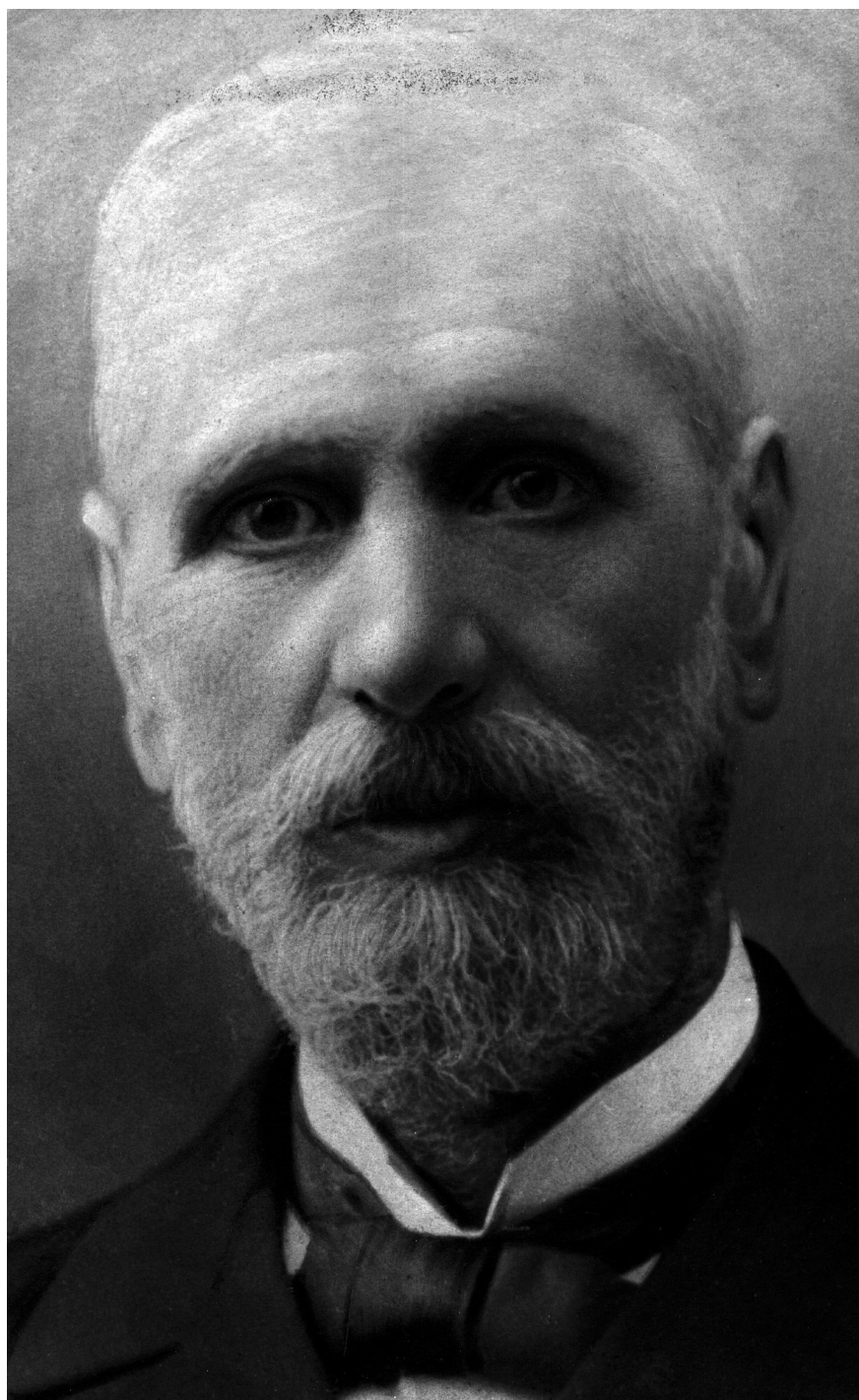

Нестор Марков
и неговият принос в лексикографията
и образованието
Доклади от Юбилейната научна сесия
по случай 180 години от рождението на Нестор Марков

Нестор Марков (1836 – 1916)

Съставител и редактор
Диана Благоева

НЕСТОР МАРКОВ И НЕГОВИЯТ ПРИНОС В ЛЕКСИКОГРАФИЯТА И ОБРАЗОВАНИЕТО

Доклади от Юбилейната научна сесия
по случай 180 години от рождението на Нестор Марков

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките, София, 24.11.2016 г.

София, 2017

Изданието е осъществено с финансовата подкрепа на:

Българско лексикографско дружество
Съюз на математиците в България
Сдружение „Биоматематически форум“

© Диана Благоева, съставител и редактор, 2017

© Автори на статиите, 2017

ИК •СТИЛУЕТ•

ISBN 978-619-194-027-1

Никаква част от тази книга не може да бъде разпространявана или копирана по какъвто и да било начин без съгласието на носителите на авторските права.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор /7

Поздравителен адрес от проф. д.ф.н. Илия Тодев,
директор на Института за исторически изследвания – БАН /9

Веса Кювлиева

Приносът на Нестор Марков за френското културно влияние у нас /111

НЕСТОР МАРКОВ И НЕГОВОТО ВРЕМЕ

Недялко Димов

Нестор Марков – народен будител, държавник, общественик /17

Мария Младенова

Учителят Нестор Марков
и дейността му в Харманли, Хасково и Плевен /25

Цветанка Панчева

Имало е и такива българи, или една библиография
за учителя, просветителя и държавника Нестор Марков /33

Маргарита Лазарова

Проектът „Възрожденецът Нестор Марков
и плевенските будители“ – създаване, реализация, резултати / 41

Велислава Стойкова

Нестор Марков и многостранните аспекти на неговата книжовна
дейност в контекста на българското образование през Възраждането / 45

Мария Ловджиева

Български учители около Освобождението / 53

Ганка Камишева

Ролята на Нестор Марков
за създаването на българска физическа терминология / 63

Николай Кюркчиев, Светослав Марков

Математически анализ на данни за образованието
от епохата на Възраждането / 77

ЛЕКСИКОГРАФСКОТО ДЕЛО НА НЕСТОР МАРКОВ

Диана Благоева

Българската лексика от края на XIX в., отразена
в „Българско-френския“ речник на Нестор Марков от 1898 г. / 87

Марияна Цибранска-Костова

Поглед към архаичната композитна лексика в
„Българско-френски речник“ на Нестор Марков от 1898 г. / 101

Надежда Костова

За българско-френския речник на Нестор Марков от 1912 г. / 115

ЕЗИКОВЕДСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Максим Стаменов

Как да тълкуваме културната специфика
на думите: *хам* срещу *гьонсурат*, *тепегьоз* и *перде* / 131

Георги Митринов

Антропонимични и сфрагистични данни от 1878 година
за българското население в Хасково и Мустафа паша (дн. Свиленград) / 139

Ванина Сумрова

Какво се крие в и зад раклата? / 147

Атанаска Атанасова

Методи за автоматично извличане на лексикални неологизми / 153

Димитър Колев

Лексикографска параметризация в двуезичната лексикография / 161

ПРЕДГОВОР

Сборникът съдържа доклади и научни съобщения, изнесени по време на проведената на 24.11.2016 г. в София Юбилейна научна сесия, посветена на сто и осемдесетата годишнина от рождението на видния български възрожденски и следосвобожденски деец и книжовник Нестор Марков (1836 – 1916). Сесията беше организирана от няколко института от Българската академия на науките, сред които са Институтът за български език „Проф. Л. Андрейчин“, Институтът по математика и информатика и Институтът за исторически изследвания, със съдействието на Българското лексикографско дружество и Съюза на математиците в България.

Домакин на Юбилейната научна сесия беше Институтът за български език „Проф. Л. Андрейчин“. Във форума взеха участие изследователи от Института за български език, Института по математика и информатика и Института по физика на твърдото тяло към БАН, Университета по библиотекознание и информационни технологии, Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Регионалния исторически музей – Хасково, НЧ „Съгласие 1869“ – Плевен и Музей „Петко и Пенчо Славейкови“ – София. В представените доклади, научни съобщения и постери се осветляват различни страни от делото на Нестор Марков като обществен деец, просветител и лексикограф; разглеждат се някои аспекти на образователното дело през Възраждането; представят се проекти и инициативи, посветени на богатата и разностранна дейност на Нестор Марков. Третият дял на сборника включва изследвания от областта на езикознанието и лексикографията.

От съставителя

ПОЗДРАВИТЕЛЕН АДРЕС

УВАЖАЕМИ ДАМИ И ГОСПОДА!

За мен е чест от името на Института за исторически изследвания към БАН да поднеса моите приветствия към организаторите и участниците в настоящия научен форум, посветен на Нестор Марков. Нестор Марков е възрожденски учител, читалищен деец, будител на народния дух; след Освобождението той е администратор, строител на новата българска държавност и култура, книжовник, автор на забележителни речници и учебници. През текущата 2016 г. се навършват 180 години от неговото рождение и 100 години от смъртта му. Кръглите годишнини ни дават добър повод да се подсетим за името и делото на този, няма да е пресилено да кажем, позабравен българин. Ето само някои от неговите достопаметни дела:

Като главен учител в Плевен и околните села Нестор Марков организира нови и повдига западнали стари училища. В града и околията създава осем читалища. Достоен за уважение е фактът, че съвсем неотдавна в настоящата юбилейна година читалището издаде книга за своя създател. В Плевен през 1869 г. той създава и първия си учебник, всъщност сборник с математически задачи. Учебниците, които превежда и сам пише, продължават да излизат и по-късно, в Русе и другаде, като общият им брой достига 11. Обхватът им е забележителен: аритметика, геометрия, физика, френски език, турски език.

През Освободителната война Нестор Марков е преводач в щаба на ген. Й. Гурко. След Освобождението заема важни административни длъжности в Източна Румелия. Като префект на Старозагорския департамент (1879 – 1882) той се увенчава с огромни заслуги за възстановяването на разореното през войната Средногорие, а ролята му във възкресяването на опожарената Стара Загора е изключителна.

След 1887 г. Нестор Марков се оттегля от политическия живот и трайно се посвещава на делото, в което ще остави най-трайна диря: съставянето на речници, френско-български и българско-френски. Приносът му в областта на лексикографията е огромен. През 1894 г. излиза пълен френско-български речник с 43 000 думи, а през 1898 г. – българско-френски речник. През 1906 г. е публикуван пълен френско-български илюстриран речник по подобие на знаменития „Ларус“. През 1912 и 1915 г. немското издателство „Ото Холце“ издава джобен френско-български и българско-френски речник в две части. Трудовете на Н. Марков за дълго ще се окажат най-добрите речници у нас.

През 1903 г. той е награден за дейността си с орден от френското Министерство на просветата и изкуствата.

Междувременно достойнствата му като администратор отново са оценени и той е ангажиран като окръжен управител във Варна (1901) и Пловдив (1901 – 1903). Посветен на своите трудове и на грижи за многолюдното си семейство (съпруга, дъщеря и петима синове), скромен и честен, Нестор Марков не търси публичния шум и светската суета. Библията, единствената истинна книга за него, сравнява нему подобните хора с бисери в тревата.

Пожелавам на участниците в днешния форум смело да разчистят паяжините на забравата, възкресявайки в нашата памет делото на един многозаслужил българин – Нестор Марков!

проф. д.ф.н. Илия Тодев,
директор на Института за исторически изследвания – БАН

ВЕСА КЮВЛИЕВА

ПРИНОСЪТ НА НЕСТОР МАРКОВ ЗА ФРЕНСКОТО КУЛТУРНО ВЛИЯНИЕ У НАС¹

В продължителния и труден процес на приобщаване на възрожденска България към европейската цивилизация най-значително е руското и френското културно влияние. След постепенното ограничаване на ролята на гръцкия език в нашето просветно дело като резултат на непримиримата борба срещу гръцките фанариоти (борба политическа по своята същност) у нас се засилва интересът към изучаването на други европейски езици. От 40-те години на XIX в. като учебен предмет в българските класни училища се въвежда френският език, който за кратко време се утвърждава като най-широко изучавания западно-европейски език. Според едно проучване за чуждия език, който можел да ползва възрожденският интелегент в професионалната си работа, на първо място е френският език, следван от гръцкия, руския, турския. Този факт е особено показателен за престижа, който завоюва френският език сред образованите българи в поробена България, особено в периода след Кримската война (1853 – 1856).

За популяризирането на френския език у нас допринасят и откритите в Европейска Турция френски католически училища (само за българските младежи те са 29), от които най-престижни били френските лица в Бебек край Цариград и френско-турският колеж в Галата-Сарай – Цариград.

Сред най-изявените учители по френски език в предосвободенска България е и изтъкнатият родолюбец и педагог, автор на редица учебници – Нестор Марков от с. Криво поле, Хасковско. Интерес към френския език той без съмнение получава в пловдивското класно училище (1865 – 1866), където преподава известният възрожденски книжовник и просветител Йоаким Груев. Престоят на Нестор Марков в Пловдив е особено ползотворен. Тук се проявява неговата дарба в изучаването на чужди езици като старогръцки, турски, арабски и особено френски, които той усъвършенства и в протестантското училище в Пловдив.

Мечтата на любознателния младеж да продължи образованието си във френския католически колеж в Цариград остава неосъществена поради липсата на материални средства. Но недостигът на пари бил ком-

¹ Статията се препечатва от *150 години новобългарско образование. Юбилеен вестник. Хасково*, 31 окт. 1996, с. 5 – 6.

пенсиран с волята, упоритостта и самодисциплината на Н. Марков, който по пътя на самообразованието се издига до една от водещите фигури в националната ни просвета. Редом с турския език, който се преподавал в българските класни училища по политически причини като официален език в Турската империя, Н. Марков въвежда и преподава френски език в градовете Плевен, Русе и Габрово, убеден в неговата полза за младото българско поколение. Във френския език амбициозният учител несъмнено е виждал едно от средствата за преодоляване на наложената ни вековна изолация от европейския културен процес. Франция е привличала погледа на българските общественици не само с културните си постижения, но и със своята демократична общественно-политическа атмосфера като антитеза на ретроградния турски Ориент. Френският език с утвърдената си функция на международен език, широко използван в дипломатията, политиката, културните и търговските контакти в европейския свят, бързо се популяризира в нашите училища. Безспорна заслуга в този процес има и Н. Марков. Той го подпомага не само с практическото преподаване на френския език, но и с изготвените от него две помагала „Буквар за французският език“, отпечатан през 1874 г. във Виена, и „Лексикологическа граматика за изучаване на французският език и стил“, публикувана през 1875 г. също във Виена. В разширеното заглавие специално е отбелязано, че това учебно помагало е съставено по плана на известния френски лексикограф и педагог, познавач на френския език – Пиер Ларус. Вероятно се отнася за превод или побългаряване на френски учебник. Тази практика е била широко разпространена у нас през третата четвърт на XIX в.

Книжовните и педагогическите занимания на Н. Марков не го откъсват от обществения живот и борби. Всеотдаен към своя народ и Родина, той преминава през изпитанията на Освободителната руско-турска война като преводач в щаба на генерал Гурко, участва в политическия кипез на събитията във връзка със Съединението на Източна Румелия с Княжество България и в изграждането на новата българска държава. През 1887 г., уволнен от Ст. Стамболов, отново се връща към учителската професия, този път като гимназиален учител по френски език в Първа софийска мъжка гимназия (1887 – 1893). Очевидно учителската професия е била едно от призванията на Н. Марков. За него тя е била широко поле за благородна образователна и възпитателна дейност, за формиране на интерес към един световен език, какъвто е френският, и към културата, създадена от този език.

Най-значителният принос на Н. Марков за укрепването на френското културно влияние в освободена България са неговите преводни речници. Те се появяват четвърт век след отпечатването на първите у нас „Френско-български речник“ (1869) и „Българско-френски речник“ (1871) от Иван Богоров и бележат по-висок етап в развитието на българ-

ското речниково дело, както и по-висока степен на консолидацията на българския книжовен език.

В последното десетилетие на XIX в. Н. Марков публикува своите забележителни лексикографски трудове „Пълен френско-български речник“ (Пловдив, 1894) и „Българско-френски речник“ (Пловдив, 1898 г.). Зад тези лаконични заглавия се крие огромен, изнурителен труд, който изисква голяма воля, търпение, самодисциплина и, разбира се, научна подготовка и дарование за тънкостите на езиковия превод. Колко голяма е била нуждата от посочените трудове за нашето общество, говори фактът, че само две години след публикуването на „Пълен френско-български речник“, той претърпява второ издание (1900 г.), а обогатен и илюстриран (очевидно под влияние на френските речници на Ларус), е преиздаден през 1906 и 1915 г. Вече на преклонна възраст, само няколко години преди смъртта си, Н. Марков подготвя ново двутомно издание: „Джобен българско-френски и френско-български речник“ (т. I – 1912, т. II – 1915), отпечатан в Лайпциг.

Поколения български ученици, студенти и интелегенти са изучавали френски език чрез речниците на Н. Марков. Те излизат от рамките на учебно пособие и се превръщат в средство за диалог с френската култура, подпомагат процеса на европеизация на българския духовен живот.

От друга страна, двуезичните речници на Н. Марков допринасят за популяризирането на българския език извън нашата страна, както и за обогатяването му с културна лексика чрез посредничеството на френски език. Речниците на Н. Марков не са загубили своето значение и днес, особено като свидетелство за речниковия състав на българския език преди едно столетие. Те заемат достойно място в историята на българската двуезична културна история като трудове, подпомогнали общуването ни с френската цивилизация.

**НЕСТОР МАРКОВ
И НЕГОВОТО ВРЕМЕ**

НЕДЯЛКО ДИМОВ
Регионален исторически музей, Хасково

НЕСТОР МАРКОВ – НАРОДЕН БУДИТЕЛ, ДЪРЖАВНИК И КНИЖОВНИК

Настоящата научна конференция, посветена на 180 години от рождението и 100 години от смъртта на Нестор Марков, ни задължава да направим преценка на неговата разностранна дейност. Времето, което ни дели от неговата смърт, е достатъчно дълго, за да можем да очертаем неговите лични качества на народен будител, държавник и книжовник.

На фона на нашето Възраждане и строителството на младата българска държава личността и делото на Нестор Марков трябва да намерят своето заслужено място. Той има своя значителен принос в оформянето на националното самосъзнание на нашия народ, а по-късно като изявен администратор – префект и окръжен управител в редица български големи градове, активно работи за ускореното развитие на младата българска държава.

Млад и смел патриот, изпълнен с любов към народа си, Н. Марков започва своето неуморно дело на ревностен защитник на българския език и книжнина в разгорялата се по това време остра борба между българи и гърци. Едновременно с просветната си дейност като учител, той повежда открита борба срещу отреклите се от своята народност българи и срещу гърците и гъркоманите в Харманли, с което си навлича тяхната омраза.

Непрекъснато е бил следен и клеветен от гърците и гъркоманите, какъвто е случаят с хаджи Баню, който съобщил на одринския валия, че Н. Марков учел учениците си на „гимнастика и военни упражнения“ и с това ги подготвял за „бунт против султана“.

С голямата си омраза към всеки радетел на българската просвета гъркоманите в Харманли не закъснели да си отмъстят на Нестор Марков. Поради това, че на празника на Кирил и Методий Н. Марков извел своите ученици извън град Харманли на разходка и пял заедно с тях бунтовнически песни: „Вятър ечи, балкан стене“, „Къде си, вярна ти любов, любов народна“, „Стани, стани, юнак балкански“, гърците, разгневени, изискали от турската власт в Хасково да го отстранят от града. През една нощ, принуден да бяга, Нестор Марков напуснал Харманли, преследван и застрашен да бъде убит от две подкупени от гъркоманите гърчета.

Жаден за знания и убеден, че познанията му са недостатъчни, за да бъде добър учител, той отива в Пловдив и започва да учи в Плов-

дивското централно училище при Йоаким Груев, което завършва през 1865/1866 г.

През учебната 1866/1867 г. Н. Марков е учител в Хасково, където се отличил с народополезната си дейност. Тук той с още по-голяма енергия повел борбата срещу гърцизма, като на своя страна имал подкрепата на влиятелни хасковски чорбаджии, между които е бил и хаджи Иванчо Минчев.

Но партията на гъркоманите е била твърде силна в Хасково. Скоро срещу Н. Марков започнали гръцките интриги, дело на хасковския гъркоманин хаджи Ставри. Наклеветен, Марков бил заловен, отведен и затворен в Пловдив. Обвинението се състояло в това, че произнасял слова в църквата, държал сказки в училището по българска история, пеел бунтовнически песни от Чинтулов извън града заедно с другите учители. На 10 август Н. Марков бил закаран под конвой в Пловдив.

Между българите в Хасково настъпило голямо въстание. Били изпратени в Пловдив някои от първенците като Х. Ив. Минчев, чорбаджи Паскал, дядо Стойчо Чирпанлията и др., които с помощта на Георгаки Стоянович водили упорита борба срещу гъркоманските клеветничества.

Едва след 20 дни Н. Марков бил оправдан и се завърнал в Хасково. Но хаджи Ставри, чрез гръцкия владика в Одрин, успял да го принуди да напусне Хасково без право да учителства в Одринския вилает.

След забраната да учителства в Одринския вилает Нестор Марков е препоръчан от Йоаким Груев за учител в Плевен. В писмото си до плевенските първенци Груев пише: „Считам се за честит, като можах да поддействувам да Ви пратя за учител момък, снабден с всички елементарни науки на български, също турски и френски езици.“

Няколкогодишното учителстване, борбата с гъркоманите в Харманли и Хасково, интригите, преследванията и затварянето в Пловдив насочват Н. Марков към разумна просветна дейност, в резултат на което започва неговият зрял творчески период. В Плевен той идва като предпазлив и разсъдлив родолюбец, който не предизвиква безполезна борба, а се стреми преди всичко да бъде уредник на училището и просветител на гражданите. Още в началото на своята кариера той вдъхва пълно доверие с вещината и трудолюбието си и на него изцяло се възлага уреждането на училищата във всяко отношение. В това свое дело Н. Марков е подкрепян щедро от плевенската българска община, от заможните граждани и от оформилата се млада интелигенция.

Името на Н. Марков се свързва с подема на учебно-възпитателното дело в Плевен и околностите му, с откриването на девическото училище, със създаването на читалище „Съгласие“ и с първите стъпки на театралното изкуство в града.

По внушение на Н. Марков някои родители в Плевен започват да изпращат децата си на учение в чужбина – в Русия, Чехия, Австрия. По това време той съставил и издал своя пръв учебник „Малка аритметика

за първоначалните училища“, отпечатан в Русе през 1869 г., а по-късно и „Събрание аритметически задатъци“ (Русе, 1869 г.) и „Граматика на турски език“, издадена в Цариград през 1870 г.

Умен и трудолюбив, богат с познания, със солидна подготовка и непрекъснато самообразоващ се, Нестор Марков още с идването си в Плевен става главен учител. Подпомаган непрекъснато от училищното настоятелство, той скоро проявява организаторския си талант. По негово настояване класното училище при черквата „Св. Николай“ било разширено и преустроено. Това дало възможност оформените три класа да се разделят и да се обучават в отделни стаи, което от своя страна наложило назначаването на двама учители – Тодор Каджов и Пано Рогозаров от Ловеч, за помощници на Нестор Марков. Направени били и промени в програмата, като било въведено преподаването на френски и турски език.

Така с идването на Нестор Марков плевенското класно училище се усъвършенствало и подобрило. В грижите си да подготви едно просветено поколение Н. Марков употребил големи усилия, за да открие и общинско девическо училище. Негово дело е и създаването на читалище „Съгласие“, което става просветен и революционен център на плевенската интелигенция. Като първа културна проява на новооснованото читалище било театралното дело, начело на което стоял пак Нестор Марков. За първи път в Плевен на 31 декември 1869 г. била представена от неговите ученици и под негово режисьорство пиесата „Многострадална Геновева“.

Макар че бил ценен, уважаван и обичан от плевенското население, през 1870/1871 г. той приел поканата да учителства в русенското народно класно училище с 12 000 гроша годишна заплата и в началото на лятото напуснал Плевен със семейството си.

В Русе Нестор Марков среща изтъкнатите и прочути по онова време учители Цани Гинчев и Петър Енчев, с които се сприятелява и започва съвместна дейност. И тук, както и в Плевен, той работи с желание и жар за просветното и културното развитие на своя народ.

Една интересна страна от дейността на Цани Гинчев, Нестор Марков и Димитър Енчев е основаната от тях книжарница в Русе. Тази книжарница снабдява училищата и учителите, читалищата и читалищните дейтели не само с български учебници и прочитни книги, но и с „инострани съчинения за ония господа, които биха пожелали това“.

В едно свидетелство от август 1872 г., подписано от председателя на Русенската община Нил Изворов, пише следното за учителстването на Нестор Марков в града: „В разстояние на двегодишното си учителстване като професор по математиките, на османски език и една година на французкия изпълнявал е точно и задоволително своите длъжности... Изразяваме общата признателност на града ни към г-на Н. Марков.“

След двугодишния си престой в Русе, по молба на Плевенската община, той отново се завръща в града, където през учебната 1872/1873 г.

развива още по-голяма дейност. На него се дължи откриването на училища и читалища в някои села на плевенската околия – Писарево, Раки-та, Крушовица, Садовец, Горни и Долни Дъбник и др.

В своята статия „Предметът на читалищата“ Н. Марков пише, че главната задача на читалището е просвещение на селяните и „повече в земеделческо отношение“, така необходимо за тях.

През 1873 г. той напуска окончателно Плевен и става учител в прочутата Априловска гимназия в Габрово, която е център на българското образование през Възраждането. През периода на нейния разцвет (1872 – 1876 г.) тук са учителствали И. Н. Гюзелев, Р. М. Каролев, П. Генчев, А. Манолов, С. Зографски – всички със завършено висше образование, а Цани Гинчев с полувисше. Нестор Марков, който преподавал френски език, и свещеник Н. Михов, преподавател по турски, са имали „домашно образование“, но са били с широки познания и голяма начетеност.

В спомените си Н. Марков е отразил безпокойните дни по време на Априлското въстание в Габрово. Владеещ отлично турски език, Н. Марков е бил между тримата посрещачи на Фазлъ паша. За да спасят града, габровските чорбаджии не се спрели пред нищо. Те предали на пашата подписано от тях писмо, с което обвинили учителите, че са виновници и подбудители на всичко и че с тяхното дохождане Габрово е станало гнездо на злонамерени против царщината хора. С това обвинение всички учители били арестувани, отведени в Търново и хвърлени в Търновския затвор. Там Нестор Марков е имал възможността да се срещне и разговаря с войводата Цанко Дюстабанов, а така също и с Тодор Каблешков. След освобождаването им чрез дадена обща амнистия властта забранила на Н. Марков, В. Гюзелев и Н. Генчев да учителстват в Габрово.

Руско-турската война завършва със сключването на Санстефанския мирен договор на 19 февруари (3 март) 1878 г. По настояване на западните държави той е ревизиран през лятото на 1878 г. от Берлинския конгрес. Съгласно приетите клаузи България е разделена на Княжество България и Източна Румелия. Последната остава под пряката политическа и военна власт на султана. Голямата радост от Освобождението се заменя с разочарование, недоволство и желание за борба срещу несправедливите решения на Берлинския конгрес.

В тези бурни дни Нестор Марков като истински патриот остава в Южна България – в родния си край, за да се отдаде на борбата за обединение на Отечеството. Нестор Марков е предложен от ген. Столипин за префект на Хасковския департамент. Успоредно с административната и организационната си дейност Нестор Марков се включва активно в съпротивителното движение, което обхваща Южна България, Тракия и Македония.

В Хасково Нестор Марков е избран и за председател на комитета „Единство“. В тези трудни и съдбоносни дни пред този комитет стои от-

говорната задача да се противопостави на бунта на родопското население, подклаждан от Сен Клер през 1878 г., и да организира потушаването му. Като председател на комитета Нестор Марков влиза във връзка с Петко войвода и неговата чета. Добрите контакти, които осъществява хасковският комитет „Единство“ с Петко войвода, се дължат изключително на активната дейност и прозорливост от страна на Нестор Марков. Виждайки надвисналата опасност над Хасковски окръг от страна на разбунтувалите се банди, ръководени от Сен Клер, Н. Марков решава чрез комитета в града да отправи покана до Петко войвода да дойде с дружината си в Хасково. Това е видно от третото писмо, подписано от Нестор Марков и изпратено на 22 февруари 1879 г. до войводата. В него четем следното:

„Г-не Петко, във вчерашното заседание на тукашния комитет се реши да дойдете тук в Хасково. Затова, като получите настоящето ни, без да губите време, пригответе се за поход и сам с изпратения Никола Русев елате тук, за да се разговорим за къде и как ще пътувате.“

Настоятелните искания, отправени от председателя на хасковския комитет Н. Марков до Петко войвода, получават одобрението на Централния комитет на „Единство“ за Южна България в Пловдив.

Вземайки предвид всичко това, Петко войвода разквартирува своята чета по най-невралгичните точки на окръга и започва подготовката на местното население за готвената битка с турците. В продължение на три месеца четата на Петко войвода не позволява този район да бъде откъснат и присъединен към Турция.

От 24 май 1879 г. с указ на А. Богориди Н. Марков е преместен от Хасково на поста префект на Стара Загора, който заема до 3 септември 1882 г.

Стара Загора и целият Старозагорски департамент били тежко засегнати от войната. Градът бил изцяло опожарен и разрушен и първата задача, която стояла пред новия управител и неговата администрация, била възстановяването на опожарения град.

На 25 септември 1879 г. на специално устроено тържество бил положен основният камък за подновяването на Стара Загора от първия източнорумелийски генерал-губернатор Александър Богориди, който в същия ден подписва приказ за възстановяването на града.

Ценен и уважаван като опитен администратор, Нестор Марков е поканен на служба в Княжеството. От октомври 1882 г. той е назначен за окръжен управител на Търновски окръг. По това време се провеждат избори за окръжни и градски съвети по нов избирателен закон и на повечето места изборите са спечелени от либералите. Консервативните кръгове правят опити за касиране на изборите. За тази цел те се мъчат да уговорят Н. Марков за това. Дори самият княз настоява да му се представи указ за касиране на изборите, но Н. Марков не се поддава на натиска. Изключително честен политически деец, Н. Марков проявява твърдост и не възприема внушенията на заинтересованите страни и поднася

Указ за утвърждаване на произведените избори, който след известно колебание князът се видял принуден да подпише. Само един изключително честен политически деец би проявил твърдост и самостоятелност и не би се поддал на заинтересованите страни за касиране на изборите, така както е постъпил Н. Марков в случая.

Като отличен администратор и голям защитник на руско-българското приятелство, ген. Соболев го избира и определя за свой заместник – временно управляващ Министерството на вътрешните работи, заради присъствието на Соболев в Петербург във връзка с коронацията на новия руски цар и заминаването му за Русия от 4 април до 3 август 1883 г.

Заради значителния си административен опит и умения във водене на делата на поверената му служба в Търново, Н. Марков е преместен в Русенски окръг на длъжността окръжен управител от 1884 до септември 1886 г.

По-късно с откриването на Третото Велико народно събрание на 19 октомври 1886 г. Н. Марков е народен представител от град Харманли.

С идването на власт на правителството на Стефан Стамболов през 1887 г. Н. Марков се връща към учителското поприще. Учител е в Първа софийска мъжка гимназия, а след това и в Русенската мъжка гимназия (от 1887 до 1893 г.). Периодът от 1898 г. до 1901 г. засега остава неизяснен поради липса на документален материал, на който да се облекнем.

На 28 март 1901 г. Н. Марков е назначен за варненски окръжен управител, като в броя си от 31 март в. „Народна сила“ отбелязва дългогодишната му безукорна народополезна дейност, като изказва увереност, че „той и сега ще служи достойно на народа си и ще тури на справедлива и законна основа управлението на окръга, който е имал нещастieto да изпада в неспособни и нископартизански ръце“.

Н. Марков работи във Варна до 24 август 1901 г. когато въз основа на заповед на Министерството на вътрешните работи бива преместен в Пловдив. Макар и за кратко време да е бил окръжен управител на Варна, той твърдо и последователно отстоява принципа на надпартийност, без да се съобразява с интересите на отделните партии и борбите между тях. Неговото верую са законността и справедливостта.

Може би едно от най-важните събития, на което присъства Нестор Марков като окръжен управител, е посрещането във Варна на руската военна ескадра на 27 юли 1901 г. и на руската учебна ескадра в края на юли. За първи път България е посетена от представител на руската царска фамилия – Негово Императорско Височество Великия Княз Александър Михайлович, командващ ескадрения броненосец „Ростислав“. Нестор Марков е представен на Негово Императорско Височество, а по-късно е приет на аудиенция заедно с варненския кмет Р. Матеев.

Живял и работил по-малко от 5 месеца във Варна, Нестор Марков оставя незаличими следи в съзнанието на хората. Ето какво пише един варненски вестник след неговото преместване в Пловдив: „Г-н Нестор

Марков е едничкият окръжен управител, който оставя най-добри възпоминания за себе си като човек и като чиновник в цялото окръжие. Преизпълнен с мъдрост и благодетелност, добър познавач на работата и законите, голям почитател на законността и справедливостта [...] той ревностно се беше предал на делото си да помогне за икономическото и културното повдигане на окръга, след като беше успял да примири партийните духове и да вдъхне уважение към властта“.

Нестор Марков е назначен за окръжен управител на Пловдив на 13 август 1901 г. Неподкупен, твърд и праволинен в убежденията си, той не се поддава на никакви внушения, откъдето и да идват те. По време на престоя му като окръжен управител на Пловдив, княз Фердинанд се опитал да склонява Н. Марков да му съдейства да присвои за свои цели един от островите на река Марица, който да бъде пригоден за място за ловуване на княза. Нестор Марков не само че не склонил да стане това, но и се противопоставил най-енергично, като островът останал държавно владение.

По същия начин Н. Марков се противопоставя на известния български богаташ Цветанов, който иска да закупи чифлика на тогавашното Пазарджишко нисше земеделско училище, и тогава фактически се решава съдбата на днешния земеделски техникум в Пазарджик. Нестор Марков престоюва като окръжен управител в Пловдив до 11 май 1903 г.

Творческа и дейна натура, Н. Марков не се задоволява само с пряката преподавателска работа в обновените български училища. Той оставя богато книжовно наследство, което все още не е достатъчно добре оценено. Особено плодотворен е възрожденският период от живота му.

Първият издаден негов учебник е „Малка аритметика за първоначалните ученици“, отпечатана в Русе през 1869 г. Следващото учебно помагало – „Събрание аритметически задатъци“, е първият системен български сборник за решаване на аритметични задачи, отпечатан през 1869 г. При написването му авторът е използвал сборника на Гремиле. Сборникът съдържа 1060 задачи, които изискват познаването на основните аритметични операции – събиране, изваждане, умножаване, деление, просто тройно правило, както и повдигането на квадрат и куб.

Висока оценка заслужава и преведената от Н. Марков „Геометрия праволинейна, тригонометрия и статика“ на Н. Ф. Оливие, отпечатана през 1871 г. В учебника са вмъкнати от Марков няколко алгебрични правила и доста задачи. Трябва да се отбележи, че още тогава Нестор Марков придава голяма роля на математическото образование. В предговора на учебника той пише, че математиката е водителка на всички науки и най-правилно развива духа на човека, затова нейното изучаване трябва да предхожда другите науки.

Сред учебните пособия, които издава Н. Марков, заслужават особено внимание учебниците, свързани с преподаването и изучаването на френски език, като „Лексикологическа граматика за изучаване на френ-

ски език и стил“. Веднага след отпечатването ѝ през 1875 г. граматиката е одобрена като учебник за II, III, IV и V клас в Габровската гимназия. Това е висока оценка за качествата на пособието, като се има предвид, че по-това време най-прочути били Габровската, Пловдивската и Болградската гимназия. Граматиката е съставена по плана на известния френски лексикограф Пиер Ларус. Другият учебник на Нестор Марков е „Буквар за французки език“ (1885). И двата учебника свидетелстват, че Нестор Марков е успял да усвои много добре френския език, който той е изучавал в известното класно училище на Йоаким Груев в Пловдив.

За дарованието на Н. Марков да изучава чужди езици говори и отличното владееие на турски език, при това не само практически, но и теоретично, като тип езикова система. Свидетелство за това е издадената от Марков през 1871 г. в Русе „Граматика на турский язык“.

Филологическите интереси на Н. Марков обуславят и появата на най-големите му книжовни трудове – френско-български и българско-френски речници, които оставят значима диря в българската лексикография и в изграждането на националната ни култура след Освобождението. Някъде около 60-годишната си възраст Марков предприема съставянето на първия си френско-български речник, обхващащ 1107 страници, който излиза от печат през 1894 г. в Пловдив под заглавие „Пълен френско-български речник“. По-късно Нестор Марков стига до извода, че за успешното овладяване на френския език е нужен не само френско-български, но и обратен българско-френски речник. На тази потребност той отговаря със съставянето на българско-френски речник, издаден също от Хр. Г. Данов в Пловдив през 1898 г. Венец на речниковото дело на учителя Нестор Марков е издаденият в Лайпциг в два тома джобен българско-френски и френско-български речник (т. I – 1912 г.; т. II – 1915 г.).

Създаването на толкова речници от един автор в рамките на около две десетилетия и вече на преклонна възраст без преувеличение можем да преценим като истински подвиг, особено като имаме предвид и предходната неуморна дейност на Нестор Марков като просветител, книжовник, общественик и строител на нова България. Речниците на Нестор Марков преминават границите на България и събуждат интерес към българския език и култура. Цели поколения у нас изучават езика на френската цивилизация с помощта на речниците на Нестор Марков. Те и досега се ползват в обществени и частни библиотеки у нас и в чужбина, за да ни напомнят за нравствения подвиг и силата на духа на този народен гений, който без университетски дипломи и знания става учител на част от българската възрожденска интелигенция.

МАРИЯ МЛАДЕНОВА
Университет по библиотекознание
и информационни технологии, София

УЧИТЕЛЯТ НЕСТОР МАРКОВ И ДЕЙНОСТТА МУ В ХАРМАНЛИ, ХАСКОВО И ПЛЕВЕН

Abstract: An attempt to explicate Nestor Markov's contributions to educational, community center and theatre work in Harmanli, Haskovo and Pleven, as well as some personal events connected with Pleven, is made in the article.

Увод

Изминалите 180 години от рождението и 100 години от смъртта на Нестор Марков (1836 – 1916) не успяха да покрият със сянката на забравата неговото име, родолюбивите му дела, участието му в борбата за самостойна българска църква, за национална и социална свобода на майка България.

Годишнините от рождението на големите и ярки личности в нашата история са добър повод отново да си припомним делата им, изпълнени със саможертва и мисъл за България, и да сведем глава, почитайки както стореното от тях, така и благородството и силата на волята, с които ги отстояват и действат според своите убеждения.

Сред големите български възрожденци, с чиито дела се гордеем и днес, Нестор Марков – учител реформатор, книжовник, общественик и държавник, читалищен и театрален деец – заема достойно място. Той е патриот идеалист, който остава до края на дните си убеден русофил, последователен борец за демократично устройство на новобългарското образование и на следосвобожденска България, на които посвещава целия си съзнателен живот.

Габровското въстание, Руско-турската освободителна война, Санстефанският и Берлинският договор, Съединението на България са все събития, в които революционерът родолюбец се включва с цялата страст на човек, превърнал служенето си на България в своя участ и съдба, изстравайки като един от титаните на Българското възраждане.

Учителят Нестор Марков в Харманли и Хасково

Още преди да завърши училището на Йоаким Груев в Пловдив, Нестор Марков натрупва известен опит като преподавател. За кратко време е учител в родното си село Иробас (днес Криво поле), а след това в Хар-

манли (1862 – 1865), където влиянието на гъркоманите е доста силно, а службата в църквата се води на гръцки.

Голям патриот, завладян от възрожденски идеализъм, през деня той учи децата на бунтовните песни на Добри Чинтулов, а вечер тайно събира по-смелите мъже и им говори за необходимостта от самостоятелна българска църква, национална свобода и независимост, сплотявайки около себе си харманлийските родолюбци.

Една вечер заедно с Иван Недев напъхват гръцките църковни книги в един чувал и ги закопават в градината.

На 11 май организира тържествено честване на деня на Св. св. Кирил и Методий с венци от божури и други цветя. Песни и музика огласили училището, а гъркоманите, които се опитали да прекъснат тържеството, били спрени и прогонени. Още на другия ден обаче родоотстъпниците наклеветили учителя пред турската власт, поръчали убийството му и се наложило учителят да избяга и да се укрие, но запаленият от него бунтовен дух се запазил.

След завършването на училището на Йоаким Груев, по негова препоръка, Нестор Марков е назначен за учител в Хасково (1866 – 1867), където влиянието на гъркоманите също е много силно. С учителстването на Нестор Марков в Хасково се слага началото на втория важен етап в живота му. Той става професионален учител – кауза, на която посвещава своята силна воля и неизчерпаема енергия до края на живота си.

По това време учебното дело в Хасково е във видим упадък, поради което учителят се заема да въведе строг ред и дисциплина. Много скоро здравата ръка на новия учител дава резултат и дейността на училището се подобрява, а учениците обикват Нестор Марков. В същото време гръцкото училище запада, защото повечето от родителите прехвърлят децата си в другото училище.

И в Хасково, както в Харманли, повежда борба с гъркоманите. И тук учи децата да пеят бунтовни песни, работейки за създаването на тяхното национално самосъзнание. Скоро срещу Нестор Марков започват силни атаки и клевети от страна на гъркоманите в града заради неговите системни прояви на родолюбец и революционер. По този повод Стоян Заимов пише в мемоарите си: „Пробуждането на българщината в Хасково има две епохи: епохата на Нестор Марков – знамето на която е свободна българска църква, и епохата на Берковски – велика и свободна България“ (Заимов 1892: 309).

Гъркоманите обаче наклеветяват Нестор Марков, той е арестуван и откаран в Пловдив. Делото срещу него се гледа на 23.VIII.1867 г. В негова защита се явяват видни хасковски първенци, учителят е оправдан поради липса на доказателства и е освободен от затвора. Но водачът на гъркоманите хаджи Ставри Примов чрез „врзките си с гръцкия владика в Одрин успява да принуди учителя да напусне Хасково без право да учителства в целия Одрински вилает“ (Кънев 2006: 49).

Нестор Марков си подава оставката и напуска Хасково, но работата му за пробуждането на хасковското гражданство дава значителни резултати и е високо оценена от Стоян Заимов, който твърди: „Нестор Марков, Христо Златаров, Йордан Ненов с неуморните си залягания бяха пробудили духа на българщината в Хасково и околността му. Марков и Златаров бяха организирали дружина от патриоти, която едновременно ламтеше за черковна и политическа свобода. Те бяха подготвили младежите в Хасково да посрещнат сърдечно народния апостол Васил Левски“ (Заимов 1899: 185).

Учител в Плевен

По онова време потребността от учители в България е изключително голяма. Общините и настоятелствата и в градовете, и в селата се надпреварват да ангажират добри учители.

Разбрал, че Нестор Марков е без работа, Йоаким Груев му предлага две възможности: Битоля и Плевен. Нестор Марков предпочита Плевен. В препоръчителното си писмо до плевенските първенци Груев пише: „Считам се за честит, като можах да подействам да Ви пратя за учител момък, снабден с всички елементарни науки на български, също турски и френски езици“ (Дописка 1868: 3).

С пристигането си в Плевен през декември 1867 г. като главен учител Марков се насочва към реформиране на учебната, просветната и културната дейност в града и скоро дейността му дава сериозни резултати. Намира широко поле за изява. Доверието, гласувано му от местната власт и училищното настоятелство, стимулира неговия ентусиазъм. „По негова идея се обновяват старите и построяват нови сгради за Свети-Николаевското, Горномахленското и Долномахленското училище. Заемайки се с реформирането и модернизирането на учебната програма на класното училище, Нестор Марков включва предметите българска граматика, българска и всеобща история, аритметика, физика, землеописание, както и новите за всички класни училища в страната предмети алгебра, анатомия и физиология“ (Петрова 1966: 6). Същевременно от програмата отпадат религиозните дисциплини църковна история и катехизис с аргумента, че учебните часове могат да се запълнят с дисциплини от първостепенна важност. Въвежда и преподаването на френски и турски език, смятайки за особено значимо за бъдещото развитие на учениците това те да могат да се запознават с постиженията на развити европейски и други страни.

За да онагледя обучението по физика, той купува за пръв път тук електрическа машина и някои физически уреди и създава специален кабинет, в който се правят полезни за обучението опити.

Нестор Марков има солидни приноси в обучението по физика и математика през XIX век, което е видно и от последните изследвания на съвременни учени (Камишева 2015: 281 – 293).

По негова идея през 1868 – 1869 г. в града е създадено и общинско девическо училище, което той открива с емоционално слово, обяснявайки необходимостта от грамотност не само за младежите, но и за девойките.

В това отношение Плевен има родолюбивия пример на Анастасия Димитрова (1815 – 1894) – първата българска светска учителка, която през 1840 г. създава в Плевен първото девическо взаимно училище. Но след като се омъжва, тя го напуска и то замира напълно. Убеден, че България има нужда и от образовани жени, през 1868 г. Н. Марков поема със собствени средства обучението на две девойки в Габровското училище. През същата година той участва и в създаването на женското благотворително дружество в Плевен, което насочва усилията си към събирането на средства за изграждането на постройка за девическото училище, в което броят на ученичките много бързо се увеличава.

Нарастването на броя на учениците и разделянето им в два класа налага постъпването на нови учители. Назначени са Тодор Коджов, Пано Рогозаров, Матей Белчев, с помощта на които се сформира и трети клас. В преподаването се използват и учебници от Йоаким Груев и Христо Г. Данов. За учениците от втори клас Нестор Марков въвежда изучаването на турски език.

По негово внушение някои ученици продължават обучението си „в Русия, Чехия и Австрия, един отива в Робърт колеж в Цариград“ (Марков 1927: 12 – 14).

1869 г. е изключително наситена и с прояви на Нестор Марков в полето на духовната култура. Дошъл от Хасково с известен опит и в работата на читалище „Заря“, тук – в Плевен, на 1.X.1869 г. той инициира и създаването на читалище „Съгласие“, като написва и неговия устав. Читалището бързо става притегателен център за плевенското гражданство.

Нестор Марков поставя началото и на театралното дело в Плевен. Със своите ученици той разучава пиесата „Многострадалната Геновева“ от Кристо фон Шмид, преведена и побългарена от видния врачански учител Кръстьо Пишурка, в която и женските роли се изпълняват от младежи. На 25 и 26.XII.1869 г. в салона на Свети-Николаевското училище се осъществяват първите две представления на мелодрамата, която оставя незабравими впечатления у публиката.

Висока оценка за театралното дело на Нестор Марков дава големият театрален историк и критик Стефан Каракостов, който отбелязва: „Нестор Марков е положил сериозни грижи за първото представление на „Геновева“ в Плевен. Самостоятелната концепция на Нестор Марков показва как една пиеса, допусната от цензурата като религиозно-морализаторска, може да бъде подчинена на нова идея – защита на човешката личност <...> През 1872 г. плевенци връщат за учител Нестор Марков и по-късно читалището прави усилена подготовка за поставянето на „Криворазбраната цивилизация“ и „Походите на Бонапарта“, но и двете постановки са

забранени“ (Каракостов 1973: 524 – 525). Но едно е ясно: че плевенското читалище и театърът в града са рожба на Нестор Марков.

Интересни спомени за учителя си Нестор Марков ни е оставил неговият ученик Георги Попов, който по-късно сам става учител. „Като човек, като учител и по трудолюбие Нестор Марков беше неподражаем <...> Той беше висок, спретнат, чист и представителен човек. Беше сериозен в разговорите си, привлекателен и пленяваше слушателите си“ (Попов 1939: 41 – 49).

Особено ценен документ, отразяващ огромната работа, свършена от Нестор Марков в Плевен, са неговите лични спомени, даващи солидна информация и за напредъка на учебното дело в града, за времето, в което той е главен учител (Марков 1927: 12 – 14).

В Плевен Нестор Марков подготвя и два от първите си учебници: „Малка аритметика“ и „Събрание аритметически задатъци“ – първия български сборник със задачи, в който са дадени отговорите, а по-трудните са решени. В края на учебната година наред с успеха по другите предмети „особено впечатление произвел на годишния изпит бързият успех по турски език, чието изучаване в нашите училища от онова време и малко по-късно обикновено вървяло мъчно както поради недостатъците на арабската му азбука, така и поради постепенно растящата омраза на учениците към всичко турско. Особено важно било това, че учението на този мъчен предмет се насаждало от Н. Марков не с пръчката, а с умение и търпение“ (Трифонов 1933: 256).

След провеждането на годишните изпити той напуска Плевен и отива в Русе заедно със съпругата си.

Екатерина Маркова (1848 – 1925)

По време на учителстването си в Плевен 32-годишният Нестор се оженва за 20-годишната Екатерина (Тинка), която е дъщеря на хаджи Константин хаджи Паков (1802 – 1885). Той е много богат търговец, създал широка мрежа от търговски връзки както в Османската империя, така и в цяла Европа. Той е бил член на Градския съвет на Плевен, училищен настоятел и е сред основателите на читалище „Съгласие“ през 1869 г. Щедро е дарявал пари за издаването на редица книги, сред които са и учебниците на Нестор Марков. Известно е също така, че хаджи Константин е подкрепял зет си във всичките му прояви – духовни, книжовни, борчески. Бил е и съмишленик на Васил Левски, защото, когато през 1872 г. Апостола идва в Плевен, го укрива в собствения си дом.

Екатерина хаджи Пакова ражда на Нестор Марков 8 деца, две от които умират рано. Тя се проявява и като известна общественичка: секретар е на благотворителното дружество „Майка“, ръководено успешно три десетилетия от Екатерина Каравелова. Обществената дейност на Тинка Маркова не пречи на семейните ѝ ангажменти, защото шестте деца вече са отраснали.

Отново в Плевен

След двегодишно учителстване в гимназията в Русе, където възникват непреодолими проблеми, Цани Гинчев и Нестор Марков напускат училището, а Нестор Марков откликва на настойчивата молба на Плевенската община и се връща в града.

През учебната 1872/1873 година Нестор Марков е отново в Плевен, където разгръща още по-активна дейност, насочвайки усилията си към създаване на училища и читалища в села в близост до града. В своите спомени сам споделя: „аз повече внимание обърнах за отваряне училища по селата. Членовете на Плевенската община ме разбраха и дадоха всичкото си съдействие. Те приготвиха почвата в селата, а аз търсих учители, които твърде редки бяха за градовете, камо ли за селата, но през нея година около десетина села снабдихме с учители“ (Димов, Вълчинов 2006: 168).

Създадени са училища и читалища в Писарово, Ракита, Крушовица, Садово, Горни и Долни Дъбник, Горна и Долна Митрополия, Тръстеник и други селища. Това привлича силно вниманието на турската власт, но тя се примирява със случващото се.

В Габровската гимназия

След приключването на учебната 1872/1873 година Нестор Марков напуска Плевен, защото е поканен за учител в легендарната Априловска гимназия в Габрово, която по онова време е най-престижното учебно заведение в България. Там е привлечен учителският елит на страната ни, а сред учениците се оказват Димитър Благоев, Алеко Константинов, Никола Начов, Петър Пешев, както и бъдещи министри, депутати, видни общественици, известни учени и академици. „Повечето от учителите – споделя в спомените си техният ученик и бъдещ колега Тома Васильов – знаеха отлично предметите си и умееха да ги предават ясно, нагледно, а чрез своя авторитет и умението да се държат както подобава към ученици и общество те бяха се издигнали – нещо рядко за онова време, и оставиха неизгладими за себе си спомени между своите ученици, които високо ги ценяха.“ (Васильов 1938: 136).

Заклучение

Вдъхновяван от стремежа си да бъде полезен на своето отечество, Нестор Марков посвещава повече от 40 години на духовното, културното и политическото израстване на България. Учител с реформаторски идеи и неуморен възрожденски будител, държавник и общественик, книжовник и патриот, изпълнен с кипяща енергия, насочена към беззаветна служба на род и Родина – той заема достойно място сред най-изтъкнатите строители на възрожденска и следосвободенска България.

Без хора като Нестор Марков нямаше да има България, българско самосъзнание, българска нация. Без личности като Нестор Марков бихме били слепи за българската история, за българския национален живот.

Името на Нестор Марков и сега е символ и пример на хората с твърд характер, които са будната съвест на своите нации. Днес, във времето на тотална духовна и икономическа разруха, България има остра потребност от личности като Нестор Марков, обладани от неговия чист идеализъм и готовност да ѝ служат, водени от единствената мисъл да се постигне истинско благоденствие, каквото и тя, и народът ни заслужават.

Литература

Васильов 1938: Васильов, Тома. Априловската гимназия преди 50 години. – В: Васильов, Тома. *Живот и спомени*. София: Т. Ф. Чипев, 1938.

Димов, Вълчинов 2006: Димов, Недялко, Тянка Вълчинов. *Нестор Марков: От Криво поле до Париж*. Хасково: Графопринт, 2006.

Дописка 1868: [Дописка от Плевен]. – *Турция* (Цариград), IV, № 20, 17 март 1868, с. 3.

Заимов 1892: Заимов, Стоян. Миналото. Кн. 5. – *Искра* (Шумен), IV, 1892, № 6 – 8.

Заимов 1899: Заимов, Стоян. Миналото. *Очерки и спомени из дейността на българските тайни революционни комитети от 1869 – 1877*. Кн. 3. *Тракийското съзаклятие*. 2. изд. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1899.

Камишева 2015: Камишева, Ганка. Приносът на Нестор Марков за обучението по физика и математика (1836 – 1916). – *Светът на физиката*, 2015, № 3, с. 281 – 293.

Каракостов 1973: Каракостов, Стефан. *Българският възрожденски театър на освободителната борба*. София: Наука и изкуство, 1973.

Кънев 2006: Кънев, Нейчо. Строителят на съвременна Стара Загора: 170 години от рождението и 90 години от смъртта на старозагорския префект Нестор Марков. – *Старозагорски новини*, XII, № 195, 5 окт. 2006, с. 12, 16.

Марков 1927: Марков, Нестор. Бележки по народнообразователното дело в града Плевен и околния му през 1867 – 1873 година. – *Съгласие* (Плевен), I, № 2, 31 март 1927, с. 12 – 14.

Петрова 1966: Петрова, Олга. Учител в Плевен. – В: *150 години новобългарско образование. Юбилеен вестник* (Хасково), 31 окт. 1966, с. 6.

Попов 1939: Попов, Георги В. Спомени [за Нестор Марков]. – В: *Читалище „Съгласие“ 1869 – 1939. Юбилеен сборник по случай седемдесет години от основаването на читалище „Съгласие“ в Плевен 1869 – 1939*. Плевен: Изгрев, 1939, с. 41 – 49.

Трифонов 1933: Трифонов, Юрдан. *История на града Плевен до Освободителната война*. София: Държавна печатница, 1933.

ЦВЕТАНКА ПАНЧЕВА
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**ИМАЛО Е И ТАКИВА БЪЛГАРИ,
ИЛИ ЕДНА БИБЛИОГРАФИЯ ЗА УЧИТЕЛЯ,
ПРОСВЕТИТЕЛЯ И ДЪРЖАВНИКА
НЕСТОР МАРКОВ**

Наскоро излезе от печат задълбоченото библиографско изследване на проф. Мария Младенова за възрожденския учител, просветител, книжовник и читалищен деец, за следосвобожденския държавник, автор на учебници и речници Нестор Марков (Младенова 2016). За пръв път в нея са събрани и представени с голяма пълнота данни за 319 публикации от Нестор Марков, както и писаното за него – от съвременниците му и до наши дни. Библиографията беше създадена благодарение на проект на Регионалния исторически музей и читалище „Съгласие 1869“ в Плевен под название „Възрожденецът Нестор Марков и плевенските будители“, финансиран от община Плевен.

Съгласявайки се да бъде научен редактор на биобиблиографията за Нестор Марков, заплених от разказа на проф. Мария Младенова за неговия интересен, изпълнен с обрати живот и за солидното му книжовно дело, аз имах само бегла представа какво ни предстои. И колкото по-трудно и заплетено ставаше издирването на материалите и се умножаваха библиографските загадки, които трябваше да разрешим, толкова повече нарастваше и моето възхищение от това какви ярки личности е имала България, с каква отдаденост, новаторски идеи и емоционален заряд те са работили за прогреса на страната си, как със завидна упоритост са довеждали до успешен край делата си. А проф. Младенова навлизаше все по-надълбоко в изследването си, за да извади на бял свят забравени или малко известни публикации. С прецизността на детектив тя откриваше факти, сравняваше данни, вълнуваше се от находките си, срещаше се с родственици, търсеше съмишленици, изследвали многоликото дело на Нестор Марков, ваеше парче по парче неговия библиографски портрет.

И така от идеята да се представи пред днешния читател и изследовател библиографията на един плевенски учител, просветител и реформатор, основател на читалище „Съгласие“ в Плевен, идеен вдъхновител на театралното дело в града, се роди библиографският образ на една изключителна личност с приноси, които далеч надхвърлят регионалното. И макар че за-

мисълът да се създаде библиография за Нестор Марков, като се следват житейските му пътища, можеше да се зароди и в Харманли, Хасково, Стара Загора, Пловдив, Русе, Варна, София, той се осъществи точно в Плевен. Но, убедена съм, този библиографски труд има общонационални измерения, защото личността на Нестор Марков не може да бъде вмествана в едни или други географски граници, тя може да се съотнася само към България.

Кой е Нестор Марков според обширната студия, която представлява отличен въвеждащ елемент в представяната библиография?

С пълно право проф. Мария Младенова нарича Н. Марков един от титаните на Българското възраждане. В студията той убедително е представен и като много активен политик, държавник и учител, работил всеотдайно на различни постове във възрожденска и следосвободенска България. Личността му е очертана на фона на паметни за страната ни събития, като са привлечени множество факти от отразените в библиографията източници.

За да разберем и оценим сложността на настоящето библиографско издирване, трябва да посочим някои акценти от впечатляващата биография на Н. Марков.

Нестор Марков е роден през 1836 г. в малкото селце Иробас (дн. Криво поле), Хасковска област. Учи в родното си село, за кратко и в с. Куручешме, в Хасково, завършва класното училище „Кирил и Методий“ в Пловдив при известния педагог Йоаким Груев. Посещава и турската гимназия в града, попивал е знания и в американското протестантско училище в Пловдив, учил е френски език и в Цариград в католически пансион. Системното му и упорито самообразование обаче е в основата на това, което го прави блестящ учител. Марков учителства за кратко в Харманли, в Хасково, където си навлича неодобрението на гъркоманите заради родолюбивите си и революционни идеи, наклеветен и съден е, но е оправдан. След това настъпва благотворният за него плевенски период на учител, просветител и реформатор в образованието. В Плевен Марков подготвя и два от своите учебници, основава читалище „Съгласие“, поставя началото на театралното дело в града с „Многострадална Геновева“, подготвя постановките „Криворазбраната цивилизация“ и „Походите на Бонапарта“, които са забранени. Учителства и в Русе, като и там участва активно в читалищната дейност, работи упорито за създаването на нови учебници. Отново е в Плевен през 1872 г., после в Габровската гимназия, където е обвинен за революционна дейност, арестуван е заедно с други учители и е осъден на смърт, но по-късно е амнистиран. Преподава и в първото българско богословско училище в манастира „Св. св. Петър и Павел“, поканен от Търновската патриаршия.

Още през Възраждането Н. Марков се откроява като учител с модерни за времето си идеи, като книжовник, общественик, читалищен и театрален деец. Той участва в Руско-турската освободителна война като пре-

водач, зачислен в щаба на генерал Гурко. Несъгласието му с Берлинския договор и участието му в комитетите „Единство“ (1878 – 1879 г.) в Южна България го поставят в центъра на съдбовни за обединението на страната събития. При Временното руско управление (1878 – 1879) е секретар на окръжния началник на Хасково. След това е окръжен управител на Стара Загора (1879 – 1881), където работи всеотдайно за въздигането на града от пепелищата, в които го превръщат турските войски. И тук упоритата му и денонощна работа „е оценена“ – с несправедливо уволнение – и той напуска града. Последователно е окръжен управител на Търново (1882 – 1884), Русе (1884 – 1886), Варна (1901) и Пловдив (1901), като основна негова мисия е да налага справедливост и законност, да примирява остриите партийни страсти, да бъде обективен и надпартиен. За дейността си в полза на Отечеството е награждаван няколко пъти с високи руски ордени от императорите Александър III и Николай II, заради което по-късно си навлича гнева на българския цар Фердинанд. През 1883 година за кратко изпълнява длъжността министър на вътрешните работи в правителството на Леонид Соболев, избран е на два пъти за народен представител. В периоди, в които не е на висок държавен пост, учителства в Първа софийска мъжка гимназия (1887 – 1893) и в Русенската мъжка гимназия (1894 – 1896). След като се пенсионира след 40-годишна държавна и политическа дейност, Нестор Марков се отдава изцяло на своите книжовни занимания.

Споменавам всички тези факти от биографията му, защото те, по един или друг начин, са намерили отражение чрез описаните публикации в представяната библиография. Подробености от разноразпорочните му занимания може да бъдат открити, след внимателно проучване, във възрожденския периодичен печат, а също и в множество периодични издания, издавани в различните региони в следосвобожденска България, където той е живял и работил.

За съжаление част от тази периодика днес трудно се намира в нашите библиотеки, защото не е комплектувана или запазена в своята пълнота, което направи библиографското издирване много трудно. Труднодостъпни за проучване са и спомените на негови съвременници, отразени в различни сборници, чието преглеждане също изисква библиографски нюх, педантичност и търпение. На издирването на такива източници проф. Младенова отделя особено внимание. Изпитание пред библиографа е и големият хронологичен период на изследването – от 1869 до 2016 г., който изисква както преглеждане на огромен обем от извори, така и познаване на особеностите и спецификите на българското книгоиздаване и на периодичния печат както през Възраждането, така и в следосвобожденска (1878 – 1944), социалистическа (1944 – 1989) и демократична (1989 – 2016) България.

Като всяка персонална библиография и тази на Нестор Марков има два големи раздела, отразяващи неговото творчество и писаното за него.

Трудът е приносен преди всичко с пълнотата на събраното и описано книжовно наследство на самия Нестор Марков. Включени са описанията на 47 негови текста, сред които на първо място са учебниците му: „Малка аритметика“, в две издания – от 1869, 1872; „Събрание аритметически задатъци“, 1869; „Геометрия, праволинейна тригонометрия и статика“, 1871; „Граматика на турският език“ в 2 части, 1871 – 1874; „Буквар за французски език“, 1874; „Лексикологическа граматика за изучаване на французски език и стил“, 1875. Многократно надживяват времето си и седемте речника, които той съставя – френско-български и българско-френски, пълен и джобен. Чрез библиографията проф. Мария Младенова обръща внимание върху един непознат за изследователите на Нестор Марков факт – че неговите речници са издавани и много по-късно, доста време след смъртта му, в Германия (1929, 1940 – в доработка на Александър Дорич), като за пръв път тя дава пълни техни описания, издирени от сводния електронен каталог WorldCat, защото те отсъстват от българските библиотеки. Установено е също, че всичките му речници присъстват в електронните каталози, следователно и във фондовете на редица чуждестранни национални библиотеки, напр. френската, холандската, швейцарската, което е огромно признание за български лексикограф от този период.

Разнообразни са и представените публикации на Нестор Марков, отпечатани в сборници и в периодични издания. Тук трябва да обърнем внимание на издирените няколко публикувани негови писма до Петко войвода и Цани Гинчев, в които той споделя интересни житейски и творчески неща. Следва да открием също ранните му дописки във възрожденските вестници – цариградските „Турция“, „Македония“, „Право“, „Век“; русчушкия „Дунав“; букурещките „Отечество“ и „Училище“, по въпроси на училищното и читалищното дело, по борбите за независима църква, книжовни известия и др. Следват негови спомени за родното му място, за учебната му дейност, доклади и изложения като областен управител, бележки по учебното дело, утвърдени от него устава и прикази. Описани са също публикувани спомени за родното му място, за учебната му дейност, както и бележки за учебното дело.

По-голямата част от издирените и документираните в библиографията материали представлява писаното за Нестор Марков. Сред тях намирам за много ценни откритите спомени и бележки за него от Стоян Заимов, Йоаким Груев, Анастасия Тошева, Никола Обретенов, Константин Иречек, Тома Васильов, Христо Стамболски, Атанас Илиев и др., тъй като те, освен че позволяват да се очертае по-ясно портретът му, го вписват по най-автентичен начин във времето, в което живее, и отбелязват общуването му със забележителни личности. Много усилия посвещава проф. Младенова на подробното разкриване на материали, отнасящи се до дейността на Нестор Марков като префект в различните населени места. Обект на вниманието ѝ

са не само публикациите на няколко изследователи на неговото дело, каквито са Недялко Димов, Тянка Вълчинов, Снежана Маринова, Вько Митков и др., но и множеството публикации в периодичния печат, официални документи от типа на статистически отчети, доклади, устави, юбилейни книги. Значителен дял в библиографията представляват по-новите материали за Нестор Марков, които открояват по-задълбочените изследвания на отделни аспекти от живота, делото и книжовните му приноси. Събрани и описани са също множество материали от научни конференции и други юбилейни форуми, посветени на Нестор Марков, организирани в Хасково, Плевен, Горна Оряховица, Стара Загора, както и публикации в научни и документални сборници, отделни монографични изследвания. Те подсказват възобновяването на интереса към личности от възрожденското и след-освобожденското ни минало, които със своята дейност и със завещаното ни книжовно наследство могат да послужат за пример на днешното поколение, както с високата си образованост и интелигентността си, така и с усилията си да служат на висши национални каузи, с предаността си към Отечеството, със стремежа си да поставят духовните стремления по-високо от личното си издигане.

Както вече споменахме, библиографското издирване изискваше не само висок библиографски професионализъм и изследователски нюх, но и широка обща култура, задълбочени исторически и краеведски познания, умение да се работи със стари периодични издания, да се познават обществените и литературните кръгове, които стоят зад тях, за да се търсят и намират връзките между публикациите, да се разкриват инициалите на „скритите“ автори. С всички тези предизвикателства проф. Мария Младенова се е справила по най-добрия начин.

Структурата на биобиблиографията следва традициите в този жанр. Издирените публикации, с хронологичен обхват 1869 – 2016 г., са групирани в два основни дяла: „Публикации от Нестор Марков“ (подразделени на „Учебници – оригинални и преводни“; „Речници“; „Публикации в сборници и периодични издания“) и „Публикации за Нестор Марков“.

Основният принцип на подреждане на издирените текстове е хронологично-азбучният. Библиографските записи във всеки дял са разположени според годината на отпечатването им, а когато в една година се срещат няколко записа, те са наредени вътре азбучно. Важна особеност на библиографията е, че голяма част от представените в нея публикации са анонимни, като често са предлагани цитати от самите документи, за да се подчертае автентичността на оценките за делото на Нестор Марков или да се разкрие колоритът на езика на съответните автори.

За да се създаде възможност за бързо и надеждно информационно търсене, в указателя са изработени два показалеца: именен и географски. Именният показалец ни дава възможност да проследим кръга от лица, с които е общувал Нестор Марков, които са оставили спомени за

него, или които са писали и публикували текстове за него – след смъртта му и до наши дни. Географският показалец ни води към места, свързани с професионалния му път, показва ни в кои селища са се концентрирали книжовните му интереси и дейността му като държавник.

Особен акцент в библиографията имат и изведените под формата на летопис по-важни дати от живота и делото на Нестор Марков, както и статията на доц. д-р Ганка Камишева за приноса на Нестор Марков за обучението по физика през XIX век. Безспорно обаче от всички текстове най-важно значение от фактологична гледна точка има споменатата студия на проф. Младенова, която освен че чертае подробния му портрет и прави непрекъснати препратки към библиографските сведения, хвърля и мост към бъдещето – с увлекателния разказ за семейството и за дома на Нестор Марков, за неговите потомци, сред които са били уважавани лекари, юристи, предприемачи, изключителни математици и полиглоти, очевидно наследили заложбите, работоспособността и интелигентността на знаменития си предшественик.

Като задълбочен и педантичен учен проф. Мария Младенова знае, че нито една библиография не може да постигне абсолютна пълнота на издирване на документите, затова сама чертае в обяснителните си бележки възможните акценти на бъдещи изследвания, отнасящи се до Нестор Марков. Според нея те трябва да се концентрират върху проучване на дневниците на Народното събрание, за да се проследи по-детайлно дейността на Н. Марков като народен представител; по-задълбочено издирване на по-голям брой заглавия от периодични издания – централни и местни, за да се открият предполагаеми материали за него, публикувани в дните непосредствено след кончината му, защото той е бил известна и почитана за времето си личност и наличието на подобни съобщения и по-обширни материали е напълно обосновано. Допуска се също, че едно специализирано проучване на държавните архиви в градовете, в които Нестор Марков е бил учител или окръжен управител, би дало допълнителни сведения, които да дообогатят неговата биография. Бих добавила също, че идентифицирането и отразяването на електронните ресурси, отнасящи се до Нестор Марков, също е един възможен подход при бъдещи издирвания, макар че подобни ресурси имат нетрайно присъствие в интернет пространството. Наличността на дигитални копия от учебниците и речниците на Нестор Марков в авторитетни информационни системи като сводния каталог на Националната академична библиотечна система (НАБИС) и електронните каталози на други български библиотеки също заслужава по-мощно проучване и популяризиране.

Всички направени предложения за бъдещи издирвания върху духовното наследство на Нестор Марков и документите за него не намаляват значението на представяната негова библиография. Тя без съмнение е мащабен по своя хронологичен и географски обхват труд, който дава

една отлична основа не само за бъдещи още по-сериозни проучвания, но и за популяризиране сред по-широка публика на книжовните приноси и многостранната дейност на една интересна личност с възрожденски идеали и следосвободенски ентусиазъм, работила почтено за издигането на Отечеството си.

Именно затова в заключението си бих искала да се върна към заглавието на този текст – „Имало е и такива българи“. Библиографията за Нестор Марков ни убеждава в това, давайки ни възможността сами да изберем до кои от описаните източници ще пожелаем сами да се докоснем.

Литература

Младенова 2016: Младенова, М. *Нестор Марков 1836 – 1916. Биобиблиография*. Плевен: Регионален исторически музей – Плевен, Читалище „Съгласие 1869“, 2016. 130 с.

МАРГАРИТА ЛАЗАРОВА
НЧ „Съгласие 1869“, Плевен

**ПРОЕКТЪТ
„ВЪЗРОЖДЕНЕЦЪТ НЕСТОР МАРКОВ
И ПЛЕВЕНСКИТЕ БУДИТЕЛИ“ –
СЪЗДАВАНЕ, РЕАЛИЗАЦИЯ, РЕЗУЛТАТИ**

Проектът е разработен по повод 180 години от рождението на Нестор Марков и 1-ви ноември – Деня на народните будители, в рамките на втора сесия на Правилника за условията, реда и критериите за съфинансиране на проекти в сферата на културата на територията на Община Плевен. Кандидатстващата организация, класирана на първо място от назначена от кмета г-н Георг Спартански експертна комисия, съгласно Правилника, е Регионалният исторически музей – Плевен, с партньор НЧ „Съгласие 1869“. Проектът изцяло покрива изискванията за финансиране на културни организации на Община Плевен и на формуляра за кандидатстване, а времето за провеждане на заложените инициативи беше съобразено с общата програма на Общината за отбелязване на 1-ви ноември.

Същинският инициатор за създаване и реализиране на проекта е читалището. Идеята бе чрез възможностите на Общината и музея да се постигне по-широко популяризиране на приносите на Нестор Марков, трасирал пътя на духовното развитие на Плевен във време, когато градът е обхванат от културен подем.

Най-съществените моменти в творческата „биография“ на Регионалният исторически музей като бенефициент на проекта са свързани с историята на читалището. Началото е през 1903 г., когато е учредено Археологическото дружество и първата му музейна сбирка през 1911 г.; уреждането на музей през 1923 г. в читалището, под чието ръководство продължава дейността на дружеството; създаването на държавен общ народен исторически музей през 1953 г. и преобразуването му в Регионален исторически музей през 2000 г. От 1984 г. музеят е настанен във внушителна сграда с художествено-архитектурна и историческа стойност – паметник на културата с национално значение, в която са разположени в хронологичен ред експозиции, включващи културни ценности от древността до днес в исторически и природонаучен аспект.

Читалище „Съгласие 1869“ е едно от най-старите български читалища. С право може да се каже, че то е запазена марка на българската духовна идентичност, а неговият основател Нестор Марков е един от тита-

ните на Българското възраждане. В своята почти 150-годишна история „Съгласие“ дава живот на първата публична библиотека, въвежда първа на Балканския полуостров Десетичната класификационна система на Мелвил Дюи. Библиотеката е приета първа от страната в Международния библиографски институт в Брюксел, издава първото и единствено библиографско списание извън столицата – „Книжовник“, организира за първи път в Плевен театрално представление, публична сказка, оперетно представление и любителска филхармония, литературен кръжец, кино-, езикова и музикална школа, любителска танцова трупа, както и първата в България балетна школа.

Резултат от обединените усилия на двете културни институции е проектът, посветен на Нестор Марков и будителите.

Проектът съдържа две основни инициативи – изложба „Учебници от XIX век“ и издаване на биобиблиография за Нестор Марков. С тях се подчертават значимостта на делото на плевенските будители и приносът на Нестор Марков в него, както и ролята им в развитието на българската просвета и култура в местен, регионален и национален мащаб. Инициативите бяха реализирани едновременно.

Изложбата „Учебници от XIX век“, подредена в залите на музея, представи експонати от фондовете на музея – учебници, уреди, използвани в обучението по физика, книги от Нестор Марков, в това число и притежавани от читалищната библиотека, портрети на будители, фотодокументи и др.

Непосредствено след откриване на изложбата бе представена биобиблиографията „Нестор Марков (1836 – 1916 г.)“ с автор проф. дфн Мария Младенова. Книгата разкрива будителския принос на Нестор Марков в страната и конкретно в Плевен, приноса му в лексикографията, в обучението по математика и физика, ролята му в основаването на читалище „Съгласие“.

Основните дейности по проекта – подготовката и реализацията на тематичната изложба и издаването и представянето на биобиблиографията, бяха извършени от работни групи на музея и читалището през подготовителния период и периода на реализация. Планираните задачи на екипите бяха разписани подробно със срокове за изпълнение. По-интересните от тях бяха: съставяне на тематико-експозиционен план, подбор на материали и експонати; подготовка на книгата за печат, в това число компютърно набиране, редактиране, регистрация в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, подбор на оферти; съставяне на сценарий за реализация, предварителен работен график, работни срещи за хода на реализацията, изработване на рекламни материали и разпространяването им.

Значим за проекта бе и планът за организационна и техническа обезпеченост относно човешки ресурси, техника, консумативи, материали и др. Предвидените в плана срокове във времето до 30.IX.2016 г. позволиха своевременно изпълнение на всички дейности.

Рекламната стратегия на проекта бе изградена върху целите за популяризиране на будителството. Тя включи изработване на печатна реклама (афиши, покани, флаери) и разпространението им със собствени усилия, както и чрез външна услуга, както и медийна реклама.

Бюджетът на проекта предвиди видовете разходи – за пряка реализация, административни разходи, хонорари и реклама на база общата стойност, осигуреното собствено финансиране и финансирането от страна на Община Плевен.

Същинската реализация на проекта се състоя на 1-ви ноември в Регионалния исторически музей. Изложбата бе открита от директора на РИМ д-р Володя Попов. Биобиблиографията бе представена от доц. д-р Цветанка Панчева от катедра „Библиотекознание, научна информация и културна политика“ на Философския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Авторът на биобиблиографията проф. дфн Мария Младенова сподели възнанията си по време на изследователската и съставителската работа върху книгата.

Представянето на проекта премина при голям медиен и обществен интерес най-вече заради факта, че в Деня на народните будители се разкриват непознати или малко известни факти от годините на началните стъпки в просветното и културното дело в Плевен.

Бяха постигнати основните цели на проекта, насочени към две основни целеви групи – ученици и възрастни, а именно:

- Съхраняване в обществената памет на делото на плевенските будители и на първия читалищен деец Нестор Марков, популяризиране на приносите им сред съвременниците.
- Утвърждаване на РИМ и НЧ „Съгласие 1869“ като съвременни културни институции с авторитетни позиции, наследници на будителите и своите основатели.
- Очертано бе мястото на Нестор Марков сред плевенските будители и почитта към тях като личности, участвали във възраждането на Плевенския край и България.

Реализацията на проекта е успешна, защото са налице съществени и видими резултати:

- Достойно отбелязване на 180-годишнината от рождението на Нестор Марков.
- Изданието за Нестор Марков – един от най-значимите български будители и активен общественик от края на XIX и началото на XX век, оставил ярки следи в Плевен, е принос в биобиблиографската наука.
- Представянето на малко познати личности, определили насоките на просветното и културното развитие на Плевенския край и страната, е изключително актуално в днешните условия и е събитие с голямо родолюбиво и патриотично въздействие.

ВЕЛИСЛАВА СТОЙКОВА
Институт за български език – БАН, София

НЕСТОР МАРКОВ И МНОГОСТРАННИТЕ АСПЕКТИ НА НЕГОВАТА КНИЖОВНА ДЕЙНОСТ В КОНТЕКСТА НА БЪЛГАРСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Abstract: The paper presents three of most important works which are significant for the three main area of immense writing activity of Nestor Markov during the period of national Revival. The related structural and linguistic analysis of their novelty with respect to teaching both linguistic and natural sciences school subjects is presented outlining the novelty of the approach. The conclusion relates presented analysis to historical circumstances and national Revival ideas.

Увод

Животът и книжовната дейност на Нестор Марков обхващат осемдесетгодишен период, включващ една важна част от времето през Възраждането и част от следосвободенския период. За това време Нестор Марков развива книжовна и образователна дейност като учител, автор и преводач, лексикограф и общественик, основател на читалище и военен министър. С многостранните аспекти на своята дейност той се очертава, както повечето ни възрожденци (Генчев 1981), като енциклопедична личност с широки интереси и знания в много области, ползваща няколко езика и работила активно за поставянето на основите и утвърждаването на образованието на български език.

Макар и относително добре систематизирано (Стоянов 1957: 239 – 240) и проучено, книжовното дело на Нестор Марков и днес впечатлява със своята многоаспектност и разнообразна тематична насоченост, с качеството на написаните, издадени или преведени от Марков учебници, както и с лексикографския принос на автора към изработването на двуезични речници на българския език (Кювлиева 1983; Кювлиева-Мишайкова 1986).

В основата на този лексикографски успех са интересът и знанията на Нестор Марков по чужди езици, които са му помогнали да натрупа опит в преподаването на турски и френски език, за да напише и граматики за изучаването им. Тези граматики също показват, че по това време в българските училища е било преподавано на български език и турският

език е трябвало да бъде изучаван отделно. Издаването на речниците е предшествано от написването от Нестор Марков и публикуването през 1874 г. във Виена на „Буквар за французкий язык“ (Марков 1874) както и на „Лексикологическа граматика за изучаване на французкий язык и стил“ (Марков 1875). Двата учебника са били написани за нуждите на преподаването на френски език в Габровското училище, те се допълват, като представят цялостно методологическия подход на автора си.

„Лексикологическа граматика за изучаване на французкий язык и стил“

„Лексикологическата граматика“ на Нестор Марков е първата и вероятно единствената в българоезичната граматична литература *лексикологическа граматика*. Традиционното схващане за отделеното изучаване и изследване на граматика и лексика прави този труд интересен не само жанрово, но и съдържателно. Това е така, защото тази граматика има практическа цел – да подпомогне учениците в обучението им по писмен и говорим френски език, и нейният жанр е трябвало да бъде подчинен на това. По времето, когато тя е публикувана, френският език е бил широко преподаван в българското училище и вече е имало няколко издадени на български език френски граматики, съставени от учители и предназначени главно за ползване в българските училища, както и съответните пособия за упражнения.

Първата френско-българска граматика е съставена от В. Берон за нуждите на обучението по френски език в Болградската гимназия (Берон 1859). Към нея Берон по-късно издава и пособие с упражнения (Берон 1865). Граматиката включва две големи части – *Словопроизведение* и *Словосъчинение*. В първата част са разгледани граматичните категории и частите на речта, докато втората включва синтаксис и лексика на френския език. Граматиката представя също и отношението на автора към българския език, правопис и др.

Друга граматика на френския език е съставена от С. Зафиров (Зафиров 1862; Зафиров 1864), който също е бил учител. Тази граматика следва известния по това време метод за преподаване на френския език, наречен Олендорфова метода, по името на френския педагог Олендорф.

След граматиката на С. Зафиров излиза и френската граматика на П. Оджаков (Оджаков 1863). По-късно е публикувана и френската граматика на К. Търновски (Търновски 1869), която заедно с методиката за изучаването (Търновски 1864) прилага подхода на немския педагог Франц Ан, също широко използван по това време. Този подход е използван и в методиката на С. Радулов (Радулов 1868).

Така граматиката на Нестор Марков се появява след използването на няколко вече утвърдени подхода за преподаване на френски език, като прилага нов и различен подход – този на френския енциклопедист и лек-

сикограф П. Ларус (Ларус 1852), основан върху усвояването и правилното използване не само на граматичните, но и на лексикалните характеристики на думите като: принадлежност към определен стилистичен пласт, семантична категория и др.

„Лексикологическата граматиката“ следва традицията да се преподава по части на речта и техните граматични особености, свързани главно със словоизменението, но в девета глава (*За производството – De la Dérivation*) Нестор Марков обръща внимание на лексикалната семантика на думата и връзката със словообразуването. В частта *Умалителни речи – Diminutifs* Нестор Марков може би за пръв път в българската граматична литература обръща внимание на начините за изразяване на категорията умалителност и посочва примери на словообразуване с такива наставки от френския език. Частта *Състав и разложение на речите – Composition et Décomposition des mots* включва примери за образуване на сложни думи от две и повече семантично равностойни думи, някои от които и днес имат специфичен правопис на български език като *vis-à-vis*. Пак свързана с изразяването на семантика е и частта *Отрицателни частици – Particules Privatives*, където подробно се разглеждат всички словообразователни механизми за изразяване на семантика на отрицателност. В последната част на осма глава са разгледани случаите, в които словообразуването променя правописа.

В граматиката си Нестор Марков обръща внимание и на синтаксиса, като във всички случаи на несъответствия с българския език са дадени подробни обяснения. Книгата съдържа и много упражнения, преговорни задачи и др. и представлява интересен пример за използване на комбинирани педагогически подходи. Тази граматика представя полезна методика за преподаването на френски език даже и от съвременна гледна точка, тъй като включва усвояването на практически умения за намиране на точен преводен семантичен еквивалент.

„Геометрия, праволинейна тригонометрия и статика“

Дейността на Нестор Марков като автор на учебна литература започва с издаването на учебник по математика и макар по-късно да е преподавал чужди езици, той е имал траен интерес към създаването на математическа педагогическа литература, като има значителен принос в тази насока. Г. Камишева в свое изследване е отбелязала приносите на Нестор Марков за обучението по математика и физика (Камишева 2015).

Първият печатен учебник по математика на български език е съставен от Хр. Павлович (Павлович 1833) и е отпечатан в Белград. В него е включено изучаването на четирите математически действия и тройното правило, което с различни промени във времето е съставлявало основата на учебния материал за прогимназиалното училище за дълго време напред. Учебникът, наречен „Аритметика или наука числителна“, е дал и името

на изучавания предмет, както и названията на термините за основните математически понятия, които, тъй като авторът е бил гръцки възпитаник, са влезли в българския език от гръцки. В учебника на Ив. Богоров (Богоров 1842), озаглавен „Математическа география“, също има въведени основни математически понятия и термини за тях на български език като *права линия, полегата линия, хоризонтална линия* и др. Н. Геров (Геров 1849) в своя „Извод от физика“ обяснява основни геометрически понятия, като използва български думи за означаването им – напр. *пространство*.

Почти до средата на 60-те години на XIX в. предметите аритметика и геометрия се изучават заедно и едва през 1867 г. В. Груев (Груев 1867) издава първия учебник по геометрия на български език. Отпечатаният през 1871 г. в Русе учебник на Нестор Марков „Геометрия, праволинейна тригонометрия и статика“ е първият учебник по стереометрия и тригонометрия, издаден на български език.

Учебникът е превод на учебника на френския професор по математика Ж. Оливие и е предназначен за ползване в горните класове. Той включва учебен материал, който, според предговора, трябва да даде на учениците знания, за да „разбират теориите и проблемите на агрономията, търговията, индустрията, економията, медицината, физиката, химията, астрономията и др.“. В предговора също е отбелязано, че „математиката, като водителка на всичките науки, ... трябва да предшества другите науки“, както и „не трябва да се учи физиката, без да знаят учениците аритметиката, алгебрата, а и нещо от механиката“.

Така Нестор Марков задава определена методика и поредност в преподаването на математическите понятия в горния курс на българските училища, като според нея определя и съдържанието на своя учебник. В началото на учебника авторът въвежда две уводни части – *Въобще за математиката* и *Очевидни истини (аксиоми)*. След това въвежда три големи раздела: *Геометрия, За лицата* и *За площите*, като разделът *Геометрия* започва с *Предварителни познания* и включва разглеждане на прави (чръти), ъгли, триъгълници (триъгленници), многоъгълници (многоъгленници) и кръг, като след всяко от тях следват задачи, които Нестор Марков нарича „задавки“. В раздела *За лицата* са дадени задачи за намиране на лица на фигури, а в раздела *За площите* се въвеждат намиране на повърхнина и обем на тела, което е и първата стереометрия на български език.

Разделът *Праволинейна тригонометрия със синуси, танженти и пр.* е първият публикуван на български език учебник по тригонометрия. Още от първата си страница той впечатлява с обяснението от автора на етимологията на думата *синус*. Използваните латински термини за въведените тригонометрични понятия, заимствани през френски, са били неясни и авторът прибегва и до изясняване на етимологията за обяснението им. След дефинициите на понятията и правилата авторът представя възможните типове задачи, които могат да

се решават с тях, като предлага и задачи (задавки) за упражнение.

Разделът *Статика* включва въвеждането на понятия от физиката – сили и видове, както и типове задачи за пресмятане на сили. Последният раздел *За машините* също включва знания от областта на физиката, свързани с приложението на силите за различни практически дейности.

Отпечатването на този учебник на Нестор Марков показва, че в началото на втората половина на XIX в. математиката в българското училище е широко застъпена, като се усложнява и подразделя на нови под-области като геометрия, стереометрия, тригонометрия и др. и запазва своята практическа насоченост – в случая да подпомага подготовката на инженери.

„Събрание аритметически задатъци“

През 1869 г. Нестор Марков издава „Събрание аритметически задатъци. Нарядени споряд ръководството на Г. Хр. Данова от 1868 от Н. Маркова“. В предговора на това издание авторът отбелязва, че то е предназначено за упражнение на учениците, които „с теоретически правила да решават практически задатъци“, както и че „много аритметически задатъци има в тая книга, обаче е показано с какъв начин могат ся решава такъви задатъци с помощ само на едни аритметически правила“.

Авторът също отбелязва, че е ползвал за източник „задатъците“ на Гремие и че включените 1060 „задатъци“ могат да бъдат полезни „при изучаването на числителницата“. Това ни дава основание да смятаме, че Нестор Марков е автор и на първия сборник със задачи на български език. Още в предговора личи направената разлика между *алгебра*, *аритметика* и *числителница*, което показва по какъв начин се е формирала българската математическа терминология, като се възприемат международните термини за означаване на учебния предмет и се оставя домашният за означаване на популярния по това време учебник на Хр. Данов (Данов 1868).

Предговорът също показва, че към времето на отпечатването на книгата вече е имало по-обща учебна програма за изучаване на аритметика, вероятно зададена от популярния и претърпял няколко издания учебник на Хр. Данов. Сборникът включва раздели със задачи за упражнения на действия с цели числа, на превръщане в различни мерни единици, на действия с дроби, отношения и съразмерности, както и на тройното правило. В края са дадени отговорите на задачите, както и решенията на по-трудните от тях, което съвсем доближава сборника до използваните и днес такива учебни помагала.

Заклучение

Многостранната книжовна дейност на Нестор Марков го представя като просветител и радетел за образование на български език, на което той посвещава живота си и за което има съществен принос. Енергията, трудът и усилията му, посветени на тази кауза, го поставят редом с най-изявените дейци на Възраждането, чийто ентузиазъм, скромност и безкористност бележат тази епоха.

Литература

Берон 1859: Берон, В. *Първа българско-френска граматика с едно изложение за българското правописание. Съчинена от Васил х. Стоянова-Берон, доктора медицины.* Букурещ: Печатницата на Йосиф И. Романов и съдруж., 1859.

Берон 1865: Берон, В. *Българско-френски буквар като пригответелна книжка на българско-френската граматика.* Съставил В. Б. Болград: Училищната книгопечатница, 1865.

Богоров 1842: Богоров, Ив. *Математическа география* [от В. Бардовски]. *Преведена от руският на новобългарският език.* Част първа. Одеса: Брауновата типография, 1842.

Генчев 1981: Генчев, Н. *Българско възраждане.* София: Отечество фронт, 1981.

Геров 1849: Геров, Н. *Извод от физика.* Част първа. Белград: Правителствена книгопечатня, 1849.

Груев 1867: Груев, В. *Начални познания от геометрия, приложена в общежитието.* Виена: Книж. Хр. Г. Данов, Пловдив, Русчук, Велес, 1867.

Данов 1868: Данов, Хр. Г. *Теоретическа и практическа числителница.* Съставил Хр. Г. Данов. Второ издание, съвсем преработено и допълнено. Виена: Книж. Хр. Г. Данов, 1868.

Зафиров 1862: Зафиров, С. *Практическо изучение французкият език по Олендорфова-та метода.* Виена: Книж. Хр. Г. Данов, Пловдив, 1862.

Зафиров 1864: Зафиров, С. *Практическо изучение французкият език по Олендорфова-та метода.* Виена: Книж. Хр. Г. Данов, Пловдив, 1864.

Камишева 2015: Камишева, Г. Приносът на Нестор Марков за обучението по физика и математика. – *Светът на физиката*, 2015, № 3, с. 281 – 293.

Кювлиева 1983: Кювлиева, В. Лексикографският принос на Н. Марков. – *Български език*, 1983, № 4, с. 345 – 350.

Кювлиева-Мишайкова 1986: Кювлиева-Мишайкова, В. Нестор Марков – изтъкнат представител на българската двуезична лексикография. – В: *150 години от рождението на Н. Марков. Материали от научната сесия.* София, 1986, с. 59 – 67.

Ларус 1852: Larousse, P. *La Lexicologie des écoles. Cours complet de langue française et de style divisé en 3 années.* 2e édition. 1re année: *Grammaire élémentaire lexicologique.* Partie de l'élève, 1852.

Марков 1869: Марков, Н. *Събрание аритметически задатъци.* Нарядени споряд ръководството на Г. Хр. Данова от 1868 от Н. Маркова, Русчук: Печатницата на Дунавската област, 1869.

Марков 1871: Марков, Н. *Геометрия, праволинейна тригонометрия и статика.* Със-

тавена от Ж. Ф. Оливие (споряд начялата на прочутите математици Лакайла, Босюта, Безута, Лакроа, Франкиора, Пюисанта и пр.), а преведена и издадена от Н. Марков. Руссе: Печатницата на Дунавската област, 1871.

Марков 1874: Марков, Н. *Буквар за френцюзкий язык*. Виена: Книж. Хр. Г. Данов, Пловдив, Русчук, Велес, 1874.

Марков 1875: Марков, Н. *Лексикологическа граматика за изучаване на френцюзкий язык и стил*. Съставил по плана на Р. Lagousse Н. Марков. Виена: Книж. Хр. Г. Данов, Пловдив, 1875.

Оджаков 1863: Оджаков, П. *Практическо наставление във френский язык. Книга първа. Първи френец при българин*. Изложено от Петра В. Оджакова. Браила: Румъно-българска книгопечатница на Хр. Д. Ваклидов, 1863.

Павлович 1833: Павлович, Хр. *Аритметика или наука числителна*. Разположена на три части и окончавающа с един месецослов праздничен. За българските деца кратко и весма ясно сочинена от сущаго из Дупница Македонска Хрисанта Павловича, учителя в Славено-елинското в Свищов училище, който и на свят сега първо издава я, помощ земав от любоученните единородни. Предстоявал и изправял негов ученик Христокул Костович С. Белград: Княжеско-Сербската типография, 1833.

Радулов 1868: Радулов, С. *Практична метода или способ как да изучи человек лесно френцюзкий язык*. Сочинена от D. F. Ahn, а преведена и издадена на български от С. Радулова за облеснение на българското юношество. Болград: Печатницата при Центр. училище, 1868.

Стоянов 1957: Стоянов, М. *Българската възрожденска книжнина*. Т. I. София: Наука и изкуство, 1957.

Търновски 1864: Търновски, К. *Практическа метода за изучванието на френцюзкийт язык*. Съчинител Ф. Ан. Превел К. Ив. Търновский. Издава С. С. Войводов. Първо издание. Браила: Румъно-българската книгопечатница на Хр. Д. Ваклидова, 1864.

Търновски 1869: Търновски, К. *Француска граматика за класическите граждански училища от Д-р Ф. Ан*. Превод от К. Ив. Търновский. Първо издание. Виена: Книгопечатн. Л. Сомер, 1869.

МАРИЯ ЛОВДЖИЕВА
Музей „Петко и Пенчо Славейкови“, София

БЪЛГАРСКИ УЧИТЕЛИ ОКОЛО ОСВОБОЖДЕНИЕТО

Abstract: The following text throws light on the work of some Bulgarian teachers during the years just before and immediately after the Liberation. Those professionals up-dated and modernized the educational system of the period before the Russian-Turkish War of 1877 – 78. The teachers were also active participants in the social life of the Bulgarians at the time. They were contemporaries of Nestor Markov, being his colleagues, proselytes and friends. After the Liberation, most of them played important roles in the process of building up the young Bulgarian state as senior officials, scientists and active participants in public matters.

Увод

В края на XIV век България е погълната от нахлулата в Европа Османска империя и престава да съществува като самостоятелна държава. В продължение на няколко века българите са откъснати от европейската култура. Едва в края на XVIII и началото на XIX век настават години на оживено икономическо развитие и национална интеграция в българските земи. Усиленото икономическо развитие променя структурата на местното население, засилва се търговският обмен на стоки, развиват се контакти извън пределите на Османската империя. Засилва се интересът към образование, което да отговаря на порасналите нужди в новата икономическа обстановка (Димитров 1987). Това е същинското пробуждане на българския народ и стремеж към създаване на национална държава (Генчев 2016). Една особено активна социална група, дала бурен тласък на националното осъзнаване и културно развитие, е тази на българските учители. След възстановяване на самостоятелната българска черква през 1870 г. духовенството и учителите са основният двигател на народното просвещение и българските въстания (Генчев 2016). На тях се пада да играят важна роля не само в епохата на нашето Възраждане, но и по-късно, след Освобождението, когато продължават да работят като учители, учени и администратори на науката и образованието при изграждане основите на младата българска държава (Генчев 1988). Типичен случай в това отношение е Нестор Марков (1836 – 1916).

Трудности в образованието преди Освобождението

След края на Кримската война идва поколението на учителите, родени в годините около 1830 – 1845. Те модернизират учебния процес, вдъхват на учениците любов към знанието и високи патриотични чувства. Тяхната дейност се подкрепя морално и материално от българското население в осъзнатата необходимост от по-добро качество на образованието. Учителят е пример за подражание, неоспорим авторитет, вдъхновение за младите хора в стремежа им към по-добър и по-смислен живот. Въпрос на чест е в населеното място да има училище, както и да бъдеш член на училищното настоятелство. В същото време откриването на училище поставя много проблеми: строежът и поддръжката са изцяло за сметка на местната българска общност и изискват много средства, липсва подкрепа от официалната власт, трудно се намират добри учители. Нешо Бончев (1839 – 1878) в статията си от 1871 г. „За училищата“ (Бончев 1871: 3 – 4) отбелязва, че има създадени голям брой училища, но: „ред нямаме в училищата, цел нямаме, не знаем що гоним... Училищата трябва да бъдат различни – да има начални (3 – 4 години), реални (7 – 8 години), класически (7 – 10 години), духовни (7 – 8 години)... Трябват училища за учители – за начални, институти – за гимназиални... Училища за занаяти, живопис, земеделие, за търговия.“ Н. Бончев се застъпва за класическото образование: „Класическите езици и литературата са средство да се развие умът, те не могат да бъдат заменени ни с една от другите науки освен математиката... Устроението на нашите училища не е работа на един човек, а е работа на цяла община, цял град, цял народ“.

До Априлското въстание от 1876 (и до Освобождението) в българските земи има само три пълни гимназии (в Болград, Габрово и Пловдив) и доста на брой класни, наречени още главни, горни, полугимназиални училища. Главните училища са самостоятелни, отделени от началните, те имат предмети по природо-математически науки, някои с добре уредени кабинети (История на България 1987: 457; Доросиев 1926; Ганчев 1987: 5 – 15). Намирането на учители не само за класните, но и за началните училища е сериозен проблем. До Освобождението у нас има около 600 души със завършено висше образование, като повече от една трета са медици. С университетско образование са 166 души, от които 51 прависти, 39 с историко-филологическа специалност, 11 са учили философия, девет естествени науки, седем са завършили математика и 25 души – инженерно-технически науки, духовни академии са завършили 47 души (Генчев 1988). Голяма част от завършилите духовни семинарии в Русия също преподават в училищата. Разпределението на учителите с висше образование в българските земи не е равномерно – те работят предимно в големите градове. Трябва да се спомене за многото учители, които нямат висше образование, но благодарение на

упорития си характер и жаждата си за знания се изравняват с колегите си висшисти. Такива са например Петко Р. Славейков (1827 – 1895), Димитър Душанов (1837 – 1904), Нестор Марков и мн. др.

Една от най-големите трудности, с която се сблъскват предосвободенските учители, е липсата на български учебници и учебни помагала, както и учебни програми. Затова много учители стават автори на български учебници, преводачи на чуждестранна учебна литература, съставители на учебни програми – Йоаким Груев (1828 – 1912) превежда 11 и съставя 20 учебника с многобройни издания, Нестор Марков превежда един и написва шест учебника, Димитър Душанов превежда четири и написва два учебника и др. През 1871 г. в Русе Цани Гинчев (1832 – 1894), Нестор Марков и Димитър Енчев (1855 – 1922) откриват книжарница, която снабдява училищата, учителите, читалищата и всички желаещи с български учебници, прочитни книги и учебни пособия (Димов, Вълчинов 2013). Създаването и превеждането на учебници от самите учители е естествен процес – те най-добре познават нуждите и способностите на своите ученици. В същото време учебните програми страдат от известен субективизъм – зависят от гледната точка и знанията на главните учители. Съдържанието на учебните програми вълнува цялото българско общество. Водят се спорове дали обучението трябва да има светски „реален“ характер, или да бъде с хуманитарна и религиозна насоченост. Има полемика във вестниците „Турция“ и „Время“ (История на България 1987: 457). След продължителни спорове в началото на 70-те години, когато стремежът за приобщаване към развитите модерни държави е всеобщ, надделява реалното образование. В учебните програми широко се застъпва изучаването на математика, физика, химия, естествознание и чужди езици. Като пример за отлична програма е тази на Габровското училище (Каролев 1926). През 1871 г. от Русия се завръщат Райчо Каролев (1846 – 1928), Иван Гюзелев (1844 – 1916) и Петър Генчев (1843 – 1905). Тримата млади учители, завършили висшето си образование като руски стипендианти и назначени в Габровското главно училище от изпълнителите на завещанието на Васил Априлов в Одеса, имат амбицията да превърнат училището в първокласна гимназия с ясна визия какъв трябва да бъде учителят: „Ние знаехме, че в България за учителя има широко поле за работа, стига той да е въодушевен от родолюбие. Ние знаехме, че учителят, за да има успех в работата си, трябва да има благ характер, да се отличава по своя морал, да има примерен живот и да бъде образец за другите, защото всички: и деца, и мъже, и жени се вглеждат в живота му вкъщи, вън от къщи, в училището и навсякъде и от него вземат пример.“ (Каролев 1926: 132). Тези реформатори на учебното дело привличат доказали се и високоуважавани преподаватели. През 1872 г. са назначени Цани Гинчев и Андрей Манолов (1849 – неизв.), а през 1873 г. Нестор Марков, Стефан Зографски (неизв. – 1908) и свещеник Васил Михов (неизв.). По инициа-

тива на преподавателя по физика Иван Гюзелев с доброволни дарения е оборудван първият у нас кабинет по физика. Първият випуск на седемкласната гимназия е през 1875 г.

Наред с проблемите за учебната материална база и намирането на учители съществува още една постоянна заплаха: силното гръцко влияние в обществото и намерението на турската власт да слее българските и турските училища. Гръцкото влияние се проявява особено силно в Южна България, гръцката „мегали идея“ целяла присъединяването на българските земи на юг от Балкана и Македония, което е въпрос на време предвид упадъка на Турция. Затова една от основните задачи на образованието в родните училища е широкото изучаване на българския език и българската история за откъсване от гърцизма и създаване на чувство на гордост от българската принадлежност. През 1865 – 1866 г. валията на Дунавския вилает Митхад паша предлага сливане на българските и турските училища (Каролев 1926). Той имал наблюдение върху бързия напредък на българското образование, което създава опасения на държавната власт. Тази идея среща решителен отпор и от двете страни – българите бранят своите училища, а мюсюлманите не желаят да учат заедно с „неверници“. Така идеята за сливане не се осъществява.

Развитие на образованието след Освобождението

По време на Априлското въстание и Руско-турската война повечето училища са затворени и практически учебните занятия са прекратени. Учителите от Габровската гимназия Нестор Марков, Цани Гинчев, Иван Гюзелев, Райчо Каролев, Петър Генчев, Андрей Манолов, Стефан Зографски са арестувани и откарани в Търновския затвор, където лежат три месеца, като ги грози бесило. След като са освободени, Нестор Марков и Иван Гюзелев стават учители в духовното училище на Петропавловския манастир край Лясковец.

След края на Освободителната война (1877 – 1878) някои учители се връщат към основната си професия, други постъпват на административни длъжности, защото нуждата от образовани и интелигентни ръководители е огромна. Много от тях в определен период отново преподават в големи училища и полагат усилия да бъдат максимално полезни на новоосвободена България. Математикът от Габровската гимназия Иван Гюзелев става помощник на завърналия се от Русия проф. Марин Дринов (1838 – 1906) (Тодев 2015) в организиране на системата на следосвободенското образование, по-късно е министър на народното просвещение; Йоаким Груев е директор на просветата в Източна Румелия, гимназиален директор; Цани Гинчев е член на временната управа на гр. Търново и председател на търновския комитет „Единство“ (Дойнов 2006), окръжен училищен инспектор на Врачански и Оряховски окръг; Йосиф Ковачев (1839 – 1898) е началник на отделението на народната

просвета в Пловдив, училищен инспектор в София, професор в новооткритото висше училище; Райчо Каролев е директор на Габровската гимназия и министър на просвещението.

Временното руско управление създава „Отдел за просвещение и духовни дела“ начело с проф. Марин Дринов. Отделът заварва сравнително добре уредена светска система от училища, създадена преди Освобождението. Преобразуванията започват и Марин Дринов предлага руски устройствени модели всеки път, когато българските традиции не дават решение на даден проблем (Пеев 2014). Това особено се отнася за изграждане на структурата на училищния инспекторат, училищната структура и учебните програми. Въпреки всичко новоприетите разпоредби и закони от временното руско управление не тласкат учебното дело към „руски модел“. Според чл. 78 на Търновската конституция „първоначалното учение е безплатно и задължително за всеите поданици на България“. Задължителното безплатно първоначално образование на децата от двата пола е основната разлика с руската образователна система, която не предвижда задължително образование (Пеев 2014).

Настъпилите промени утвърждават държавното ръководство в образованието, единната училищна система с единни учебни планове и програми. Създават се органи за ръководство на централно, регионално и местно ниво. Това е базата, върху която през следващите години различните министри ще доразвиват и изграждат учебното дело. И въпреки това до началото на XX век се правят реорганизации и нови схеми на образованието, като окончателно се приема европейският учебен модел. Голяма роля в това отношение изиграват министрите Константин Иречек (с мандат 11.V.1881 – 5.VII.1882), Димитър Агура (мандат 15.III.1883 – 21.VIII.1883) и Райчо Каролев (мандат 11.VII.1884 – 21.VIII.1886). Извършена е огромна по обем разностранна дейност, целяща догонването на развитите страни в образованието. Голяма част от тази дейност е извършена от българските учители.

Нестор Марков (1836 – 1916)

Житейският и професионалният път на Н. Марков отразяват много от изложените по-горе трудности. Марков е роден през 1836 г. в с. Иробас (Криво поле), Хасковско, учи в килийното училище на даскал Сево в родното си село, после в Хасково и през 1866 г. завършва петокласната гимназия на Йоаким Груев в Пловдив. В същото време посещава турско духовно училище (медресе), слуша лекции по физика, химия и математика в протестантското училище, изучава турски, арабски, старогръцки и френски език (Димов, Вълчинов 2013). Нестор Марков учителства за кратко в Харманли и Хасково, където оставя незаличим спомен с любовта към работата си и борбата срещу гръцкото влияние. Стоян Заимов пише: „Пробуждането на българщината в Хасково има две епохи: епо-

хата на Нестор Марков – знамето на която е свободна българска църква, и епохата на Берковски – велика и свободна България.“ (Займов 1983).

С препоръка на Йоаким Груев през 1867 г. Нестор Марков е назначен за главен учител в плевенското училище. В Плевен започва зрелият период на неговата дейност. Млад, далновиден, изпълнен с енергия и любов към работата си, той се проявява като истински реформатор на образованието в града и околностите. За една година преустройва училището в третокласно, въвежда нови учебни предмети и учебници. Успехите на Нестор Марков се дължат и на уважението и голямата подкрепа, която получава от плевенските първенци и цялото гражданство. В Плевен Н. Марков открива общинско девическо училище и през 1869 г. инициира създаването на читалище „Съгласие“ (Трифонов 1933). В читалището под режисурата на Нестор Марков става първото театрално представление в града. В същото време Марков открива училища в осем села около Плевен.

Тук има още едно важно събитие в живота му – през 1868 сключва брак с Екатерина хаджи Константинова хаджи Пакова от известния плевенски род хаджи Пакови, т. нар. плевенски Кастриоти, клон от големия род на Георгий Кастриоти (Скендер бег) (Димов, Вълчинов 2013). На семейството се раждат една дъщеря и петима снове, всички получили добро образование и израснали като достойни българи – учен (Владимир Марков), лекар (Константин Марков), адвокат (Иван Марков), индустриалец (Светослав Марков), революционер (Марко Марков), убит като четник в Илинденско-Преображенското въстание (Марчев 2006).

Нестор Марков учителства в Русе, отново в Плевен, в Габровската гимназия и духовното училище в Петропавловския манастир край Лясковец (Пешев 1929). Навсякъде е приет с голямо уважение и обич за всеотдайната му работа и новаторството в училище.

Започва Руско-турската война и през есента на 1877 г. Нестор Марков е преводач в щаба на генерал Гурко. Заедно с руските войски стига до Сан Стефано. Благодарение на високия авторитет, който спечелва с честността и усърдната си работа, след войната е назначен от временното руско управление за секретар на Хасковския окръжен началник, а по-късно за префект на Хасково. В същото време е председател на хасковския комитет „Единство“, на който се пада да играе много важна роля в политическия живот на Източна Румелия (Дойнов 2006). Така започва пътят на Нестор Марков като висш държавен служител в новоосвободена България. Следва дейността му като префект на Старозагорска област (1879 – 1882) (Илков 1908: 256). В този почти изпепелен до основи град проличава организаторският талант и изключителната работоспособност на Нестор Марков. Грижата за създаване на домове на многохилядното население не отменя една от най-важните задачи – построяването на Мъжката и Девическата областна гимназия на Стара Загора – гордост за сърцето на учителя. Следва назначаването му за Търновски окръжен управител (1882 – 1884).

След смъртта на руския император Александър II, от 4.IV. до 3.VIII.1883 г. е временно управляващ Министерството на вътрешните работи като заместник на ген. Соболев, който заминава за Русия за коронацията на Александър III (Васильов 1938). След една година е назначен за окръжен управител на Русе (1884 – 1886), избран е за депутат от Харманлийски район в Третото Велико народно събрание (Димов, Вълчинов 2013). Недолюбван от княз Фердинанд и Ст. Стамболов, Нестор Марков се оттегля от чиновнически постове и се отдава отново на учителската професия в периода 1887 – 1893, като последователно преподава в Първа Софийска мъжка гимназия и в Държавната мъжка гимназия „Княз Борис“ в Русе. В периода 1901 – 1903 е назначен за окръжен управител на Варна и Пловдив, но продължава да се занимава с научна дейност.

Най-голямото културно дело на Нестор Марков са речниците – българско-френски и френско-български в няколко издания, високо оценени от Френската република (Кювлиева 1996: 5 – 6). За първите издания от 1894 и 1898 той е удостоен с почетен знак „Кавалер на просветата“ на френското Министерство на просветата и изкуствата. През 1912 и 1915 г. немското издателство „Ото Холце“ отпечатва неговия българско-френски и френско-български речник в джобен формат. За това какво високо качество имат тези речниците, говори фактът, че немското издателство прави още две издания след смъртта на Марков – през 1929 и през 1940 година.

Освен в лексикографията Н. Марков има научни приноси и в математиката и физиката. Той прави авторизиран превод от френски на учебника по алгебра, геометрия и статика на Ж. Оливие. Съставя първия сборник задачи по математика за българските училища – „Събрание аритметически задатъци“, Русчук, 1869.

В. Кювлиева пише: „Н. Марков въвежда и преподава френски език в градовете Плевен, Русе и Габрово, убеден в неговата полза за младото българско поколение. Във френския език амбициозният учител несъмнено е виждал едно от средствата за преодоляване на наложената ни вековна изолация от европейския културен процес. Франция е привличала погледа на българските общественици не само с културните си постижения, но и със своята демократична обществено-политическа атмосфера като антитеза на ретроградния турски Ориент. Френският език с утвърдената си функция на международен език, широко използван в дипломатията, политиката, културните и търговските контакти в европейския свят, бързо се популяризира в нашите училища. Безспорна заслуга в този процес има Н. Марков. Поколения български ученици, студенти и интелегенти са изучавали френски език чрез речниците на Н. Марков. Те излизат от рамките на учебно пособие и се превръщат в средство за диалог с френската култура, подпомагат процеса на европеизация на българския духовен живот“ (Кювлиева 1996: 5 – 6).

Завършвайки, ще цитирам една характеристика на Нестор Марков, поместена във варненския вестник „Нова ера“: „Г-н Нестор Марков е едничкият окръжен управител, който оставя най-добри възпоминания за себе си като човек и като чиновник в цялото окръжие. Преизпълнен с мъдрост и благодет, добър познавач на работата и законите, голям почитател на законността и справедливостта, неуязвим и проникнат от такт и благоразумие в постъпките си, и главно – дълбоко пропит от мисълта да тури начало и да помогне за икономическото и културното повдигане на окръга, той ревностно се беше предал на делото си, след като бе успял да примири партийните духове и да вдъхне респект към властта. Цялото население е просто изненадано от внезапното негово преместване. Сбогуването и раздялата на г-н Марков с консулите, със служащите и гражданите бяха крайно сърдечни и крайно задушевени. Сърадваме на пловдивци, че ще имат за пръв представител на правителството и на короната един толкова умен и благ човек.“ (Дописка 1901: 2).

Заклучение

Определянето на културната идентичност се смята за основен белег на дадена цивилизация (Хънтингтън 2006). За българите периодът на Възраждането се характеризира с борбата за национална свобода, откъсване от мюсюлманския свят и присъединяване към европейската култура. Българите, които определят етническата си принадлежност към европейския свят, смятат Османската империя за свой поробител и потисник, а връщането към християнската европейска цивилизация за своя главна цел. Затова българските учители, духовенството и революционните дейци, живели и работили около Освобождението, имат основен принос за развитието на националното съзнание, образованието и науката в проходащата Трета българска държава и сравнително бързото преодоляване на петвековното изоставане от модерния свят. Беглият преглед на живота и дейността на Нестор Марков и неговите колеги, съмишленици и приятели разкрива пътя, по който възрожденските будители стават гръбнак на българския обществен живот и напредък.

Литература

Бончев 1871: Бончев, Н. За училищата. – *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, 1871, № 3 – 4.

Васильов 1938: Васильов, Т. *Живот и спомени*. София: 1938.

Ганчев 1987: Ганчев, И. Математическите знания у нас до 1876 г. и авторите на първите учебници по математика. – В: Чобанов, Ив., Русев, П. (съставит.). *Български математици*. София: Народна просвета, 1987, с. 5 – 15.

Генчев 1988: Генчев, Н. *Българска възрожденска интелигенция*. София: Петър Берон, 1988.

- Генчев 2016:** Генчев, Н. *Българско възраждане*. София: Изток – Запад, 2016.
- Димитров 1987:** Димитров, А. *Училището, прогресът и националната революция. Българското училище през Възраждането*. София: БАН, 1987.
- Димов, Вълчинов 2013:** Димов, Н., Вълчинов, Т. Нестор Марков. *От Криво поле до Париж*. Хасково: Графопринт, 2013.
- Дойнов 2006:** Дойнов, Д. *Комитетите „Единство“*. Второ комитетско десетилетие. София: УИ „Св. Климент Охридски, 2006.
- Дописка 1901:** [Дописка от Варна]. – *Нова ера*, № 8, 25 авг. 1901, с. 2.
- Доросиев 1926:** Доросиев, Л. *Материали за изучаване на учебното дело в България. Нашиите класни, средни и специални училища преди Освобождението*. София: Държавна печатница, 1926.
- Займов 1983:** Займов, Ст. *Миналото*. София: БЗНС, 1983.
- Илков 1908:** Илков, Д. *Принос към историята на градът Стара Загора*. Пловдив: 1906.
- История на България 1987:** *История на България*. Т. 6. София: Изд. на БАН „Марин Дринов“, 1987.
- Каролев 1926:** Каролев, Р. *История на Габровското училище*. София: Държавна печатница, 1926.
- Кювлиева 1996:** Кювлиева, В. Приносът на Нестор Марков за френското културно влияние у нас. – В: *150 години новобългарско образование. Юбилеен вестник*. Хасково, 31 окт. 1996, с. 5 – 6.
- Марчев 2006:** Марчев, М. *220 години род Демиреви*. Хасково, 2006.
- Пеев 2014:** Пеев, Г. *Изграждането на българското образование в началото на третата българска държава*. <http://ebox.nbu.bg/pa2014/17_G.Peev.pdf> (дата на достъп: 10.12.2016).
- Пешев 1929:** Пешев, П. *Историческите събития и дейтели от Освобождението ни до днес*. София: Либерален клуб, 1929.
- Тодев 2015:** Тодев, И. *История на Българската академия на науките*. Ч. 1. (1869 – 1947). София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2015.
- Трифонов 1933:** Трифонов, Ю. *История на града Плевен до Освободителната война*. София: Държавна печатница, 1933.
- Хънтингтън 2006:** Хънтингтън, С. *Сблъсъкът на цивилизациите и преобразуването на световния ред*. София: Обсидан, 2006.

ГАНКА КАМИШЕВА

Институт по физика на твърдото тяло – БАН, София

РОЛЯТА НА НЕСТОР МАРКОВ ЗА СЪЗДАВАНЕТО НА БЪЛГАРСКА ФИЗИЧЕСКА ТЕРМИНОЛОГИЯ

Abstract: Nestor Marcoff has 180 years anniversary in 2016. We examine his versatile activities in Bulgarian history of education. The contribution of N. Marcoff to physics education up to 1878 is noteworthy. Penetration of European scientific terminology in Bulgarian textbooks on physics is determined. Nestor Marcoff translated the college textbook on statics written by G. Olivier from French to Bulgarian language. Some underlying purposes are shown by comparison with mechanical scientific terminology of Bulgarian textbooks.

Почти до края на XVIII век българската църква осигурява запазването на религията, езика, писмеността и просветата. Българските училища, създадени към църкви и манастири, дават математическа подготовка чрез уникален метод за изписване на числата с помощта на букви от българската азбука. От края на XVIII и през целия XIX век по време на Възраждането са създадени много светски училища, финансирани от българските общини. През този период българската църква участва и ръководи развитието на образованието за разлика от разрива между църковното и светско естествознание в Европа. Модерната физика навлиза в българската учебна литература под западно, гръцко, сръбско или руско влияние. Цел на настоящата работа е да разгледа физическата терминология от раздела механика и ролята на Нестор Марков за нейното развитие.

До Освобождението българските училища имат за цел главно да подготвят учители. От досегашните проучвания на учебното съдържание, отразено в отпечатаните учебници по физика и математика, е установено наличието на начална, прогимназиална и гимназиална степен до 1878 година (Kamisheva 2007). Първите български учебници по математика за началните училища са отпечатани през първата четвърт на XIX век. Български прогимназиални учебници по математика се печатат през 20-те и 30-те години на XIX век. Първи гимназиални учебници по физика и математика на български език се появяват през 40-те години на XIX век.

Начални училища

В програмата на българските начални училища, създадени в края на XVIII и началото на XIX век, са включени предметите четене, писане и аритметика. На български език през този период са отпечатани бук-

варите на Марко Теодорович (1792) и Петър Берон (1824). Ръкопис на учебник по аритметика (1822 – 1828) се пази във Врачанския исторически музей. В буквара на Петър Берон разделът *аритметика* е с обем 9 страници. В него са въведени с арабски числа операциите събиране, изваждане, умножение и деление. Той има раздел „*физически сказания*“ с обем 9 страници. Разгледани са метеорологичните явления пара, облаци, мъгла, дъжд, градушка, сняг, роса и слана (Борисов и др. 1985: 137).

Прогимназиални училища

Смята се, че за пръв път българско прогимназиално училище е създадено в Котел (1810). То е наречено „*даскалоливница*“. Организацията на българските прогимназиални училища първоначално е подобна на гръцката, откъдето идва името им – елино-български. Деленето в тях е по степени, а не по класове. Те имат две степени, които днес се наричат начална и прогимназиална степен. През 1835 година в Габрово за пръв път е въведена класна форма на организация с три или четири класа над началното училище (5, 6, 7 или 8 клас днес).

Разположен на брега на река Дунав, Свищов става център на българското прогимназиално образование. Свищовските търговци поканили през 1815 година Емануил Васкидович (1795 – 30.09.1875) да създаде българско училище, което да готви учители за българските училища. Запазената Кондика на училището от 1824 година е написана на български език. Тя свидетелства както за българския характер на училището, така и за наличието на прогимназиална степен в него. От Кондиката и програмата на училището се вижда, че то има две степени (начална и прогимназиална). В него са изучавани предметите аритметика, алгебра, физика, история, политическа икономика, география, анатомия и гръцки език. Емануил Васкидович преподава в Свищовското училище 40 години (1815 – 1846 и 1854 – 1863). Той е бил за кратко учител в Плевен (1847 – 1854). След Руско-турската война през 1831 година Христати Павлович (1804 – 1848) отваря второ училище в Свищов, чиято програма включва аритметика, българска история, география, логика, риторика, български език, граматика, катехизис. Свищовските даскали са автори на първите български учебници по математика (Камишева 1993).

Прогимназиални учебници по математика

Прогимназиалните учебници по математика съдържат дробни и пропорции. В тях са въведени действията степенуване и коренуване. В програмата е добавен предметът геометрия. Първият български учебник по смятане на **Христати Павлович** има 118 страници (1833). В него са включени операции с дробни, степенуване и няколко решени задачи. Съдържанието му отговаря на прогимназиалната програма по математика

(1890) за 1 и 2 клас (5 и 6 клас днес). Учебникът по математика на **Неофит Хилендарски** (1835) е предназначен за първите два прогимназиални класа (5 и 6 клас днес). В него са включени действия с дробни, степенуване, пропорции и питагорова теорема. Учебникът по математика на **Хрисант Сичан-Николов** (1845) е предназначен за трети прогимназиален клас (7 клас днес). В него са въведени действията степенуване и коренуване на втора и трета степен. Учебникът по геометрия на Веселин Груев (1867) е предназначен за първите три прогимназиални класа (5, 6 и 7 клас днес). В него са изяснени понятията линия, ъгъл, триъгълник, многоъгълник, кръг и изчисляване на тяхната обиколка, лице и обем (Kamisheva 2006).

Нестор Марков е автор на няколко учебника по математика. „*Малка аритметика*“ е първият прогимназиален учебник, написан от Нестор Марков (Камишева 2015). Той има две издания (1869 и 1872). Книгата е малка по обем и форма. Тя обхваща 11 глави и 104 страници. Състои се от три части (броене, смятане и търговия). Първата част включва: „*броене, десетично число, отвлечено дробно число, дроб*“. Разгледано е писането на числата с цифри и букви. Във втората част „*смятане*“ са включени действията: „*събиране и изваждане на цели и съставни числа, умножение и деление на цели и съставни числа, произведение*“. Разгледани са „*аритметическите знакове, които се употребяват в четирите прости действия, смесени числа, превръщане, събиране, изваждане, умножение и деление на смесени числа*“. Третата част включва: „*тройно правило, лихвено правило, правило за отбив, съдружествено правило*“ (Kamisheva 2006).

„*Събрание аритметически задатъци*“ е прогимназиален сборник по математика, написан от Нестор Марков (Камишева 2007). Първоначално е използван в българските училища в Плевен, Свищов, Ловеч и Русе за обучение както от 1 – 4 отделение на началните училища, така и в първи и втори клас на класните училища (днес пети и шести клас). В него са включени 1060 задачи с четирите аритметични действия събиране, изваждане, умножение, деление, просто тройно правило и степенуване на втора и трета степен. Учебникът има обем 192 страници и 5 раздела, наречени „*отделения*“. Първият раздел съдържа задачи с цели числа. Той е озаглавен „*Задатъци, които се отнасят до целите числа*“. В него са включени 240 задачи от действията събиране, изваждане, умножение, деление с цели безразмерни числа. Във втория раздел са разгледани мерни единици и действия с тях. Той е озаглавен „*Именовани и съставни числа*“. В него са включени 150 задачи за превръщане на различни мерни единици и действията събиране, изваждане, умножение и деление с тях. Третият раздел разглежда действията с „*Дробни*“. Включени са 215 задачи с прости, десетични и безкрайни дроби. Четвъртият раздел е озаглавен „*Отношения и свързаности*“. В него са разгледани 93 задачи. Последният пети раздел е озаглавен „*Тройни правила*“. В него

са включени 362 задачи от пропорции (просто тройно правило), „*сложно тройно правило*“, „*правило за смещение*“ и намиране на квадратни и кубични корени. Днес простото тройно правило се изучава в 6 клас, а квадратен и кубичен корен – в 7 и 8 клас (Kamisheva 2006).

Прогимназиално обучение по физика

За появата на прогимназиално обучение по физика свидетелстват отпечатаните съобщения през 20-те години на XIX век. Те съдържат програмите на Свищовското училище и на училището, създадено от Иван Селимински в Сливен (1828). За това, че Емануил Васкидович пръв въвежда прогимназиален курс по физика, съдим както по програмата на Свищовското училище, така и по запазения учебник по експериментална физика и химия, написан на гръцки език от Вардалахос през 1812 година и изпратен до Васкидович в Свищов през 1817 година. Васкидович прави неуспешен опит да отпечата подготвения от него ръкопис на учебник по физика в Белград през 1835 година (Камишева 1993).

Гимназиални училища

Четири български гимназии са създадени до 1878 година. Това са главните училища в Пловдив (1846), Болград (1859), Габрово (1871) и Лясковец (1874).

Основите на първата българска гимназия са поставени от Найден Геров в Копривщица през 1846 година. Първоначално училището е създадено като самостоятелна горна степен. Наричат го още „*Главно*“ или „*Средоточно*“ училище. Четири години по късно то е преместено в Пловдив със статут на Централно епархийско училище. Първоначално училището се състои само най-горните три класа от IV, V и VI (осми, девети и десети клас днес). То се развива до пълна шесткласна гимназия за подготовка на учители и свещеници (1868), като към него е открито и начално училище, в което учениците се учат да преподават (Борисов 1988: 65 – 78).

Гимназиални учебници по математика

Гимназиалните математически учебници, отпечатани на български език преди 1878 година, съдържат доказателства на алгебрични и геометрични теореми. Учебникът на **Сава Радулов** въвежда параметрични уравнения от втора и трета степен, ирационални числа, аритметична и геометрична прогресия (1843). Учебникът на **Христо Ваклидов** разглежда алгебрични изрази и неравенства (1859). В учебника на **Нестор Марков** за пръв път са включени разделите тригонометрия и стереометрия (геометрия в равнина и пространство) (1871). Пространствена геометрия намираме и в гимназиалния учебник на А. Давидов „*Кратка*

елементарна геометрия“, преведен от **Иван Гюзелев** (1873). В него са описани пространствено линии, равнини, ъгли, многостени, цилиндри, конуси и сфери (Kamisheva 2007).

Гимназиални учебници по физика

Гимназиални учебници по физика започват да се печатат през 40-те години на XIX век. До 1878 година на български език са отпечатани седем учебника по физика. **Найден Геров** отпечатва първата част на „Извод от физика“ (1849). Той преподава тригодишен курс по физика, като използва отпечатаната и ръкописната част на своя учебник. Първата му част обхваща разделите механика и акустика. Втората част е запазена в ръкопис и включва въпроси от „топлина, светлина, магнетизъм и електричество“ (Борисов 1988: 78 – 176).

Йоаким Груев е сред първите ученици на Найден Геров в Копривщица, където първо учи от 1846 до 1849 година, а след това преподава. След Кримската война Йоаким Груев поема управлението на гимназията в Пловдив, като запазва и развива училището до пълно шесткласно педагогическо училище. В библиотеката на Йоаким Груев, която се пази в Националната библиотека „Иван Вазов“ в Пловдив, се намира университетският учебник по метеорология на Кемтц (1841).

Йоаким Груев превежда учебниците по физика на Гано (1869) и Шуберт (1872). В тях са включени въпроси от всички раздели на физиката.

Учебникът по физика на А. Гано (1869), преведен от френски на български от Йоаким Груев, има обем 613 страници. В него са включени 8 глави, наречени книги. „Първа книга“ разглежда „Общи свойства на телата и всемирно притяжение“. Втората глава е посветена на „Хидростатиката“. Третата глава разглежда свойствата на газовете. Четвъртата глава е върху „Акустика“, петата е за топлината, шестата „За светлината“. Седма глава е наречена „Магнетизъм“, а последната „Осма книга“ разглежда „Електричеството“. Добавена е „сравнителна таблица на френцузските мерки и тегла с турските“ (Борисов 1988: 229 – 291).

Учебникът по физика на Д. Шуберт (1872), преведен на български език и отпечатан от Йоаким Груев, има обем 190 страници, в него са включени въпроси от всички раздели на физиката: общи свойства на телата, агрегатни състояния, хидростатика, „въздухообразните тела“, състав на атмосферния въздух (кислород, водород и въглерод, въглена киселина), акустика, топлина, светлина, магнетизъм, електричество и галванизъм. Сред показаните и описани 74 физически апарати има „везни, казан за дестилация, нивелир, шадраван, въздушна пушка, сифон, проста смукалка, духало, Херонов чучур, ръчна помпа, въздушна помпа (пневматическа машина), пожарогасителна помпа, аеростат (балон), тръбило за говорене, топломер“, парен двигател, плоско огледало, фо-

кус, вдлъбнати и изпъкнали лещи, „микроскоп, далекоглед, астрономически телескоп, камера obscura, фотография (дагеротипия), вълшебен фенер (латерна магика), око, магнит, магнитна подкова, магнитна стрелка, компас, електрическо махало, електростатична машина, електрическа искра, електрофор, Клейстова или Лайденска стъкленица, волтов стълб, галванически елемент, електромагнит, телеграфен апарат, морзова азбука и гръмоотвод“ (Борисов 1988: 229 – 291).

Драган Василев Манчов съобщава за „Граматика, география, всеобща история, аритметика, геометрия и физика“ (1862). Характерно за българските учебници през този период е подвързването на няколко учебника по различни предмети в едно тяло.

Димитър Енчев превежда учебника по астрономия на А. Малинин и К. Буренин (1873). Астрономията, наречена космография, е записана в програмата за шести клас (10 клас днес) на Габровската седемкласна гимназия през 1871 година. В нея са включени темите: „вид и големина на земята, географска дължина и ширина, движение на земята около оста ѝ, за слънцето, движение на земята около слънцето, календар, за луната, движение на луната около земята, синодически месец, лунни и слънчеви затъмнения, за планетите, системите на Птоломея и Коперника, законите на Кеплер, за кометите и движението им, падащи звезди, неподвижни звезди, движение на слънчевата система“.

Иван Гюзелев (1844 – 1916) създава тригодишната гимназиална програма по физика на Габровската гимназия през 1871 година. Тя включва 33 теми по механика и акустика първата година (пети клас – 9 клас днес), 38 теми върху топлина и светлина за втората година (шести клас – 10 клас днес) и 32 теми от магнетизъм и електричество през третата година (седми клас – 11 клас днес). Той е автор на гимназиален учебник по физика (1874), който съдържа първите физически формули в българската литература и малък брой задачи (Борисов 1988: 293 – 368). Физически задачи намираме и в учебника по статика, преведен от Нестор Марков.

Нестор Марков превежда от френски учебника по „Геометрия праволинейна, тригонометрия и статика“ на Ж. Ф. Оливие (Olivier 1843). В него съотношението между математическите и физическите глави е 1:1. На геометрията и тригонометрията са отделени 162 страници, а на статиката – 155 страници. Предварително спомоществатели са закупили 213 учебника. Според списъка на спомоществователите такива гимназиални класове е имало в Русе (III – IV клас), в Цариград – в Медицинското училище, Лицея в Галата Сарай и Роберт колеж, в Таборската гимназия, в главното училище на Железник, в Габрово, Видин, Хасково, Разград, Сливен (VI клас) и Котел. Посочено е, че това ръководство е предназначено за подготовка за влизане във военно училище или университет (Kamishева 2016a).

Учебникът на Оливие, преведен от Нестор Марков (Оливие 1871),

включва отделна глава „Статика“, която има самостоятелна номерация. В нея са дадени 13 параграфа, разделени на две части. В първата част на статиката са разгледани *„определение, съставни или равнодействащи на силите, които действат въз една и съща точка, съставна или равнодействаща на успоредните сили, чифтове и момент на силите, скорост на движението – тежест, средоточие на тежестта“*. Втората част е озаглавена *„за машините“*. В нея са разгледани *„въжната машина или ремъците, лостът, скрипецът, кросното или вретеното на тяжестта, наведената площ, витлото (менгемето), клинът“*. В края на всеки параграф са дадени физически задачи. Разделът статика завършва с обобщени *„задавки върх статиката“* (Kamisheva 2016b).

Физически термини

Термини	Геров 1849	Гано 1869	Марков 1871	Шуберт 1872	Енчев 1873	Гюзелев 1874
Алмаз – диамант	+	–	–	–	–	–
Балван – голям камък	–	–	–	+	–	–
Безоръдни – неживи	–	+	–	–	–	–
Безшарни – безцветни	–	+	–	–	–	–
Бие – достига	–	+	–	–	–	–
Бръзота – скорост	–	–	–	+	–	–
Вапсалка – боя	–	+	–	–	–	–
Варак – златен лист	–	–	–	+	–	–
Вгънато – вдлъбнато	–	–	–	–	–	+
Величина – големина	–	–	–	–	+	–
Вес – тегло	–	–	–	+	–	–
Вещи – знаещи	–	–	–	+	–	–
Власност – капилярност	–	–	–	+	–	+
Водно – течено	+	–	–	–	–	–
Волтов стълб – батерия	+	+	–	+	–	+
Вразумителен – разбираем	–	+	–	–	–	–
Враница – лодка	–	–	–	+	–	–
Врядни – полезни	+	–	–	–	–	–
Връх – върху	–	–	–	–	–	+
Вся – всички	–	–	–	+	–	–
Въздухообразни – газове	+	–	–	–	–	+
Върлина – прът	–	–	–	–	–	+
Гласове – звуци	–	+	–	–	–	–
Глъбок – дълбок	–	–	–	+	–	–
Горизонтална – хоризонтална	–	–	–	–	–	+
Грамада – купчина	–	–	+	–	–	–

Гръздел – издатина	–	–	–	+	–	–
Гумиеластика – гума	–	–	–	+	–	–
Гъбово дръво – корк	–	+	–	–	–	–
Двойна спица – диаметър	–	–	+	–	–	–
Дебелина – височина	+	–	+	–	–	–
Действовател – сила	+	–	–	–	–	–
Дирна – задна	–	–	+	–	–	–
Длъж – дължина	+	–	–	+	–	–
Докле – докато	+	–	–	–	–	–
Дости – достатъчни	–	–	+	–	–	–
Дохождат – идват	+	–	–	–	–	–
Дюлгери – зидари	–	–	–	+	–	–
Еднакво – равномерно	–	–	–	+	–	–
Елав – калай	–	–	–	+	–	–
Електрисване – наелектризиране	–	–	–	–	–	+
Естественица – физика	–	–	–	+	–	–
Ефир – етер	–	–	–	–	–	+
Живо сребро – живак	–	+	–	–	–	–
Жилавина – еластичност	–	+	–	–	–	–
Жупел (симпур) – сяр	–	–	–	+	–	–
Задавки – задачи	–	–	+	–	–	–
Задържателна – отблъсквателна	–	–	–	–	–	+
Зайци – шупли	–	+	–	–	–	–
Замайват – спират	–	+	–	–	–	–
Замайвателна сила – съпротивление	–	+	–	–	–	–
Запира (запина) – спира	+	–	–	+	–	–
Зари – лъчи	–	–	–	–	–	+
Застояно – в покой	–	+	–	–	–	–
Затикла – тапа	–	+	–	–	–	–
Игърци – акробати	–	–	–	+	–	–
Извлак – помпа	–	+	–	–	–	+
Издирва – изследва	–	–	–	+	–	–
Издудо – изпъкнало	–	–	–	–	–	+
Изквасен – намокрен	–	–	–	+	–	–
Изменяемо – неравномерно	–	+	–	–	–	–
Измета – изхвърля	–	+	–	–	–	–
Изминува – изминава	–	–	–	–	–	+

Измират – намират	+	–	–	–	–	–
Изново – отново	–	+	–	–	–	–
Изолятори – изолатори	–	–	–	–	–	+
Изстудителни – охладителни	–	–	–	–	–	+
Инакъв – друг	–	–	–	+	–	–
Инерция – инерция	–	–	–	–	–	+
Иностранни – чужди	+	–	–	–	–	–
Ипотеза – хипотеза	–	–	–	–	–	+
Искомата – търсената	–	–	+	–	–	–
Испаряване – изпарение	–	–	–	–	–	+
Испрве – първо	–	–	+	–	–	–
Истинен – абсолютен	+	–	–	–	–	–
Истичание – излъчване	–	–	–	–	–	+
Исто – също	–	–	+	–	–	–
Капан – кантар	–	–	–	+	–	–
Капливи – течни	–	–	–	+	–	+
Касателна – допирателна	–	–	+	–	–	–
Катомер – тгломер	–	–	+	–	–	–
Катотер – катетър	–	–	+	–	–	–
Кемене – гъдулка	–	+	–	–	–	–
Кислота – киселина	–	–	–	–	–	+
Кишаво – кално	–	–	–	+	–	–
Колебка – махало	+	–	–	–	–	–
Коли – разделя	–	–	–	+	–	–
Количества – величини	–	–	+	–	–	–
Корав – твърд	–	+	–	+	–	–
Корито – кораб	–	+	–	+	–	–
Космография – астрономия	–	–	–	–	+	–
Кремний – силиций	+	–	–	–	–	–
Кривочрътни – криволинейни	–	+	–	–	–	–
Кръговата – окръжност	–	–	+	–	–	–
Кръпелие – парчета	–	–	–	+	–	–
Куп – маса	+	+	–	+	–	–
Куршум – олово	–	+	–	+	–	–
Кът – тъгъл	–	–	–	–	+	–
Лайденска стъкленица –кон-дензатор	+	+	–	+	–	+
Лесът – гората	–	–	–	–	+	–
Люлеяния – трептения	–	–	–	–	–	+
Мера – мярка	–	+	–	–	–	–

Мермер – мрамор	–	+	–	–	–	–
Меше – торба	–	+	–	–	–	–
Минуват – превръщат	–	–	–	–	–	+
Мы – ние	+	–	–	–	–	–
Млат – чук	–	+	–	+	–	–
Могила – баир	–	–	–	+	–	–
Мокри – течни	–	+	–	–	–	–
Мокрота – течност	–	+	–	–	–	–
Морав – виолетов	–	–	–	–	–	+
Мускус – аромат	–	–	–	–	–	+
Мъчни – трудни	+	–	–	–	–	–
Мяжки – меки	–	–	–	+	–	–
Набито – плътно	–	+	–	+	–	–
Наведем – дадем	–	–	–	+	–	–
Наелектрисан – наелектризи- ран	–	–	–	–	–	+
Намеша – участва	–	+	–	–	–	–
На-мира – в покой	–	–	–	+	–	–
Наопаки – обратно	–	–	–	–	–	+
Напина – напъва	–	–	–	+	–	–
Начала – елементи	–	–	–	+	–	–
Негде – някъде	+	–	–	–	–	–
Неметалически – неметали	+	–	–	–	–	–
Непроницаемост – непропу- скливост	+	+	–	–	–	–
Неравности – неравенства	–	–	+	–	–	–
Нивелируване – изравняване	–	–	+	–	–	–
Нигде – никъде	+	–	–	–	–	–
Них – тях	+	–	–	–	–	–
Ног – крак	–	+	–	–	–	–
Нога – стъпка	+	–	–	–	–	–
Нумерите – числата	–	–	+	–	–	–
Образ – форма	–	+	–	+	–	–
Общежитие – общество	–	+	–	–	–	–
Ока – мярка за тегло = 1,2 килограма	–	–	–	+	–	–
Онакъв – иначе, различен	–	–	–	+	–	–
Опина – опъва	–	–	–	+	–	–
Опиране – съпротивление	–	–	–	+	–	–
Опират – противопоставят	–	+	–	–	–	–

Оръдни – живи	–	+	–	–	–	–
Ослонено – основано	–	–	+	–	–	–
Основа – причина	–	–	–	+	–	–
Отблъскване – отражение	–	–	–	–	–	+
Отлъчена – раздробена	–	+	–	+	–	–
Отпуска – изпуска	–	–	–	–	–	+
Отцепят (отчесват) – отделят	+	–	–	+	–	–
Паровози – парни машини	–	–	–	–	–	+
Пергел – компас	–	–	+	–	–	–
Пиринч – 7 мед + 3 цинк (месинг)	–	–	–	+	–	–
Пития – течност	–	+	–	–	–	–
Повлачат – покриват	–	–	–	+	–	–
Подбере – започне	+	–	–	–	–	–
Покътне – побутне	–	–	–	+	–	–
Прави – верни	–	–	–	+	–	–
Правочрътни – праволинейни	–	+	–	–	–	–
Превита черта – крива линия	–	–	+	–	–	–
Преврътява – пробива	–	–	–	+	–	–
Предел – граница	+	–	–	–	–	–
Пределени – крайни	–	–	–	+	–	–
Прежне – предишно	–	+	–	–	–	–
Прекривена (курбава) – крива	–	–	+	–	–	–
Премещение – преместване	–	+	–	–	–	–
Преминува – превръща	–	–	–	–	–	+
Претварят – преобразяват	–	–	–	+	–	–
Претрошена – кръстосана	–	–	+	–	–	–
Прехлупва – премята	–	+	–	–	–	–
Припкат – движат се	–	–	–	+	–	–
Припънка – съпротивление	–	–	–	+	–	–
Притяжение – привличане	–	+	–	–	–	–
Прости тела – елементи	–	+	–	–	–	–
Протяжен – пространствен	+	–	–	+	–	+
Пъргавина – еластичност	+	–	–	–	–	+
Разлъчат (разставят) – раз- делят	–	–	–	+	–	–
Разтълкувано – доказано	–	–	–	+	–	–
Разтънливи – ковки	–	–	–	+	–	–
Распусчане – разширение	+	–	–	–	–	+
Релиефност – релеф	–	–	–	–	–	+

Самонедятелност – инертност	+	–	–	+	–	–
Самоставени – прости	–	–	–	+	–	–
Сбутали – сражавали	–	–	–	–	+	–
Светливи – ярки	–	–	–	–	+	–
Свинец – олово	+	–	–	–	–	–
Сглоб – състав	–	–	–	+	–	–
Сгнетявам – свивам	+	–	–	–	+	–
Секира – брадва	–	–	–	+	–	–
Секога – винаги	–	–	–	–	–	+
Серниста – сярна	–	–	–	–	–	+
Симпур – сярна	+	–	–	–	–	–
Скача – свързва	–	+	–	–	–	–
Скратяване – свиване	–	–	–	–	–	+
Слепване – привличане	–	–	–	–	–	+
Сложно тяло – химическо съединение	+	–	–	–	–	–
Смежен – допълнителен	–	–	–	–	+	–
Смлатят – сплескат	–	–	–	+	–	–
Смукалка – помпа	–	–	–	–	–	+
Секант – пресечна линия	–	–	+	–	–	–
Спрепне – спъне	–	+	–	–	–	–
Спротив – спрямо	+	–	–	–	–	–
Средоточие – център	–	–	+	–	+	–
Сродство – привличане	+	–	–	–	–	+
Стисната – сплесната	–	–	–	–	+	–
Строй – вид	–	+	–	–	–	–
Стрък – дял	–	–	–	+	–	–
Счупена – пресечена	–	–	–	–	+	–
Съгляда – наблюдава	–	–	–	+	–	–
Сюнгер – морска гъба	–	+	–	+	–	–
Тангент – тангент	–	–	+	–	–	–
Таят – топят	–	–	–	+	–	–
Тегление – привличане	–	–	–	–	–	+
Теплота – топлина	+	–	–	–	–	–
Тлъча – раздробяваме	–	–	–	+	–	–
Топломер – термометър	+	+	–	+	–	+
Топлород – топлина	–	–	–	–	–	+
Топорище – дръжка	–	–	–	+	–	–
Трикътник – триъгълник	–	–	–	–	+	–

Триъгълници – триъгълници	–	–	+	–	–	–
Трошат – чупят	–	–	–	+	–	–
Трошици – частици	–	–	–	+	–	–
Трошко – чупливо	–	+	–	–	–	–
Трошни – делими	–	–	–	+	–	–
Тръчат – движат се	–	–	–	+	–	–
Туч – месинг (мед + цинк)	–	–	–	+	–	–
Тягота – привличане/тежест	+	–	–	+	+	–
Уделно – относително	–	–	–	–	–	+
Уединител – изолатор	–	–	–	–	–	+
Фармакопейте – фармакология	–	+	–	–	–	–
Фут=12 инча=0,3048 см – стъпка	–	–	–	–	+	–
Хортувам – говоря	–	–	–	–	+	–
Хребел – неравност	–	–	–	+	–	–
Цедилка – цедка	–	–	–	–	–	+
Църкала – помпи	–	–	–	–	–	+
Чвърст – силен/твърд	+	–	–	+	–	–
Четверокътни – четиристенни	–	–	–	+	–	–
Четворници – квадрати	–	–	–	+	–	–
Чина – струвам	–	+	–	–	–	–
Чифтове – двойки	–	–	+	–	–	–
Човек – човек	–	–	–	+	–	–
Чръта – линия	–	+	+	–	–	–
Шар – сфера	–	–	–	–	+	–
Шар – цвят	–	–	+	+	–	–
Шарообразна – кръгова	–	–	–	–	+	–
Шир – ширина	+	–	–	+	–	–
Шупливина – порьозност	–	+	–	–	–	+
Шуплици – пори	–	–	–	+	–	–
Шущици – частици	–	+	–	–	–	–
Шюпли – пори	–	+	–	–	–	–
Щат – ще	–	+	–	–	–	–
Яко – силно	–	–	–	+	–	–

Заклучение

1. Езикът на българските учебници в областта на физическите науки, отпечатани до 1878 година, е по-близък до говоримия по това време български език, отколкото до западната научна терминология.

2. Когато преводът е направен от руски език, се срещат доста руски думи (Д. Енчев).
3. Наблюдава се положителна промяна за период от около 30 години – езикът става по-строг; броят на побългарените термини намалява.
4. Езикът на преведения от Нестор Марков учебник е най-близък до съвременния говорим език.
5. Наблюдава се тенденция за въвеждане на общоприетата в западната литература физическа терминология.

Литература

Борисов и др. 1985: Борисов, М., Ваврек, А., Камишева, Г. *Предшественици на разпространението и развитието на физическите науки в България*. София: Народна просвета, 1985.

Борисов и др. 1988: Борисов, М., Ваврек, А., Камишева, Г. *Основоположници на разпространението и развитието на физическите знания в България*. София: Народна просвета, 1988.

Камишева 1993: Камишева, Г. Физиката в свищовското училище на Емануил Васкидович. – *Светът на физиката*, 1993, № 3, с. 169 – 172.

Камишева 2015: Камишева, Г. Приносът на Нестор Марков за обучението по физика и математика (1836 – 1916). – *Светът на физиката*, 2015, № 3, с. 281 – 293.

Камишева 2016: Камишева, Г. Приносът на Нестор Марков за обучението по физика през 19 век. – В: М. Младенова. *Нестор Марков (1836 – 1916). Биобиблиография*. Плевен: Регионален исторически музей, 2016, с. 33 – 41.

Малинин 1873: Малинин, А., Буренин, К. (прев. Д. Енчев). *Космография*. Търново, 1873.

Оливие 1871: Оливие, Ж. (прев. Н. Марков). *Геометрия, праволинейна тригонометрия и статика*. Русе, 1871.

Kamisheva 2006: Kamisheva, G. Bulgarian Mathematical Culture in 19 century. – *History and Pedagogy of Mathematics Newsletter*, 2006, Nr. 61, p. 16 – 20.

Kamisheva 2007: Kamisheva, G. Bulgarian physical and mathematical culture in 19 century. – In: *Proceedings of BPU6*, Istanbul, 2006, AIP CP No 899, 2007, p. 521 – 522.

Kamisheva 2016a: Kamisheva, G. Nestor Marcoff Contribution to Bulgarian Physical and Mathematical Education. – *Biomath Communications*, 2016, Vol. 3, № 1.

<http://www.biomathforum.org/biomath/index.php/conference/article/view/670>.

Kamisheva 2016b: Kamisheva, G. Bulgarian Textbooks on Physics up to 1878. Invention, application and exploitation in the history of physics. – In: *2nd International Conference on the History of Physics*. Pollau Castle, Pollau, Austria, 5 – 7 September 2016.

Olivier 1843: Olivier, G. F. *Geometrie Usuelle et Trigonometrie Rectiligne Precede des premiers principes de l'Algebre, de la Theorie des Equations des Puissances et Racines des Proportions et Progressions des Logarithmes et suivies d'elements de Statique, avec application usuelle nux diverses machines le tout accompagne de problemes*. Cinquieme edition, Paris, MDCCCXLIII (1843).

НИКОЛАЙ КЮРКЧИЕВ, СВЕТОСЛАВ МАРКОВ
Институт по математика и информатика – БАН, София

МАТЕМАТИЧЕСКИ АНАЛИЗ НА ДАННИ ЗА ОБРАЗОВАНИЕТО ОТ ЕПОХАТА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО

Abstract: The education of Bulgarians in the Ottoman Empire in Bulgarian language during the 19th century is a substantial component of the Bulgarian revival together with the struggle for political autonomy. This education starts almost from zero and reaches considerable growth around the Liberation war without having any support from the side of the state. What are the intrinsic forces of this process developed entirely on the expenses of the Bulgarian population? In this paper we seek an answer to this question by means of mathematical tools, using some known statistical data from the area of education.

1. Увод

Чести са случаите, когато малки народи, погълнати от мощни империи, постепенно са загубвали своя език и национална идентичност. Не са много случаите на народи, които са съхранили своя език и култура след многовековно съществуване в рамките на империя с различна култура, религия и език. Българският народ е рядък пример за оцеляване и възраждане след продължително съжителство с чужд завоевател. Българското възраждане в годините около и след Кримската война от 1856 год. е интересен световен феномен. Един малък народ в рамките на огромна империя от население с чужди нему език, писменост, религия и традиции, без каквато и да е подкрепа от държавата или други външни ресурси, изцяло със собствени усилия се активизира и се ограмотява и образува на майчин език.

Развитието на Българското възраждане може да се проследи, като се разгледа изменението във времето на основни елементи на образованието и политическата борба. В тази статия се фокусираме върху някои елементи на образованието, за които са известни количествени данни. Такива характерни елементи са ограмотяването на населението на български език, създаването на български учебници, училища, читалища и др. Ограмотяването на българското население на български език и писменост на кирилица през епохата на Възраждането е важна характеристика на българското образование. То започва почти от нула в началото на XIX век и добива ускорени темпове, за да достигне значителни размери в годините около Освободителната война, и е свързано с всена-

родната потребност от политическа автономия. Образованието на български език не е намирало държавна подкрепа, а знаем, че то изисква скъпоструващи ресурси като учебници, учители, училища и читалища. Напротив, имало е редица спънки, например гръцката патриаршия по всякакъв начин е възпрепятствала българското образование и е подкрепяла финансово образованието на гръцки език. В гръцките училища са се ограмотявали и образовали деца на заможни инициативни българи, тъй като гръцкият е имал статут на търговски език в империята. Болшинството образовани българи са гледали на ограмотяването на гръцки като на единствена възможност за културен прогрес. В началото на XIX век културен възход на български език е бил немислим. Но се появяват шепа инициативни българи – неконформисти, които се противопоставят на преобладаващото обществено мнение и повеждат неравна борба за образование на български език. Какво се случва, че тази шепа хора за няколко десетилетия променят напълно посоката на преобладаващото обществено мнение така, че гърцизмът става синоним на национално предателство и неговите поддръжници се сдобиват с презрителното име „гъркомани“? Как се стига до това всяко населено с българи място да се стреми да има българско училище и читалище? Кои са движещите сили на този процес, развиващ се изключително за лична сметка на българското население, в тази неравностойна борба? Как се печели битка, за която се изискват огромни ресурси, без никаква държавна подкрепа, с нищожни надежди да бъде спечелена? Какъв е механизъмът, какви са вътрешните сили, които движат този процес и го водят към успешен край? В тази статия търсим отговор на този въпрос с математически средства и по-конкретно със средствата на математическото моделиране и математическата химия.

2. Математическа химия

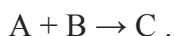
Математическата химия е утвърдена научна дисциплина с реномирани научни списания като напр. списание *Journal of Mathematical Chemistry* на издателство Springer [1, 2]. Химичните процеси могат да се описват със средствата на математиката. Химическите вещества се преобразуват, като реагират помежду си. Едни от тях се разграждат с времето, други се създават. Еволюцията на веществата във времето се описва с криви на растеж или разпадане. Тези криви могат да бъдат решения на различни математически задачи, които се формулират с помощта на химични закони. Един такъв особено важен закон е законът за действие на масите. Този закон може да се прилага, и все по-често се прилага, не само в химията за реагиращи вещества, но и за описание на биологични, екологични, социални, икономически и др. процеси, при които живи същества си взаимодействат. В последния случай вместо за вещества и маси говорим за популации и биомаси.

Законът за действие на масите е открит от норвежките учени Като Гулдберг (Cato M. Guldberg) и Петер Вааге (Peter Waage) и е оповестен в няколко техни публикации между 1864 и 1879 год. Около 15 години са били нужни на химика К. Гулдберг и математика П. Вааге да открият и осмислят химичния закон за действие на масите, който днес звучи много просто и естествено. Една интересна статия върху историята на това забележително откритие е [3].

Законът за действие на масите показва по какъв начин се изменят във времето количествата на реагиращите вещества, когато са размесени равномерно (хомогенно). Такова размесване обикновено е възможно в течно или газообразно състояние и тогава говорим за концентрации на веществата в интересуващия ни обем.

Съгласно закона за действие на масите скоростта на изменение на концентрациите на реагиращите вещества във всеки момент е право-пропорционална на произведението от концентрациите на реагиращите вещества в този момент. Константата на пропорционалност се нарича скорост на процеса и обикновено се бележи с k , тази константа не зависи от стойностите на концентрациите на реагиращите вещества и се приема за мярка на скоростта на процеса (скоростна константа).

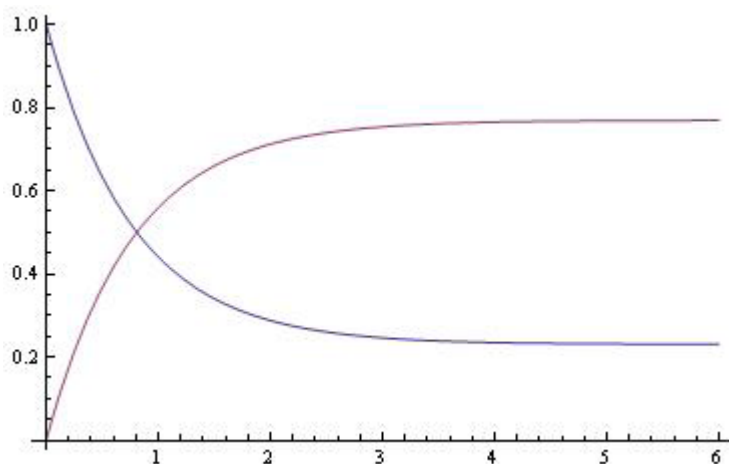
Да разгледаме един пример как се прилага законът за действие на масите. Нека две вещества А и В си взаимодействат и се превръщат във веществото С. Това се записва символно посредством следната реакционна схема:

Да означим концентрациите на веществата А, В, С съответно с малки букви a , b , c . Да приемем, че скоростта на процеса е k , и да означим скоростите на измененията на концентрациите на веществата А, В, С във времето съответно с V_a , V_b , V_c . Тогава съгласно закона за действие на масите тези скорости се задават със следните равенства:

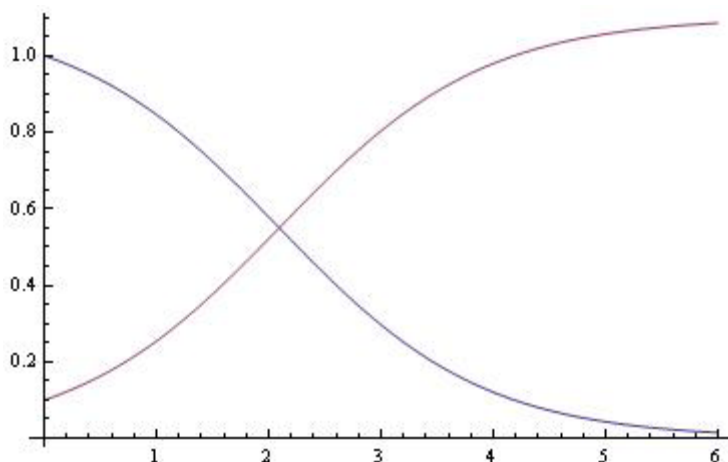
$$V_a = -k ab, V_b = -k ab, V_c = k ab.$$

В тези равенства концентрациите a , b , c са променливи величини, т.е. величини, които се променят във времето, скоростите V_a , V_b , V_c също са променливи. На математически език концентрациите a , b , c са функции на времето, V_a , V_b , V_c са съответните им производни, а системата от равенства за скоростите се нарича динамична система или система от диференциални уравнения. Тази система може да се реши и да се онагледят графично изменението (еволюцията) на променливите концентрации a , b , c във времето t . В разглеждания от нас случай концентрацията c монотонно расте, а концентрациите a , b намаляват. Ако нанесем стойностите на концентрациите по ординатата, а времето t по абсцисата на една координатна система, то графиките на a (или b) и на c имат вида, показан на фиг. 1.

Фиг. 1. Графики на концентрациите **a** (или **b**) и на **c** от реакционната схема $A + B \rightarrow C$; концентрацията **a** (или **b**) намалява, а концентрацията **c** расте.

Ще отбележим, че видът на графиките на концентрациите на реагиращите вещества при различните реакционни схеми е строго специфичен за всяка отделна схема и подсказва съответния модел (механизъм), по който се развива процесът. Така например, за реакционната схема $A + C \rightarrow C + C$, при която **A** се превръща (трансформира) в **C**, графиките на променливите **a** и **c** изглеждат както е показано на фиг. 2: променливата **a** расте сигмоидално, а **c** намалява (също сигмоидално).

Фиг. 2. Графики на съответните концентрации **a** и **c** от реакционната схема $A + C \rightarrow C + C$; променливата **a** намалява, а променливата **c** расте (сигмоидално).

Кривата на растеж от фиг. 1 е известна като крива на насищане, а кривата на растеж от фиг. 2 се нарича логистична крива. Логистичната крива е открита от белгийския учен Р.-Ф. Verhulst и е използвана от него в демографията [5, 6, 7]. Характерно за тази крива е, че при нея растежът има една начална фаза на бавно (латентно) развитие, а след нея следва бързо (експоненциално) развитие, последвано от стационарна фаза. Първите две фази се наричат съответно „лаг“ и „лог“ фази. Характерно е още, че логистичният процес е автокаталитичен, което означава, че се задава с автокаталитична реакционна схема от вида $A + C \rightarrow C + C$. При тази схема популацията A се трансформира в C с помощта на самата популация (вещество) C [1].

3. Математическо моделиране

Ще илюстрираме метода на математическо моделиране и анализ при еволюцията на грамотността. Данните, които използваме [7], вж. Табл. 1, са от 1878 година нататък, но са показателни за ниската грамотност по времето преди Освобождението.

Година (1887 – 1946)	Жени (над 7 год.) в %	Мъже (над 7 год.) в %
1887	4.12	17.00
1900	13.97	44.96
1905	18.24	50.57
1934	57.20	79.60
1946	68.56	68.56

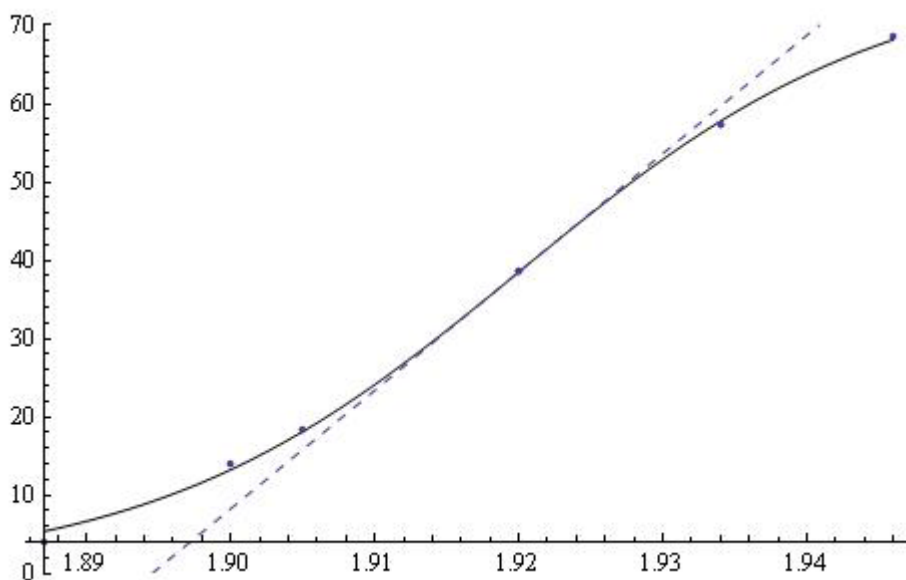
Табл. 1. Ниво на грамотност в България в % (по [7])

При математическото моделиране на процеси на растеж, при наличие на краен брой (експериментални или статистически) данни за еволюцията на процеса във времето, се подбират подходящи класове от растежни криви (като напр. криви на насищане, логистични криви и др.) и се извършва нагаждане на кривите по наличните данни с помощта на някой математически метод. В нашия случай е използван методът на Гаус (известен още като метод на най-малките квадрати).

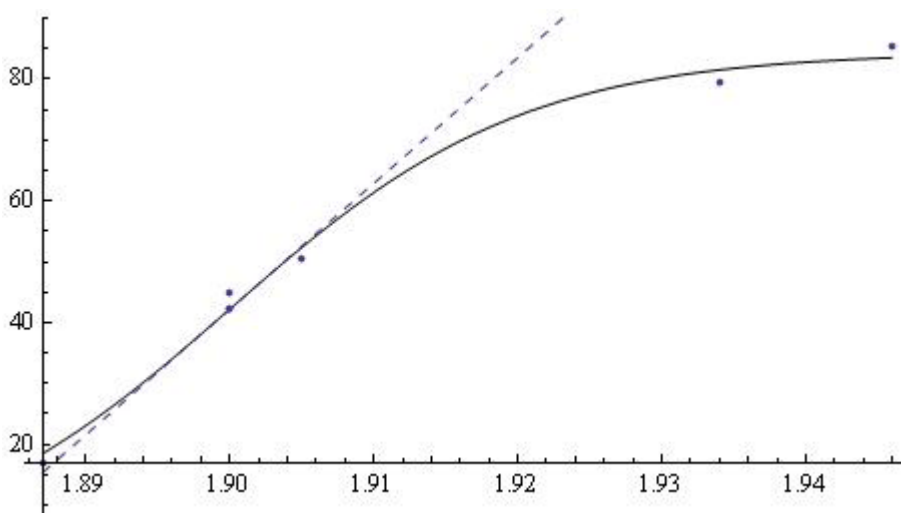
Получените резултати от направения анализ говорят, че статистическите данни за грамотността се приближават добре с логистична крива. Правени са опити за приближаване на емпиричните данни с други класове от криви на растеж, но (засага) тези опити не са дали по-добър резултат. След като сме се ориентирали към даден клас моделни функции (в нашия случай логистичните), следващата задача е да се определят параметрите на приближаващите функции.

Явният вид на логистичната крива, записан с неопределени (общи) коефициенти (параметри) M , K , L , е:

$$V(t) = M / \{1 + \exp(-K(t-L))\}. \quad (1)$$

Фиг. 3. Ниво на грамотност на българските жени в проценти (едно деление по абсцисата отговаря на две години)

Фиг. 4. Ниво на грамотност на българските мъже в проценти

С метода на Гаус сме определили параметрите на логистичната крива (1), която най-добре приближава данните от таблица 1. Получените резултати за стойностите на параметрите при жените са:

$$M = 77.0068, K = 78.4928, L = 1.92,$$

а при мъжете:

$$M = 84.4701, K = 97.9071, L = 1.90.$$

На фигури 3 и 4 са представени графично данните от табл. 1 и приближаващите ги логистични криви с определените по метода на Гаус параметри. По ординатата са стойностите на грамотността в проценти, а по абсцисата е времето в години (като е пропусната последната нула, напр. 1.89 е 1890 г.). Наблюдава се много добро приближение на данните за грамотността на жените и не толкова добро в случая с мъжете.

Забележка. Логистичната крива при жените минава много близо до точките, представящи данните от табл. 1. Ще отбележим, че три точки определят напълно параметрите на логистичната крива (1). Така фактът, че пет точки почти лежат върху кривата, е достатъчен да се допусне, че процесът на ограмотяване се развива по логистична крива.

Ние не разполагаме със статистически данни за ограмотяването на българското население в Османската държава преди Освобождението. Можем да предполагаме как е еволюирал процесът приблизително, като продължим получените логистични криви от вида (1) назад във времето преди 1878 год. Така ще получим, че „лаг“ фазата на процеса е тръгнала почти от нула в началото на XIX век и е достигнала стойностите около 4% при жените и 17% при мъжете в годините преди Освобождението.

4. Заключение

Статистическите данни за грамотността в българските земи около и след Освобождението се разполагат по логистична крива, при това почти идеално при жените. Както е известно [1], логистичната крива на растеж се свързва с автокаталитичен реакционен механизъм. Оттук следва, че в процеса на ограмотяване на населението на български език важна роля играе някакъв катализатор. Правим предположение (хипотеза), че такава катализаторна роля е играла българската възрожденска интелигенция в лицето на учителите, учените, лекарите и т. н. [8].

5. Бъдеща работа

Предстои да се извършат подобни изследвания на налични статистически данни за броя на учителите, на училищата, на читалищата и др. от епохата на Възраждането. Необходими са още изследвания, за да се отговори на въпроса дали незадоволителното приближение с логистични криви на данните при мъжете се дължи на статистически грешки,

или на избрания клас криви. Възможно е да се окаже, че при мъжете има друг клас криви, които дават по-добро приближение.

Литература

- [1] **Kyurkchiev, N., S. Markov**, On the Hausdorff distance between the Heaviside step function and Verhulst logistic function, J. Math. Chem. 54(1), 109 – 119 (2016).
DOI:10.1007/S10910-015-0552-0
- [2] **Kyurkchiev, N., S. Markov**, On the numerical solution of the general kinetic „K-angle“ reaction system, J. Math. Chem. 54(3), 792 – 805 (2016).
DOI:10.1007/S10910-016-0592-0
- [3] **Voit, E. O., Martens, H. A., Omholt, S. W.**, 150 Years of the Mass Action Law. PLoS Comput Biol 11(1)(2015): e1004012.
doi:10.1371/journal.pcbi.1004012
- [4] **Verhulst, P.-F.**, Notice sur la loi que la population poursuit dans son accroissement, Correspondance mathematique et physique 10: 113 – 121 (1838).
- [5] **Verhulst, P.-F.**, Recherches mathematiques sur la loi d'accroissement de la population (Mathematical Researches into the Law of Population Growth Increase), Nouveaux Memoires de l'Academie Royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles 18: 1 – 42 (1845).
- [6] **Verhulst, P.-F.**, Deuxieme memoire sur la loi d'accroissement de la population, Memoires de l'Academie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique 20: 1 – 32 (1847).
- [7] **Gergova, Ani** (Ed.), Bulgarian book (Bulgarska kniga. Enziklopediya). Pensoft, 2004, ISBN 954-642-210-XC.
- [8] **Българската възрожденска интелигенция**. София, Изд. „Д-р Петър Берон“, 1988.

**ЛЕКСИКОГРАФСКОТО ДЕЛО
НА НЕСТОР МАРКОВ**

ДИАНА БЛАГОЕВА

Институт за български език – БАН, София

**БЪЛГАРСКАТА ЛЕКСИКА ОТ КРАЯ НА XIX в.,
ОТРАЗЕНА В „БЪЛГАРСКО-ФРЕНСКИЯ РЕЧНИК“
(1898) НА НЕСТОР МАРКОВ**

Abstract: The article focuses on the information that can be obtained from the Nestor Marcoff's Bulgarian-French dictionary (1898) concerning the developmental stage of Bulgarian 19th century lexis. It examines the more important language tendencies in the development of Bulgarian 19th century lexis.

1. Въведение

Следосвобожденският период на XIX в. е времето, когато се възстановява българската държавност, създава се организирана образователна система, полагат се основите на университетското образование, отбелязва се напредък в науките, литературата, книгоиздаването (Русинов 1985; Първев 1986; Андрейчин 1986; История 1989 и др.). В променените обществено-политически и социолингвистични условия протича активно доизграждане на новобългарския книжовен език, свързано с окончателно установяване и стабилизиране на книжовноезиковите норми, развой на отделните езикови подсистеми и функционални стилове и значително обогатяване на речниковия състав. Така в края на века новобългарският книжовен език „израства като пълноценно и добре устроено средство за общуване“ (История 1989: 366).

Източник на ценни сведения за състоянието на българската лексика в десетилетията след Освобождението са словниците на издадените тогава двуезични речници с изходен език български. Поради закъснението в създаването на общ тълковен речник, който да отразява актуалното функционално-стилистично разнообразие на българската лексика и да кодифицира лексикалните и стилистичните книжовноезикови норми, по това време именно преводната лексикография, наред с основната си справочна функция, до голяма степен изпълнява и нормиращи функции. През 1895 г. започва издаването на епохалния труд на Найдено Геров – „Речник на българския език“, работен от автора в продължение половин век. Найдено-Геровият речник обаче, както е известно, е фокусиран върху словното богатство от различните народни говори и не отразява

лексиката от съществуващата тогава книжнина.¹ Той няма нормативна насоченост и от съдържанието му трудно бихме могли да съдим за състоянието на лексикалната книжовноезикова норма от втората половина от XIX в.

Степента на достоверност на двуезичните речници като източник на информация относно развойните процеси в българския словен състав от края на XIX в. разбира се зависи от тяхното качество като лексикографски продукт, което се определя от равнището на лексикографската и езиковедската подготовка на съставителите им и би могло да бъде негативно повлияно от различни фактори като интерференция на чуждия език, диалектни наслоения, склонност на автора към словотворчество.

Тук ще насочим вниманието към едно от най-значимите постижения на българската лексикографска мисъл от XIX в. – „Българско-френския речник“ (издаден през 1898 г. от Хр. Данов), дело на Нестор Марков – виден възрожденски и следосвобожденски книжовен деец, просветител и общественик.² Авторът пристъпва към съставянето на този труд, след като през 1894 г. публикува „Пълен френско-български речник“, който е приет благосклонно (макар и не без критични бележки) както от читателската публика, така и от специалистите³ и претърпява второ издание само две години след излизането си.⁴

Подтик за работата си в областта на двуезичната лексикография Н. Марков вероятно получава още през дългите години на учителстването си в различни селища (Харманли, Хасково, Плевен, Русе, Габрово, София и др.), като филологическите му интереси се развиват и разширяват в условията на въвеждане на ново светско образование и широко изучаване на френски език особено в периода след Освобождението (Кювлиева 1983: 315 – 316).

Българско-френският речник на Н. Марков (нататък – БФР) съдържа

¹ В предговора на труда самият Н. Геров подчертава: „Моето намерение открай е било да представя в речника си българския език такъв, какъвто е той в народа, и само с ония чужди речи, които народът употребява. Затова от книгите, що имаме сега, аз не съм вземал нито една реч, нито едно изречение за пример на нещо и всичко, що имам внесено в речника си, имам записано от устата на народа и от народните творения.“ (Героу 1975: IV).

² За живота и делото на Н. Марков вж. Димов, Вълчинов 2006; Атанасова 2006; Камишева 2015 и др., а за лексикографските му приноси – Кювлиева 1983; Кювлиева-Мишайкова 1986; Павлова 2010.

³ Така например в рецензията си за речника университетският преподавател по френски език Алфред Оден изтъква: „речникът на г. Маркова, сравнен с онова, което е съществувало преди него, е добра, много добра книга и аз го препоръчвам горещо всекиму, който трябва, по една или по друга причина, да превежда от френски на български“ (Оден 1895: 363).

⁴ Впоследствие двата речника претърпяват нови издания в преработен и допълнен вид не само у нас, но и в Германия.

около 43 хиляди заглавни думи „с обширна фразеология“⁵. Важно е, че, както подчертава В. Кювлиева-Мишайкова, в подбора на словника авторът е проявил „реалистичен усет“, като е представил балансирано както общоупотребимата разговорна реч, така и езика на книжнината от онова време (Кювлиева-Мишайкова 1986: 63). В краткия увод към труда самият Н. Марков отбелязва, че се е стремил да събере в него „най-обикновените и най-употребителните думи и изречения“ въпреки значителните трудности, породени от „липсата на достатъчно пълни помагала по българската лексикография“, както и от неустановеността на правописните норми (Марков 1898). От значение е също това, че Марков, в сравнение със своя предшественик в българско-френската и френско-българската двуезична лексикография Ив. Богоров, показва много по-умерена склонност към словотворчество. Богоровият „Българско-френски речник“ изобилства с примери за изкуствено съчинени думи, резултат от усилията на автора да намери градиво за все още недостатъчно богатия български словен фонд и да замести нежеланите чужди думи с родни новообразувания (срв. *пилцевѣицѣ*, *искажнително* искусство, *ржкобръзство* вместо *орнитолог*, *пластика*, *фокус*). За разлика от Богоров, Н. Марков по-последователно взема под внимание действащите в езика тенденции и не се поддава на крайни увлечения. Само за отделни заглавки в БФР може да се предполага, че са резултат от словотворчески опити на автора, срв. например някои отвлечени съществителни на *-ост*, *-ство* като *безжизивотность*, *блюстителность*, *безковарство*, някои прилагателни с наставка *-ест* като *водопадестъ* и пр.⁶ Все пак трябва да се отбележи, че тези деривати са произведени по активни словообразователни модели и представляват по-скоро потенциални думи, отколкото авторски неологизми.

Казаното потвърждава заключението на В. Кювлиева (1983: 347), че Н. Марков „е проявил остро чувство за съвременност и достоверност на езиковия материал, като е имал предвид предназначението на речника – средство да се изучава френски език в нашите гимназии и във висшите учебни заведения“. Въпреки някои неизбежни непоследователности, неточности и пропуски БФР очертава достатъчно представителна картина за състоянието на българската лексика от края на XIX в. и може да послужи като основа за лексиколожки наблюдения.

В речника сравнително пълно са отразени системните отношения между лексикалните единици:

⁵ Това е посочено от самия автор в ръкописна бележка върху титулната страница на екземпляр, който се съхранява в библиотеката на Института за български език при БАН (вж. също Кювлиева 1983).

⁶ В. Кювлиева (1983: 347) посочва като вероятни неологизми, създадени от Марков, думите *гладило* ‘ютия’, *печенка* ‘кебап’ и др., но те, както показва справката с други лексикографски източници (РБЕ 2004: 346; Младенов 1951 и др.), всъщност са част от словните ресурси на народните говори.

- синонимия⁷ (срв. *аритметика* и *числителница*; *хидрометръ* и *гжстомѣръ*; *предстояще*, *изложитель* и *показатель* ‘коэффициент’; *лозинка*, *лозунг* и *парола*; *бабино дете*, *послѣдѣкъ* и *ложе* ‘плацента’; *тжга*, *скърбъ*, *печаль* и *мжка*; *преча* и *бъркамъ*; *предохранявамъ* и *предпазямъ*; *радостъ* и *веселие*; *разбой* и *станъ*; *пчелякъ* и *маточина*; *янтаръ* и *кехлибаръ*; *пупаль* и *барутъ*; *пушкало* и *топъ*; *прѣзиме* и *прѣкоръ*; *предникъ* и *престилка*; *пароходъ* и *пароплувъ*; *пералка*, *бухалка* и *копанъ*);
- антонимия⁸ (срв. *бавностъ* – *бързостъ*, *безвиненъ* – *виновенъ*, *приятель*, *възрадование* – *наскърбяване*);
- омонимия⁹ (срв. *баба* ‘grand’ mère’, *баба* ‘panse du porc’, *баба* (синоним *нощенъ* *рибаръ*), *баба* ‘le père, papa’).

Изчерпателно е представена изключително голямата вариантност във формата и правописа на думите: *аттака* и *атака*, *ветхъ* и *ветъхъ*, *дрѣха* и *дреха*, *ежевина* и *ежовина*, *ездачъ* и *ѣздачъ*, *жатва* и *жетва*, *пепель* и *пепель*, *парцаль* и *парцаль*, *пануда* и *понуда*, *постъпененъ* и *постепененъ*, *прѣвъ* и *първъ*, *свесло* и *свисло*, *слобода* и *свобода*, *уграбямъ* и *ограбямъ*, *уженямъ* и *оженямъ*, *тълкование* и *тълкувание*, *яребица* и *еребица*, *валекъ* и *валякъ*, *биланцъ* и *балансъ*. Това формално многообразие свидетелства, че книжовноезиковите норми все още не са достатъчно стабилизирани.

Въз основа на анализ на словника на „Българско-френския речник“ от Н. Марков тук ще се опитае да очертаем някои особености на лексикалния състав на българския език в следосвобожденската епоха, които са показателни за действието на актуалните за този период тенденции в езиковия развой. Ще се спрем по-конкретно върху два проблема: функционално-стилистичното разслоение на лексиката и опозицията свое – чуждо, отразена в лексикалния състав.

2. Отражение на функционално-стилистичното разслоение на лексиката от края на XIX в. в словника на БФР

В БФР са представени широк кръг лексикални единици от гледище на функционалната сфера на тяхната употреба:

- общоупотребима книжовна лексика (*абажуръ*, *адресувамъ*, *билетъ*, *билка*, *бѣлѣжникъ*, *вълнувамъ*, *гайда*, *гаици*, *дърводѣлецъ*, *истина*, *лѣкарство*, *люлекъ*, *мжжъ*, *невѣста*, *негоденъ*, *опържамъ*, *потомство*, *рѣзка*, *сутринъ*, *счуквамъ*, *трънливъ*, *улавямъ*, *чорба*, *яма*);

⁷ В речника наличие на синонимни отношения е посочено при над 2300 заглавни единици.

⁸ Антонимия е посочена при над 200 заглавни единици.

⁹ В речника омонимията не е обозначена чрез индекси, разграничаването на омонимите освен чрез френските съответствия става и чрез посочване на ударенията (при омофони) и с помощта на синоними (ако са налице).

- разговорна лексика (*вкепсувамъ, допилявамъ се, дранголникъ, драсъ, дрънгазица, кикотъж се, копелакъ, мазникъ, напухвамъ, пепелана, пепелашъ, пинкавъ, праждосвамъ се, хайкамъ, хубостникъ, цапало, циганъж се, хлопа му едната дъска, стоя като дърво*);
- диалектна лексика (с по-широко или с по-ограничено разпространение: *белуда, биба, бикамъ, бодець, влака, вранило, връголецъ, врѣденъ, глостурець, грамуда, гуцамъ, дръглашъ, жуна, клавамъ, коравецъ, наумѣрки, страшило*);
- простонародна лексика (*бързачъ, връцкамъ се, гаврило, говнаръ, зърколи, испуквамъ, лапни-муха, крекетуша, куковъ-день, лапни-шаранъ, либе, мързеловщина, наклонвамъ, налуцвамъ се, патрикъ 'патриарх', плескало, разсипи-къща, тровило, уфейквамъ, харо, хилъж се, хрантутъж, щапамъ*);
- книжна лексика (*благоврѣмие, благоврѣменность, благоглаголивъ, благожелажъ, благолѣние, благосмотрѣние, благочестивѣйшии, богоблагодатенъ, велелѣние, велемждръ, велемждрие, всевѣдущъ, всенижайшии, всеподданнѣйшии, всесвѣтлий, всехваленъ*);
- специална лексика (*абerrация, алкализирамъ, амплитуда, амуниция, ангиология, апогея, апелантъ, безотводенъ свидѣтель, бомбарда, дезертирамъ, ипохондрия, катаплазма, квадратура, многогълъжникъ, надиръ, октава, омонимъ, пианино, рекогносцировка, самогласна буква, триангулация, устноцветни, хлороводородъ*).

В речника са въведени три типа функционално-стилистични квалификатори, чрез които се маркира принадлежността на единиците (думи, изрази или значения) съответно към разговорния, простонародния и терминологичния пласт в словния състав на езика.

Разговорност, съответно простонародност, се отбелязват чрез стилистичните бележки *fam.* (от фр. *familier*) и *pop.* (от фр. *populaire*). Като разговорни са характеризирани над 200 единици, а като простонародни – около 100.

Принадлежността към специалната лексика¹⁰ се сигнализира чрез разгърнатата система от над 40 функционално-стилистични бележки. Единиците, снабдени с такъв квалификатор, са около 3000, което съставлява приблизително 7% от общия брой заглавки в БФР. Включеният в речника масив от специална лексика обаче на практика е по-голям, тъй като се открива известна непоследователност и при доста термини отсъства квалификатор. Така например бележка *gram.* (граматика) е дадена при заглавката *глаголъ*, но не и при *междуметие*; *mus.* (музика) – при *алтистъ*, но не и при *алтъ*; *chim.* (химия) – при *хлоръ*, но не и при *фосфоръ*.

Най-широко представена в речника е терминологичната лексика от след-

¹⁰ По-подробно включената в БФР терминологична лексика е разгледана в друго наше изследване (вж. Благоева 2017).

ните области: ботаника (814)¹¹, зоология (525), медицина (239), анатомия (165), военно дело (150), граматика (146), химия (144), геометрия (89), астрономия (84), търговия (56), селско стопанство (53), юриспруденция (52), морско дело (51), физика (49), минералогия (48), черковна лексика (46), география (46), музика (44), архитектура (36), аритметика (35), математика (34). С по-малочислен състав са терминологичните области хирургия (24), типография (24), механика (15), алгебра (14), фортификация (14), лов (12), теология (11), оптика (9), фармация (7), ветеринарно дело (7), театър (6), геология (6), митология (6), артилерия (5), хронология (4), технология (4), естествена история (3), логика (2), реторика (2), живопис (1).

3. Противопоставянето *свое* – *чуждо* в българската лексика от края на XIX в., отразено в словника на БФР

Приоритетна ценност при формирането на новобългарския книжовен език, включително и при лексикалното му строителство, е утвърждаването и отстояването на народностното, родното, автохтонното като консолидиращ елемент на националната идентичност. Както отбелязват редица изследователи, опозицията *свое* – *чуждо* съпътства изграждането на книжовния език през целия XIX в. (Балтова 2015: 59; Александрова 2006 и др.). Отношението на възрожденските и следосвобожденските езикови строители към *свое* и *чуждото* в езика обаче не е еднопланово и еднозначно, а е мотивирано до голяма степен от рационални и прагматични нагласи.

По думите на Т. Александрова: „Като един от основните концепти на всяко колективно съзнание противопоставянето *свое* – *чуждо* е начин за концептуализиране на различието, обусловено от конкретни социокултурни параметри. В модерната епоха *чуждото* се мисли и като конституиращо *свое*, а *свое* може да се оценява и като непрестижно и негативно.“ (Александрова 2006: 109). Като прилага подобен подход към книжовноезиковата ситуация през Българското възраждане, авторката посочва, че отношението *свое* – *чуждо* може да се представи „като континуум, върху който пространството между двата елемента се запълва с преходни зони“, и предлага следната категоризация: „*позитивното свое* – (диалектното, съхранило богатствата на старобългарския) – *негативното свое* (диалектът като средство за културна комуникация) – *споделеното с другите свое* (църковнославянският език) – *усвоеното чуждо* (турски, гръцки, руски и др. елементи, които не се оценяват негативно) – *престижното чуждо* (новите заемки от класически и модерни европейски езици) – *непрестижното чуждо* (османотурски елементи, оценявани негативно)“ (Александрова 2006: 110).

¹¹ Цифрата в скобите посочва броя на единиците в речника, които са снабдени със съответния квалификатор.

Идеята за „континуум“ на своето и чуждото може да бъде отнесена и към книжовноезиковата ситуацията в следосвобожденския период. Това личи и от включения в словника на БФР лексикален материал, който на практика покрива всички елементи на очертания в изследването на Т. Александрова континуум:

- **позитивното свое:** домашната по произход книжовна лексика (*вълшебникъ, добро, любимецъ*), по-широко разпространената домашна лексика от народните говори (*стройникъ, стройница*), домашното диалектно градиво, използвано за целите на активно протичащите в следосвобожденските десетилетия терминологизационни процеси (терминологизирани диалектни думи като *перница, пъприца, влачилка, влачулка*; преминали в категорията на специалната лексика семантично преосмислени думи от народните говори като *мъртвило* ‘кома’, *глабъ*);
- **негативното свое:** домашната лексика с простонароден характер (*искрънквамъ, онождамъ, пръцуца, цукамъ*) или диалектната лексика с по-ограничено разпространение (*чучка, варкамъ*);
- **споделеното с другите свое:** лексиката от книжовната писмена традиция, навлязла в новобългарския език с посредничеството на черковнославянския и руския (*благовѣстителъ, благовѣствамъ, богоглаголаніе, благомисліе, велерѣчивъ, всевѣдѣніе, всесоужжение, добродѣтелствувамъ, колѣнопрѣклонение, тълмачъ*);
- **усвоеното чуждо:** утвърдената общоупотребима заета лексика (*ангария, атлетъ, даскалъ, друмъ, келия, панаиръ, пита, тихтия, скара* от гръцки; *акълъ, айрянъ, амбаръ, аршинъ, баджанакъ, баиръ, бакалия, балджа, басма, бентъ, сандъкъ, черчеве* от турски или през турски; *манджа, пранга, салтамарка* от италиански и др.);
- **престижното чуждо:** думите и термините от международната културна лексика (*варияция, декорация, дефицитъ, диплома, дипломация, директоръ, докторатъ, журналистъ, коалиция, операция, парламентъ, рационаленъ, революционеръ, функция*), както и по-новите заемки от западноевропейските езици (*пионеръ, калейдоскопъ, локомотивъ, балансъ* от френски; *офицеръ, плацъ, щабъ* от немски; *инфлуенца, корниза, макарони, фирма* от италиански; *билль, бюджетъ, вагонъ, револверъ* от английски; *амбарго* ‘ембарго’ от испански; *боцманъ* от холандски; *ауто-да-фе* от португалски и др.);
- **непрестижното чуждо:** нежеланите ориентализми (*аддашъ, аджаибъ, аджемилжкъ, агжрлжкъ, алжшжкъ, апансжзъ, джеваиръ, джереме*).

Ориентализмите като изява на „непрестижното чуждо“ са представени в речника на Н. Марков умерено. Това е в съгласие с отчетливо проявената през целия XIX в. трайна тенденция за изтласкване на тур-

ските заемки от книжовноезиковата практика (История 1989; Стаменов 2011; Лексикология 2013 и др.). Както отбелязва В. Кювлиева, в словника на речника липсват някои турски думи с широка употреба, които са актуални и до днес (*кеф*, *късмет*, *късметлия*, *мерак*, *мераклия*, *сокак*), а присъстват други, много от които впоследствие отпадат от езиковата практика или преминават към снижени стилови сфери (*азгънъ*, *абдалъ*, *абдаллъкъ*, *авджия*, *айлякъ*, *бюлбюлъ*, *бюлюръ*, *гюбре*, *гюлъ*, *кеменче*).¹² В. Кювлиева обяснява това със сблъсъка „между амбициите на автора да даде обективна картина на българската лексика от онова време и родолюбивото чистене на езика от многото турцизми“ (Кювлиева 1983: 347).

Трябва да се отбележи, че в подкрепа на автохтонността на лексикалното градиво Н. Марков редовно привежда домашните синоними на турцизмите (ако такива съществуват), срв. *агжрлжкъ* и *зестра*, *аджесмижкъ* и *неопитност*, *аджаибъ* и *чуденъ*, *дивенъ*, *аджмъ* и *раскрачъ*, *азгънъ* и *буенъ*, *разяренъ*, *азлъкъ* и *подсипъ*, *азмакъ* и *тръсище*, *блатище*, *аркъ* и *вада*, *каналъ*, *армаганъ* и *подаръкъ*, *артжкъ* и *остатъкъ*, *излишъкъ*, *боллукъ* и *изобилие*, *баджакъ* и *бедро*, *душманлъжкъ* и *вражда*, *гюмрюкчия* и *митаръ*, *митничаръ*. В речниковата статия на съответната домашна дума турцизмът в повечето случаи не се посочва като синоним (при *зalogъ* и *зложникъ* липсва синоним *аманетъ*, при *славей* – *бюлбюлъ*, при *островъ* – *ада*, при *сѣбра* – *кюкюртъ*). Стремешът към ограничаване на турцизмите и препоръчване на домашното градиво личи също така от това, че в словника на речника много от турските думи присъстват само с препратка към речниковата статия на домашен синоним: *ашилама* е препратено към *към присадъ*, *джереме* – към *глоба*, *джеваиръ* – към *драгоцѣнность*, *тѣсма* – към *ивица*, *чотура* – към *бѣклица*.

От друга страна обаче, очевидно по прагматични причини, са приложени и някои противоположни практики. Макар и рядко, при домашни думи се сочат като синоним турцизми, срв. *дондурма* при *сладоледъ*, *бюрекъ* при *баница*, *телляк* при *баняръ*, а деривати с домашни афикси се препращат към думи, съдържащи в структурата си турски по произход словообразователни компоненти, срв. *авокаство* с препратка към *авокатлъжкъ*, *бекяричина* – към *бекярлъжкъ*. Освен това в някои случаи „непрестижно чуждо“ като по-отдавна съществуващо и по-познато се използва за поясняване на единици от „престижното чуждо“, срв. *мющерия* като синоним при *клиентъ*, *пармаклжкъ* като синоним (наред с домашното *стоборъ*) при *балюстрада*.

Тенденцията за ограничаване на османотурските елементи в езика личи също и от това, че в активно протичащото през последните две десетилетия на XIX в. терминостроителство сравнително рядко се прибегва до такива елементи (Благоева 2017). Примерите в словника на БФР

¹² Проблемите, свързани с функционирането на турцизмите в българския език и българската култура са задълбочено и изчерпателно описани в монографично изследване на М. Стаменов (2011).

за заемане на термини от турски или за терминологизиране на по-рано заети от турски (или през турски) думи са немногобройни: *шапъ*, *келево* ‘колело за вадене на вода’, *маясьлъ* ‘хемороиди’, *бастисвам* ‘отпечатвам’, *басма* ‘отпечатан знак’, *веремъ* ‘туберкулоза’, *алай*. Много показателно е, че повечето от тези термини впоследствие отпадат от употреба, като някои, загубвайки терминологичния си характер, се запазват само на диалектно равнище (*келево*) или като историзми (*алай*). Изключенията в това отношение са единични, срв. *шап*.

Характерно е, че в речника се дава предпочитание на автохтонното градиво не само по отношение на турцизмите, но и на заемките от западноевропейските езици, както и при заетата лексика от родствени за нашия езици като руския. Това личи от често прилаганата практика заемката да се препраща към домашно съответствие, ако такова съществува (*трень* е препратено към *влакъ*, *фамилия* – към *челядъ*, *меншество* – към *малцинство*), както и от последователното привеждане на домашни синоними при заглавки, които са заемки (срв. *прѣселенець*, *бѣженець* при заглавката *емигрантъ*, *помощникъ* – при *ассистентъ*, *гърлоболъ* – при *ангина*, *стражаръ* – при *жандармъ*, *родонаслѣдственъ* – при *аллодиаленъ*, *наставникъ* – при *менторъ*, *бунтовникъ* – при *революционеръ*).

Ярка проява на тенденцията към автохтонизация през XIX в., особено през възрожденския период, е калкирането на чуждоезикови лексикални образци (Венедиктов 1981; История 1989; Лексикология 2013 и др.). Многобройни примери за това са засвидетелствани и в словника на БФР, като в редица случаи става дума за терминологични единици: *водоописание* ‘хидрология’, *земеописатель* ‘географ’, *духословие* (фр. *pneumatologie*), *свѣтломѣръ* (фр. *photomètre*), *топломѣръ* (фр. *thermomètre*), *напомѣръ* (фр. *manometer*), *тайнобрачие* (фр. *cryptogamie*), *двубратство* (фр. *diadelphie*), *двумжжие* (фр. *diandrie*), *земезнание* (фр. *gèognosie*). Някои от включените в речника словообразователни калки са познати от възрожденските учебници и лексикографски трудове (*равноденникъ* ‘екватор’, *полуденникъ* ‘меридиан’, *жизнеописание* ‘биография’, *земеописание* и *землеописание* ‘география’), други вероятно са по-късни образувания. Само част от калките, възникнали и активно употребявани през XIX в., остават по-трайно в езика и функционират и до днес, например *родословие* (успоредно с *генеалогия*), *самодържавие* (успоредно с *автокрация*). Останалите биват изтласкани от заети лексикални единици (в повечето случаи – интернационализми), което говори, че тук тенденцията към интернационализация постепенно взема надмощие.

На словообразователно равнище автохтонизацията се проявява в активизиране на домашните словообразователни модели за производство на нови лексикални единици. Словникът на БФР предоставя богат материал, който илюстрира резултатите от активните деривационни процеси. Регис-

трирани са например многобройни субстантивни деривати от различни словообразователни категории, произведени с помощта на домашни суфикси като *-ник*, *-ец*, *-ач*, *-ар*, *-ек*, *-ка*, *-ло*, *-ство*, *-ние*, *-ост*, *-щина* и др. Тук се отнасят деривати от областта на конкретната лексика (*прѣчникъ* ‘диаметър’, *спиралка*, *главулекъ*, *значецъ*, *слонецъ*, *прашникъ*, *отвождачъ*, *дихало* ‘трахея’), названия на лица (*забавникъ*, *заклетникъ*, *имотникъ*, *възмездникъ*, *въздържникъ*, *откупникъ*, *сметачъ*, *присмивачъ*, *подсмъркачъ*, *стругаръ*), абстрактна лексика (*отцепничество*, *еластичество*, *безболестностъ*, *неотчуждаемостъ*, *равноправностъ*, *сгжстителностъ*, *теготѣние* ‘гравитация’, *иконоборщина*).

„Споделеното с другите свое“ оформя пласта на книжната лексика, който е свързан с писмената книжовна традиция от старобългарския и предвъзрожденския период (История 1989; Венедиктов 1981; Балтова 2015 и др.). Характерно е, че за разлика от първите десетилетия на XIX в. в края на столетието тази лексика в повечето случаи е вече подчертано стилистично натоварена, изразява тържественост и реторичност, което съответно води до стесняване на сферата на употреба ѝ и до постепенно ѝ архаизиране.

На словообразователно равнище една от проявите на връзката с писмената книжовна традиция е утвърждаването на композицията като начин за попълване на лексикалния състав, което Ю. Балтова определя като системно-структурна иновация в книжовния език, отличаваща го от диалектите, където водеща роля има афиксацията (Балтова 2015: 61; Балтова 2010). Значителният брой на сложните думи, присъстващи в словника на БФР, е показателен за активната роля на композиционното словообразуване в неологизационните процеси през XIX в.: *вѣтроиспускатель*, *грѣмоотводъ*, *законнарушителъ*, *законопрѣстѣжникъ*, *законоположение*, *иконопродавецъ*, *лиготечение*, *лучепрѣломявание*, *лучепрѣтрошавание*, *ногтеносенъ*, *овцевѣдецъ*, *огнегадание*, *пѣснотворецъ*, *печаторѣзецъ*, *пивоварение*, *праздноскитникъ*, *пѣтеводителъ*, *пѣшеходецъ*, *пчеловѣдецъ*, *родонаслѣдственъ*, *рѣжкокрилъ*, *рѣжомелка*, *словоливница*, *словопроизводство* ‘етимология’, *смѣхотворецъ*, *страннолюбецъ*, *съновидецъ*, *съноносенъ*, *цвѣтовѣдство*, *цвѣторасположение*.

За проява на приемственост на книжовната лексикална традиция може да се говори и при някои други словообразователни явления като активизирането на присъщия за тази традиция суфикс *-тел*. По наблюденията на Ю. Балтова в края на XVIII и първите десетилетия на XIX в. този суфикс доминира при образуването на еднокоренни деривати *nomina agentis*, а от средата на века заема място и в композицията (Балтова 2015: 62). Словникът на БФР предлага многобройни примери за продуктивността на този суфикс, като само част от образуваните с него деривати функционират и в съвременния език: *наградителъ*, *надарителъ*, *нарушителъ*, *начинателъ*, *обаятелъ*, *обяснителъ*, *обявителъ*, *образова-*

тель, ободрителъ, обрѣменителъ, одобрителъ, огорчителъ, описателъ, оправдателъ, опустошителъ, отежчителъ, очарователъ, получателъ, поразителъ, погубителъ, повредителъ, пленителъ, примирителъ, удовлетворителъ. В края на века този суфикс започва да се конкурира с други форманти, между които са маркираният с разговорност суфикс *-ач* (Балтова 2015: 62) и суфиксът *-ник*. БФР регистрира конкуренция при деривати като: *надзирателъ* и *надзирачъ*, *грабителъ* и *грабачъ*, *двигателъ* и *двигачъ*, *възвѣстителъ* и *възвѣстникъ*, *известителъ* и *известникъ*, *избавителъ* и *избавникъ*.

Що се отнася до „негативното свое“, в БФР неговите изяви са маркирани чрез прилагането на стилистичния квалификатор *por*. (простонародно), примери за което са посочени по-горе, или чрез отправяне на съответна диалектна дума с по-тясно разпространение към книжовен, общоупотребим лексикален елемент (*варкамъ* се препраща към *бързамъ*, *чинж* – към *правѣж*, *струвамъ*, *чучка* – към *възглавничка*, *шарецъ* – към *ягне*, *коравецъ* – към *пжпешъ*).

Заемането на думи и термини от западноевропейските езици води до увеличаване на дела на „престижното чуждо“, свързано с модернизирани и интернационализирани на лексикалния състав. Източниците на заемане и резултатите от този процес през възрожденския и следсвобожденския период са подробно изяснени в Лексикология 2013 и други изследвания, поради което тук няма да се спираме върху тях.

На словообразователно равнище интернационализацията е свързана с усвояването и активизирането на чуждоезикови (с произход главно от западноевропейските езици) форманти като суфиксите *-ист*, *-ер*, *-ант*, *-(т)ор*, *-изъм*, *-(из)ация* и др. в субстантивното и *-(из)ира-* в глаголното словообразуване (История 1989: Балтова 2015: 60 и др.). Обособяването и установяването на подобни форманти в словообразователната система на българския език през XIX в. е пряко свързано с процесите на заемане на нова лексика. Както отбелязва Ю. Балтова: „Натрупването на заети лексикални единици и групирането им с оглед на финалните им морфемии поражда понякога възприемането на тези морфемии като словообразователни форманти, които вече на българска почва водят до образуване на нови производни думи.“ (Балтова 2015: 60). Наблюденията върху включените в словника на БФР думи сочат, че при повечето от посочените чужди по произход субстантивни суфикси в края на века процесът на активизиране не показва особен напредък. Речникът съдържа множество заемки със завършек *-ист*, *-ер*, *-ант*, *-(т)ор*, *-изъм* и др. (срв. *аппелантъ*, *интригантъ*, *интересантъ*, *квартирантъ*; *архитекторъ*, *аудиторъ*, *декламаторъ*, *декораторъ*, *консерваторъ*, *кондукторъ*, *композиторъ*, *компиляторъ*; *енциклопедистъ*, *казуистъ*, *калвинистъ*, *кларнетистъ*, *лингвистъ*, *мануфактуристъ*, *моралистъ*;

атомизъм, абсолютизъм, вандализъм, епикуризъм, мистицизъм, пессимизъм, фанатизъм), но не се откриват съществителни имена, за които да може със сигурност да се твърди, че са произведени на родна почва по съответните словообразователни модели. Може да се каже, че в по-напреднал стадий през разглеждания период е утвърждаването на глаголният словообразователен модел с интернационалния суфикс *-(из)ира-* (срв. *акредитирамъ, балотирамъ, декламирамъ, кредитирамъ, магнитизирамъ, ликвидирамъ, маневрирамъ, мобилирамъ, организирамъ, пакетирамъ, пансионирамъ, поетизирамъ, пломбирамъ, пропагандирамъ, рецензирамъ, телеграфирамъ, фалшифицирамъ, фалирамъ, шконтирамъ*). Въпреки това в словника на БФР липсват примери за включване и на домашни основи в словообразователния процес, което би било показател за по-трайно установяване на модела.

Взаимодействието между интернационализационните и автохтонизационните процеси в българската лексика през разглеждания период личи от наличието (макар и все още рядко) на хибридни образувания, изградени от чужда основа и домашен суфикс: *вербовач, подагрикъ, кредиторка, еластичество, прокурорство, кавалерство, професорство, протестантство*. Хибридизацията е свидетелство за приобщаването на по-новите заемки към словообразователната система на езика.

4. Заключение

Балансираният и прагматичен подход, приложен от Н. Марков при съставянето на словника на БФР, осигурява до голяма степен обективност и пълнота при регистрирането на актуалните за края на XIX в. лексикални явления. Ето защо речникът е ценен документален източник за състоянието на българската лексика от този период и неслучайно е сред основните извори от XIX в., използвани от съвременните лексикографи при съставянето на многотомния академичен „Речник на българския език“. Така например въз основа на сведения от словника на БФР в многотомния речник са включени заглавки като *подшивка* (с остаряло значение ‘подплата’), остарялата и диалектна дума *пръг* ‘черчеве’, диалектният глагол *подпрятам* със значение ‘подемам, започвам’ и др.

Наблюденията върху отразената в БФР лексика показват, че за задоволяване на нарасналите номинационни потребности в новите социално-политически, икономически и социокултурни условия във възрожденския и следосвобожденския период се активизират разнообразни начини и пътища за попълване на лексикалните ресурси на езика: словообразователна неологизация, заемане, калкиране и пр. Налице е взаимодействие и противоборство на различни тенденции, свързани както с автохтонизация и демократизация, така и с интернационализиране,

модернизиране и интелектуализиране на речниковия състав. При обогатяването на словния състав на българския език през разглеждания период личи отслабване на влиянието на книжовната писмена традиция, свързана със старобългарския и черковнославянския език, запазване (но с тенденция за постепенно ограничаване) на ролята на диалектно начало, както и нарастване на дела и функцията на чуждоезиковите елементи (предимно от западноевропейските езици). По този начин, съществувайки в динамично равновесие, традиционно и иновативно, свое и чуждо, престижно и непрестижно, перспективно и ретесивно оформят една многообразна и нюансирана картина на българската лексика от този период.

Литература

Александрова 2006: Александрова, Т. Проблемът свое – чуждо и дебатът за българския книжовен език през Възраждането. – В: *Националният език в условията на чужди влияния и глобализация*. София: Изд. на СУБ, 2006, с. 107 – 112.

Атанасова 2006: Атанасова, В. *Нестор Марков 1836 – 1916: Био-библиография*. Хасково: Регионална библиотека „Хр. Смирненски“, 2006.

Балтова 2010: Балтова, Ю. Българското възраждане и словообразователните тенденции в книжовния език от XIX в. – В: *Видообразения исторії та культури народу в словотворенні*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010, с. 26 – 34.

Балтова 2015: Балтова, Ю. За традицията и иновациите в историческия развой на словообразуването в българския книжовен език. – В: *Semantyka a konfrontacja językowa*. T. 5. Warszawa: SOW, 2015, s. 51 – 65.

Благоева 2017: Благоева, Д. Терминологична лексика в „Българско-френския речник“ (1898) на Нестор Марков. – В: *Езикът на науката. Науката за езика. Юбилеен сборник в чест на чл.-кор. Мария Попова*. София: Изд. на БАН „Проф. М. Дринов“, 2017 (под печат).

Богоров 1871: Богоров, Ив. *Българско-френски речник*. Виена, 1871.

Венедиктов 1981: Венедиктов, Г. К. *Из истории современного болгарского языка*. София: Изд. на БАН, 1981.

Герев 1975: Герев, Н. *Речник на българския език*. Фототипно издание. Част първа. А – Д. София: Български писател, 1975.

Димов, Вълчинов 2006: Димов, Н., Т. Вълчинов. *Нестор Марков: От Криво поле до Париж*. Хасково: Графопринт, 2006.

Камишева 2015: Камишева, Г. Приносът на Нестор Марков за обучението по физика и математика (1836 – 1916). – *Светът на физиката*, 2015, № 3, с. 281 – 293.

Лексикология 2013: Крумова-Цветкова, Л., Д. Благоева, С. Колковска, Е. Пернишка, М. Божилова. *Българска лексикология и фразеология. Т. 1. Българска лексикология*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 2013.

Кювлиева 1983: Кювлиева, В. Лексикографският принос на Нестор Марков. – *Български език*, 1983, № 4, с. 345 – 350.

Кювлиева-Мишайкова 1986: Кювлиева-Мишайкова, В. Нестор Марков – изтъкнат представител на българската двуезична лексикография. – В: *150 години от рожде-*

нието на Нестор Марков. Материали от научната сесия, Хасково, 19 ноември 1986. София: НДК, 1986, с. 59 – 66.

Марков 1898: Марков, Н. *Българско-френски речник*. Пловдив: Печатница на Хр. Г. Данов, 1898.

Младенов 1951: Младенов, Ст. *Български тълковен речник с оглед към народните говори*. Т. I. София, 1951.

Павлова 2010: Павлова, С. *Българската двуезична лексикография от Освобождението до края на XX в.* София: ЕТ „ЕМАС“, 2010.

Първев 1986: Първев, Хр. *Страници от историята на българския книжовен език*. София: СУ „Климент Охридски“, 1986.

РБЕ 2004: *Речник на българския език*. София: АИ „Марин Дринов“, ЕТ „ЕМАС“, 2004.

Русинов 1985: Русинов, Р. *Българският книжовен език след Освобождението (1878–1944)*. Велико Търново: Университетско издателство, 1985.

Стаменов 2011: Стаменов, М. *Съдбата на турцизмите в българския език и в българската култура*. София: Изток – Запад, 2011.

МАРИЯНА ЦИБРАНСКА-КОСТОВА
Институт за български език – БАН, София

ПОГЛЕД КЪМ АРХАИЧНАТА КОМПОЗИТНА ЛЕКСИКА В БЪЛГАРСКО-ФРЕНСКИЯ РЕЧНИК НА НЕСТОР МАРКОВ ОТ 1898 г.

Abstract: The article deals with some composite types and models, typical for the Old Bulgarian and the Church Slavonic written tradition and their projection in the Nestor Markov's Bulgarian-French dictionary. The development of the lexical norm has gradually excluded a part of the interpreted unities from the active word inventory of the Bulgarian language, but in the end of the 19th century, they are revived through a modern for its time lexicographical processing.

Геополитическите интереси на Франция и високият международен престиж на френския език и култура на Балканите в началото на XIX в. са основни фактори за активната франкофония (разбирана като създаване на общност от френскоговорещи) сред интелектуалния елит и заможните българи в епохата на Възраждането и след Освобождението. Тя се проявява както на индивидуално ниво в ползването на този европейски език говоримо и писмено, така и в целенасоченото обучение по френски в българското училище, в преводаческата дейност, в учебното и речниковото дело. Затова може да наречем историческа закономерност факта, че между 1800 – 1900 г. българската двуезична лексикография регистрира общо 10 френско-български речника и 2 българско-френски, като първите речникови прояви датират от 60-те години на XIX в.

Българско-френският речник на Нестор Марков от 1898 г. (нататък РНМ) е последната лексикографска проява за XIX в. на видния обществен, просветен деец и изявен франкофон. В рамките на еднотипните речници той не е първият по хронология, тъй като се предшества от този на Иван Богоров от 1871 г. (нататък РБ), но е първият след Освобождението с обем от 43 000 думи (Павлова 2010: 60; Кювлиева-Мишайкова 1997: 143 – 177). Освен в общи обзори той е разгледан само в една кратка, но изключително приносна статия на В. Кювлиева от 1983 г., в която са изброени многобройните му качества и е очертан собственият му облик на обмислен и завършен лексикографски труд. Авторката работи с наличния в Института за български език екземпляр, в който от ръката на самия лексикограф е оставена цифрата за общия брой на думите от словника (Кювлиева 1983: 346). Днес в София се пазят още три екзем-

пляра от него, съответно в Централната библиотека на БАН, Университетската библиотека на СУ „Св. Климент Охридски“ и в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, а съществува и дигитална версия. Сред особеностите на речника В. Кювлиева основателно отбелязва, че той „се отличава с голям брой сложни думи“ (Кювлиева 1983: 348).

Изследователските причини да се посвети отделна статия на един частен аспект от лексикографската проблематика на РНМ, са няколко:

1. Речниците, в които се превежда от български като роден на друг чужд език (на френски *thème*), са панорама на словния състав в определена епоха, независимо от това до каква степен лексикографът е бил обективен към репертоара на включените думи и от какви принципи е изхождал в своя подбор. Те са вид транспозиция на една езикова картина на света – тази на езика източник (*langue source*) върху тази на другия език (*langue cible*). Затова е естествено френският като международен престижен език да е бил по-често в позиция на източник и френско-българските речници да са повече на брой. В предговора към своя речник от 1898 г. Н. Марков посочва, че се е усещала обществена нужда от създаването му. Речникът е синхронен и улавя състоянието и тенденциите в българската лексика не в статика, а в динамика, съответстваща на промените в Княжество България в края на XIX в. В тази динамика се открояват някои важни процеси, в които той се вписва:

– Все още е силно влиянието на турския език като наследство от условията на билингвизъм в Османската империя.

– Развиват се нови политически, икономически и пазарни ниши, банковото дело, търговията, индустрията, администрацията, сфери на науката, а това води до непрекъснато обновление на речника поради активното чуждоезиково влияние.

– В процес на активно развитие е терминологичната лексика от различни области.

– Все още липсва кодификация на книжовноезиковите норми. Достатъчно е да се припомни, че първият опит за правописна унификация датира едва от 1899 г., когато се установява Дриновско-Иванчевският правопис (Русинов 1985: 2 – 4).

– Последните десетилетия на XIX в. са период на активно съзидание и надграждане върху постигнатото през Възраждането. Продължава обаче да нараства противоречието между липсата на кодификация, от една страна, високата степен на обработеност и полифункционалната пригодност на книжовната форма на българския език, от друга.

2. Природата на сложната дума е такава, че съчетава словообразователни и културологични характеристики. Композитите са езикови маркери на високия стил и на културния речник. Те са типологическа особеност на гръцкия език, който векове наред е доминиращ фактор на влияние върху средновековния български книжовен език. Според Р. Цейтлин всяка 16-а

дума в преводните класически старобългарски паметници, макар те да са само 17 на брой, е сложна (Цейтлин 1986: 207). В същото време композити възникват във всички говорими индоевропейски езици по естествен път още в предписмената епоха. Те са типични и за диалектната лексика на българския език. Теорията за мотивиращата и мотивираната дума позволява да се анализира надеждно словообразователният модел на сложните думи (Цейтлин 1986; Пернишка 1980; Кочев 1992). В един речник те лесно се групират по азбучен ред на първия компонент и в гнездо от близко разположени думи. В периоди на съграждане, като Възраждането, сложните думи активно участват в речниковото строителство. Съзнание за това имат всички възрожденски автори на граматики и учебни пособия. Дефиницията от „Първичка българска словница“ на Иван Богоров от 1848 г. определя сложните думи като „събрани от две думи първообразни“, а за пример се дават сладкодумъ и акоголавъ (тълкувано от ака и глава). В „Писменница на славянския език“ от 1847 г. Иван Момчилов дава същата дефиниция, но онагледява с други примери: безобразенъ, приморіе, столпотвореніе. В своята „Лексикологическа граматика за изучаване на френския език и стил“ от 1875 самият Н. Марков обръща специално внимание на сложните съществителни във френски (*mots composés*), тъй като те поставят сериозни правописни и морфологични трудности пред учениците от габровските училища, за които е било предназначено това учебно пособие (Марков 1875: 127 – 129).

В следващите наблюдения ще подложа на анализ някои основни типове сложни думи в българския език, представени в РНМ. Когато говорим за архаична композитна лексика, трябва да се подчертае, че става въпрос за устойчиви структурни единици в единство на ономаσιологични и лексико-граматични признаци по типове и модели (Кочев 1992) и за съществувачи и унаследени от традицията техни представители. Неизбежно такъв подход предполага сравнения с различни палеославистични речници, основно със Старобългарския речник (СтБР 1999, 2009) и Църковнославянския речник на архимандрит А. Бончев (ЦслР – Бончев 2002, 2012).

Сложните думи в РНМ са подчинени на общите теоретични принципи в краткия предговор. В него авторът твърди, че са включени най-употребяваните думи с правопис, който „е най-много в сила днес, е най-валиден днес“.

1. В графико-правописното оформяне на заглавната дума се включват всички съвременни графеми, наред със знак за голяма носовка и йотувана голяма носовка със звукова стойност съответно [ъ] и [’ъ]. Те се срещат както в етимологическа позиция, така и с нова дистрибуция, например в турската наставка -лъжкъ и други турски думи (авока̀тлъжкъ, апансѣжъ, à l’improviste ‘неочаквано, спонтанно’). Типично за правописа на Несторов е, че глаголи от първо и второ новобългарско спрежение се нормализират в 1 л. ед. ч. с юс или йотуван юс (рачѣж, бледословѣж,

благодарѣж, хлєвустьж). Сред другите графєми от старата кирилица при- съства ятовата гласна на етимологичните си места. Тя има стойност и [є], и [я] и във втората си битност се изравнява по функции със знака от руската гражданска кирилица я, който се използва още през Възражда- нето (велелѣпие, велерѣчивѣ, благовѣстявамѣ, благославямѣ). Всички думи, окончавачи на краен консонант, се изписват с голям или малък ер според вижданията на автора за историческа мекост (при отделни съ- гласни: орачѣ, оранѣ, осилѣ; наставки -ар, -тель: окѣрбителѣ, кроснарѣ, тѣпанарѣ; -ость: виспрєнность). Проява на живо чувство за традицията на графико-правописно равнище е фактѣт, че се запазват някои по-арха- ични облици на дентална епентеза в думи от типа на напразденѣ, праз- днословие, праздноскитникѣ, старинен правописен облик на някой от структурните елементи легко-, но в същото време при редица случаи се избира прекият новобългарски наследник на старобългарското състоя- ние. Например групата сложни думи с първи компонент чадо- са само препратки, а разработените речникови статии са на варианта чедо- (че- долюбие и др.).

2. В граматическо отношение при сложните думи от РНМ се откρο- яват две важни особености, които влияят върху броя и характера на включените композити.

– Първата е разработването в самостоятелни заглавни думи на стари причастия с развит адективен признак: багренороденѣ, близосѣденѣ (voisin), богоспасаемѣ, всеобемлѣжшѣ, многозначаш и многозначущ (рядѣк случай на дублетност, който разкрива все още некодифицира- на практика и колебание в употребата), но само равнозначущѣ, qui a le mēme sens ‘с еднакѣв смисъл’.

– Втората е разработването в отделни речникови статии на формите за сравнителна и превъзходна степен на прилагателните, при които се среща изписване на удължения вариант с -ий: благочестивѣйший, все- вишний, всенижайший (très humble ‘тѣърде нисш, скромєн’), всеподдан- нѣйший (sujet très dévoué ‘тѣърде добѣр поданик’) и др. За тези форми авторѣт е въвел граматическа бележка *superl.* ‘суперлатив’, а при тълку- ването им на френски е направен успешен опит за еднотипна дефиниция с наречието très или суперлатива le plus. Забележително е, че по принцип прилагателните се представят в простата си форма, а сложна с оконча- ние -ий се възстановява рядко или при исторически дълги форми, или при стари причастия (тип божий, бѣжджый). Посочените две тенденции са отличителна черта на разглеждания речник и възхождат към традици- ята и начина, по който самият автор има съзнание за нея.

Нека сега разгледаме конкретни случаи на архаична композитна лек- сика, като използваме утѣрдения модел на описание: сложната дума се описва по корєна на първия и по суфикса на втория елемент. Долна- та таблица се основава на повторємостта на първия компонент, която

води до обособяване на групови сложни думи. Системният характер на композитните типове се превръща във външна особеност на този раздел от лексиката в славянските езици и в частност в българския (Цейтлин 1986: 215). По произход голяма част от думите са исторически калки или полукалки от гръцки, но тази връзка исторически избледнява и в по-съвременните лексикографски трудове отделни думи вече се схващат и употребяват само като добре усвоено книжовно наследство от домашната традиция. Във формално отношение обаче се запазва най-разпространеният двукоренен модел с интерфикс (съединителна гласна) *о* или *е*. Тъй като лексикографската практика при представянето на сложните думи е различна, броят на единиците от еднотипни композитни формации варира по обективни причини. Въпреки това, ако се направи една сондажна и донякъде условна честотна проба на едни от най-употребимите структурни типове, могат да се направят няколко заключения:

Първи компонент	Българско-френски речник на Н. Марков	Старобългарски речник	Църковнославянски речник на А. Бончев	Българско-френски речник на Ив. Богоров	Българско-френски речник от 1973 г.
Благо-	128	74	454	51	97
Бого-	62	49	295	27	33
Веле- ¹	11	11	27	—	—
Все-	44	14	230	34	33
Добро-	28	28	86	28	24

1. Вижда се, че по количествени параметри лексикографът Марков е избрал да представи пълноценно основните репрезентативни групи композити, което означава, че ги е смятал за активен изразен фонд от речника на българския език. Тенденцията броят на композитите да намалява от миналото към съвременността, не може да се абсолютизира, тъй като българският език пази връзката си с традицията и се освобождава само от загубилите актуалност думи. В най-многочислената група на благо-между РНМ и Речника на българския език (РБЕ) има голяма близост в

¹ От тази композитна група се изключват вельбждъ – у Марков велблюдъ, велбудъ; в РБЕ по руски образец верблюд ‘камила’, тъй като етимологически тази дума не е свързана с композитния тип (Цейтлин 1986: 228) и възхожда към готското *ulbandus*, което означава ‘слон’. В облика на думата действат асоциации със старобългарската лексема *велии* ‘голям; който има големи размери’ (Цейтлин 1975). От статистиката се изключва и велможа < вельможа, вельмжа (у Марков велможа ‘un grand, un seigneur’; у Богоров велможа само в мн. ч. *aristocratie*) заради фонетичните промени в двата компонента, поради което в езиковото съзнание избледнява представата за двусъставна дума.

пълнотата на представяне на една и съща дума. Затова не може да учудва, че при Марков са налице не само примерите благодат, благодаря, благопожелание, благопристойност, добротворство, всеяден и много други, но и архаизирани от съвременна гледна точка благогласенъ, благолъпенъ, благовѣстникъ. Той е запазил усета за употребата на тези лексеми и е преценил, че са значещи за междуезикова семантична трансмисия в края на XIX в., докато в съвременни двуезични речници те закономерно стават нерелевантни за основни комуникативни цели. Примери: благоглаголивъ, *éloquent*, заменено днес от красноречив; богоглаголание, богодържавие (*théocratie*), всесожжение (догматичен термин от Стария Завет, който в този вид е калка на преславските книжовници от гръцки; днес холокост, у Марков също *holocauste*), всезиджителъ и др. От тези примери в РБ няма нито един, само всесожжение може да се намери в РБЕ, придружено от бележките *остар.* и *книж.* Тук е мястото да се отбележи, че независимо от различния си характер РНМ бележи съответствия именно с този съвременен лексикографски труд по отношение на сложните думи, тъй като очевидно може да говорим за припокриване в концепцията на двата различни речника, а именно: „да се представи целокупният български език за период от повече от 150 години“, а в подбора на думи да се включват остарели, минали в пасивния запас на езика, свързани с историята на народите, старинни и такива църковнославянски думи, които са играли роля в изграждането на новобългарския книжовен език (РБЕ 1977: 11). Н. Марков не прави пространно изложение на своята концепция за словника, но тя може да се възстанови по включените думи. Очевидно авторът се е опрял на възрожденското наследство. Открояващи се тенденции в системата на най-честите композити са още:

– Запазената употреба на църковни, църковно-религиозни и конфесионални термини, което само доказва силното присъствие на старата традиция и запазената връзка с църковнославянския (старобългарския) език. Както казва Иван Момчилов, за когото църковнославянският е всъщност старобългарският, „църковният наш език, който се нарича славянски, е едничкото и най-драгоценното наше съкровище“ (Момчилов 1847: 3). Може дори да говорим за обособен терминологичен пласт религиозна лексика у Марков с ранга на културна стема, ценностна ориентация към многовековното християнско наследство и принадлежността на българите към него (боговидецъ, богоматерь, богочеловѣкъ, богоявление, богоневѣста, абстрактната лексика за качества от ценностната система на християнството: благонамѣрение, благоприличие, благовъспитание, благопристоенъ и др.). В композитната група религиозна лексика влизат и народноразговорни синоними, например Водокръщъ, разработен като препратка към статията за Богоявление.

– Втората тенденция е множеството от композитни глаголи. По принцип тези формации исторически по-трудно се поддават на срastване на

двата компонента и поради това в старобългарската лексика сложните глаголи не са така многобройни, както имената. При Марков има обилие от примери: *благоразсъждавамъ*, *благочествувамъ*, *богословствувамъ*, *велемждрувамъ*, *добродѣтелствувамъ*. Глаголи от трето новобългарско спрежение по правило се представят в архаизиран облик на *-ствувам*, *-увам*, както при останалите некомпозитни глаголи от типа на *чувствувамъ* и производните отглаголни съществителни *чувствование*.

– Паралелно на тези тенденции се развива стремежът към пълнота при представянето на група думи с еднаква композитна структура, които се различават само по суфикса на втория компонент и така попадат в различни части на речта. В рамките на общия композитен тип се оформят парадигми (вертикални редове) с различен брой представители, които могат да варират от пет-шест, до две-три: *благочествувамъ*, *благочестиво*, *благочестивъ*, *благочестивѣйшии*, *благочестие*; *велемждренъ*, *велемждрие*, *велемждрувамъ* или *велерѣчивость*, *велерѣчие*, *велерѣчивъ*. Достойнство на преводната дефиниция в такива случаи е еднотипността, извеждането на преден план на най-точния еквивалент, който се повтаря при всяка дума, независимо дали към нея се добавят синоними. Например богатата първа група с корени *благ-* и *чест-* винаги се предава с производни от фр. *piété*, съответно *vivre dans la piété*, *pieusement*, *pieux* (*religieux*), *très pieux*, *piété*.

– Във вертикалните редове присъстват редица примери за еднакво значение на думи с различна суфиксация, което означава, че авторът има усет за синонимията между композити от еднакъв структурен тип, но от различен модел, и се стреми да представи изчерпателно всички възможни случаи. Част от синонимите са разработени като препратки, например *благовѣстникъ*, *porteur d'une bonne nouvelle*, е основната речникова статия, а *благовѣстителъ* е препратка; едновременно с това *благовѣстие* се разработва като абстрактно съществително *bonne nouvelle*, *doctrine religieuse*, а *благовѣстяване* като отглаголно съществително *annonce d'une bonne nouvelle*. Същият стремеж към регистриране на всички възможни образувания, към пълнота и системност се проявява последователно и при единични думи извън най-честите композитни типове архаична лексика. Броят на думите варира според това колко производни могат да се образуват, сравни *хлевустижъ*, *хлевусть*, *хлевустене* или *винословенъ*, *винословность* (*causal*, *causatif*, *causalité*); още *близосѣденъ* *voisin*, *близосѣдство* *voisinage*.

– При отделни лексеми РНМ регистрира само първото и по-архаично значение. *Баснословенъ* е преведено само с френските кореспонденти на 'митологичен, легендарен, приказен' *fabuleux*, *mythologique*, *fictif*, което значи, че в края на XIX в. още не е развито значението 'който е извънредно голям по размер, количество', характерно за българския език днес. И в този случай може да се говори за композитна група, която се оформя около първия компонент *басня*, *fable*; *баснописец* и *баснотворец*,

fabuliste; баснословие, fable, mythologie; баснословно, fabuleusement; баснословност, fabulosité; баснословя, fabler, raconter des fadaises.

2. Интересен факт е различието между двата българско-френски речника на Н. Марков и Ив. Богоров. То не се дължи само на различните принципи на представяне на думите. При Богоров наистина има раздробяване и повторение на една и съща заглавна дума в различна граматическа форма или в различни съчетания, непоследователно групиране на еднокоренните думи ту в една статия, ту отделно, непоследователна граматична нормализация. Речниковата статия при Марков е много по-ясно структурирана и се отличава със системност. Различията от такъв характер се отразяват върху общата количествена характеристика на композитите в по-горната таблица, но не само това е причината за регистрираните разлики. Количествената условност не пречи да се изведат някои концептуални различия. Например липсата на думи с първи компонент веле- съвпада с други системни особености, които свидетелстват за стремежа на Богоров към по-силно разговорно начало. Известно е, че в своя речник той представя отглаголните съществителни и абстрактната лексика в среден род само със суфикс -не (благоволене, Благовъщение, богопочитане) срещу последователното -ние при Марков (благоизволение, богоглаголение). Този признак съответства на отношението на автора към цели композитни групи. Богоров очевидно смята групата веле- за непредставителна. И все пак той е оставил думата велможедържавіе, aristocratie, която реализира по-архаичен вариант на същия формант. Възможно е дори сам да я е изковал, като се има предвид известният му пуризм. Тя липсва в РНМ. Вижда се, че тенденцията, започнала с Богоров, продължава прогресивно в съвременните българско-френски речници и композитният тип на веле- отсъства. При това авторите на един представителен за съвременната двуезична лексикография речник от 1973 г. ясно заявяват, че в подбора на словника се опират на такъв значим факт за националната българска лексикография, какъвто е РБЕ. Богоров и Марков не са имали подръка подобен нормативен коректив в преценката жива или изчезнала формация са композитите не веле-. Тогава на какво се дължи разликата между авторите? Очевидният отговор е в по-активното отношение на Марков към старината и книжовната традиция. Той е преценил, че подобни сложни формации са носители на значения, които могат и трябва да се преведат от български на френски. Като медиевист трябва да призная, че се отнасям с дълбоко уважение към решението му, доколкото в последните години стана актуално старобългарски текстове да се превеждат на съвременни езици, а много понятия и старобългарските изразни средства за тях не са в активния словен фонд. Не е зле преводачите да познават подобни двуезични речници от миналото, за да се възползват от качествени предложения за превод, които могат да обслужат съвременната практика.

Ако се върнем към групата веле-, възможните обяснения от обективен характер за изчезването ѝ от активна употреба са няколко. На първо място, в диахрония композитният тип става непродуктивен поради синонимията между корените вель- и великъ- в двете им значения 'голям' и 'славен, прочут' и това, че вторият се развива на основата на първия. В класическите старобългарски паметници първият елемент вель- дава начало на групов тип, а вторият има единични представители, но постепенно се налага като доминиращ. Самият Н. Марков има съзнание за синонимията, като при велелѣпие препраща с бележка *v. (voir)*, към великолѣпие. Единствената дума, която не се вписва в архаичната композитна лексика от тази група, е велелуспенець, *rangolin*, термин от зоологията за тип бозайници панголини, люспеници. Всички останали думи на веле- у Марков са архаични от съвременна гледна точка, което намира опора във факта, че в РБЕ групата е разработена с множество представители и те се придружават от бележки *остар.* и *книж.* В съвременния речник е изведен и самият формант веле- с бележка *старин.* и с обяснението, че това е съставка на сложни, предимно книжовни думи. От това следва, че в някои свои параметри РНМ се доближава до РБЕ повече, отколкото до съответстващите му двуезични речници от същата епоха или от нашето съвремие. По отношение на архаичната композитна лексика това е закономерно, защото именно в един национален тезаурус, като РБЕ, може и трябва да намери място архаичното словно наследство. Това е и силно доказателство за връзката на лексикографа Марков с книжовната традиция. Още една особеност привлича вниманието. Забележително е, че въпреки наличието на няколко различни типа лексикографски бележки, които той е въвел в своя труд, за да отбелязва архаичност и съответно противопоставяне между книжовно и разговорно (с бележките разговорна дума *familier*, простонародна дума *populaire*), нито веднъж не е употребил маркер за старинност на някоя от думите на веле-. Бележките *ecclésiastique*, черковна дума; *inusité*, неупотребителна дума; *peu usité*, малко употребителна дума не са послужили, защото авторът очевидно е смятал тези думи за все още активни.

3. Опозицията присъствие – отсъствие на цели типове в сравнението между речниците на Богоров и Марков се проявява и в други, по-слабо застъпени композитни формации. Например у Марков са налице бледословж, бледословие, бледословець < бладъ 'брътвеж, празнословие', преведени с производни от *bavard*; у Богоров архаичната група липсва. У Марков има цяло гнездо с оценъчния композит паметозлобие, -злюбивъ, -злюбствувамъ (*rancune*, *rancunier*; 'злопаметност', типична лексема в църковната книжнина за едно от отрицателните и наказуемите качества, несъвместими с християнската нравственост), у Богоров то липсва. Марков е въвел два композита с омонимен първи компонент вино-, развити на основата на старобългарските значения вина 'причи-

на, основание'. Това са винословенъ, causal, causatif, включително е посочил граматическия термин съчетание *conjonction causative* 'причинен съюз'; винословностъ, causalité, отсъстващи при Богоров. При сравнение с ЦслР се установява, че дори в един специализиран речник този композитен тип е представен само с един глагол винословствовати, калка от гръцки в значение 'изследвам причината за нещо, докладвам' (Бончев 2002: 76). Само при Марков е налице много рядък единичен композит лихоимство, *rapacité, avidité* 'алчност, хищничество, жажда за материални блага'. За това колко държи на традицията Марков, е достатъчно да се посочи, че дори в СтбР същата лексема лихоимство е хапакс от Синайския псалтир и има същото значение, с което я употребява Марков 'алчност, користолюбие' (СтбР 1999: 800). При това в РНМ между първия компонент лихъ- като част от сложна дума и самостоятелно употребените прилагателно и наречие лихъ, лихо няма семантично припокриване, защото лихъ е представен само с две основни значения: 'капризен, с лош характер, инат' (синоним му е опакъ) и 'нечетен' с примери съчетания играта лихъ-тъкмо, т.е. игра на четно-нечетно, и лихо число 'нечетно число'. Компонентът лихъ- в сложната дума означава 'извънреден, прекомерен, излишен', с каквото значение е засвидетелстван в старобългарски. Това още повече разкрива съзнателната, целенасочената разработка на редки композити в РНМ.

Може да се каже, че двата двуезични речника на Богоров и на Марков се подчиняват на общи тенденции, но представени с различни количествени и качествени признаци. Обща е тенденцията към повишен брой на сложните думи от всякакъв характер, но редките, архаизирани типове са по-типични за речника на Н. Марков. Втора тенденция е личното предпочитание на авторите и липсата на симетрия между двата речника в словника на сложните думи със старинен книжовен произход. Това е поредното доказателство за самостоятелната творческа инвенция на двамата съставители. У Марков присъстват лексеми, липсващи у Богоров, и обратното. Специфични само за първия са благоглаголивъ, благовъстникъ, благолюбие, благоизволявамъ, благолѣпие, благоразсждавамъ, богословствувамъ, великосвѣтски, винодѣлецъ (*fabricant des vins*) и др; само за втория вариантите благонадѣжбенъ, благонадѣжбностъ, всезнание, всезнателенъ, всеогжнь, виногадане (*oepomancie*), винокрадецъ, виномѣръ и др. И двамата автори проявяват склонност към единични лексеми без деривация и от едно и също семантично поле, но причините за въвеждането им в словника очевидно са различни. Това може да се проследи в активната и при двамата група на водо-, която обема и книжовни, и нововъзникнали или новосъздадени лексеми поради появата на нови реалии в живота. Богоров включва водобоене, беснотія (*la rage*), водоводачъ (*l'aquitecteur*, което не фигурира дори в съвременни френски речникови трезори), водоводъ (*l'aqueduc*), водоизбистрителна ма-

шина, преведено с *fontaine*; още добросторителенъ, доброставенъ (*bien membré*). При Марков от групата на водо- са налице водобой, водовада (*canal, voie d'eau*), водовмѣстилище (*reservoir, citerne*), водоводъ и водопроводъ са изравнени по значение и преведени с *canal*, още водоизмѣстение като термин в морското дело за преместване на плавателен съд, *déplacement d'un vaisseau*. Те потвърждават тезата на В. Кювлиева, че Н. Марков е бил много по-умерен в нововъведенията и личното словослагателство, за разлика от Богоров, който очевидно проявява инвенцията си и по отношение на френските съответствия. Дори единичните думи при Марков издават повече следването на книжовни образци, какъвто очевидно е случаят с наречието *всedomовно* (*avec toute la famille*) или прилагателното *всечасенъ* (*qui arrive à toute heure*). Ето един пример как е разработено наречието от Н. Марков и от А. Бончев в доказателство на тезата за влияние на книжовната традиция и паралелизма в интерпретацията на двама различни лексикографи, работили по различно време:

Нестор Марков
Всedomовно adv. Avec toute la famille

архим. А. Бончев
Всedomовный, -енъ прил.
Съпроводен от целия
дом, πανοίκος.
Всedomовно, всedomовнѣ нар.
С целия дом, πανοικί.

Развитието на лексикалната норма постепенно е изключило част от интерпретираните единици от активния словник на българския език, докато в края на XIX в. те са възродени чрез модерно за времето си лексикографиране.

4. Архаичната композитна лексика в Речника на Н. Марков е само един сегмент от цялостната композитна лексика. В нея се открояват различни класификационни групи по произход и тематичен профил. На първо място има обилие от сложни думи с гръцки произход, които очаквано в повечето случаи са термини и принадлежат към различни тематични области. Само на буква „а“ се очертават църковно-религиозна лексика, политика, общество и право, наука, литература и поетика: автократия, алотехния ‘раздел от химията за приготвяне на соли’ (правение солъ, *halotechnie* < ἅλας ‘сол’); амфибрахически ‘кратък от двете страни’ за ритмична поетическа стъпка; анаграма, анаграмматический ‘разместване на букви’; антифраза, антифразис ‘израз с противоположно на основното значение’. Българските думи понякога се придружават от обяснителни синонимни изрази, а във френските еквиваленти невинно се запазва идентичният термин, сравни антифраза, антифразисъ ‘буквално израз с противоположно на основното значение’ е преведено с *antiphrase, contre-vérité*. Подобни примери свидетелстват за известна

вариантност при предаването на терминологичната лексика. В контекста на разработваната тема все пак е важно, че сред тези разнообразни термини много ясно се открояват непреведени гръцки богослужебни термини. Изграждането на терминологичен апарат, свързан с християнството и обслужването на култа, е типично за цялата средновековна книжнина и прелива в епохата на Възраждането. На буква „а“ един от най-богатите пластове старинна лексика са съществителни нарицателни за означаване на основни понятия от религиозната представа за устройството на света и за лица, които обозначават длъжности и степени в църковната йерархия. Богатата на репрезентати група около първи елемент анти- обхваща примери като антипасха, антихристъ, антипапа; около компонент архи- е налице пълна парадигма различни части на речта архидяконски, архидяконъ, архидяконство, архиепископъ, архиепископия, архиепископство, архиепископски, архиерей, архиерейски, архиерейство, архимандритъ, архимандритски, архипастиръ, архипастирство, архипастирски и др. Този словен пласт се предава на френски преобладаващо със същите гръцки думи и така се очертава общност в международната културна лексика, която и двата езика са усвоили независимо от различната си историческа съдба.

5. Следва да се кажат няколко думи за френските съответствия на композитите. Вече бе отбелязано, че при международния словен фонд от гръцки и латински и терминологичната лексика авторът е оставил оригиналните форми на съответния език, от който те са заети, и в български, и във френски. Има интересни случаи българската дума да е полукалка, например срещу новообърнат стои neophyte, или пълна калка на чужд термин: костословие *ostéologie*. Най-честият тип тълкувателна дефиниция е описателната, тъй като по естествени причини няма междуезикова симетрия в този раздел на лексиката между френски и български. Авторът умело извежда водещия семантичен признак и използва еднотипни граматически структури за обяснение, като се придържа към съответствие в частите на речта: глъбокомисленъ *doué d'un esprit profond*, великодушие *générosité*, празноскиталецъ *vagabond*. При прилагателните той спазва една много близка до съвременната дефиниция 'който е, който има': веселовиденъ *qui a l'air*; веселонравенъ *qui est doué d'un caractère gai*, всенепороченъ *qui n'a pas de vices*. Първият компонент като правило се превежда по един и същ начин, за да оформи групов тип, където това е възможно: долъ и долу *ci-dessous, sous-signé*; дълго- с конструкции 'qui a long и съществително' или 'à long и съществителното, към което се отнася признакът': дълголикъ *qui a un visage long*; дългоухъ *à longues oreilles*; вече беше отбелязан моделът групата все- да се превежда с *très*, суперлатив или *tout* като подсилващ елемент към признака, изразен от прилагателното, например всевишний *tout-haut*. Но авторът не робува на този принцип, а спазва смисловото съответствие. Така е постъпил за сложните

понятия от групата на бого-: богоблагодатенъ *comblé des bénédictions du ciel*; боговъдецъ *qui connaît Dieu*; богоглаголане *action de prêcher la parole de Dieu*. Умело се използва синонимия, без да се претрупва речниковата статия: багренороденъ е преведено с *porphyrogénète, né dans la pourpre*; винодѣлие *vinification, oenologie* и др.

В заключение не може да не се съгласим с казаното от автора в предговора, че преди неговия не е имало достатъчно надежден българско-френски речник, както и отчасти със самокритиката, че такъв речник неизбежно страда от празноти и непоследователност. Подобни упреци могат да се отправят към всеки един речник като цяло, защото речникът е живо тяло, което расте и остарява, изисквайки непрекъснато обновление. Необходимостта от такъв речник и самата му реализация от Н. Марков са белег на нарасналите възможности на българския език да става обект на двуезично лексикографиране. РНМ е надежден източник за обема на старата книжовна лексика в края на XIX в. За него в пълна сила важи известната мисъл на А. Франс, изказана в студията му върху Лафонтен в труда „*Le Génie latin*“: *Rien n'importe au progrès de l'esprit humain autant qu'un bon dictionnaire qui explique tout* (Франс 1909: 66).

Литература

Кочев 1992: Кочев, Ив. Словообразователен тип и словообразователен модел. – *Български език*, 1992, № 4, с. 365 – 371.

Кювлиева 1983: Кювлиева, В. Лексикографският принос на Нестор Марков. – *Български език*, 1983, № 4, с. 345 – 350.

Кювлиева-Мишайкова 1997: Кювлиева-Мишайкова, В. *Българското речниково дело през Възраждането*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 1997.

Павлова 2010: Павлова, С. *Българската двуезична лексикография от Освобождението до края на XX в.* София: ЕТ „ЕМАС“, 2010.

Пернишка 1980: Пернишка, Е. Към въпроса за лексикалното и словообразователното значение на сложната дума. – *Slavia*, 1980, № 1 – 2, с. 15 – 18.

Русинов 1985: Русинов, Р. *Българският книжовен език след Освобождението (1878 – 1944)*. Велико Търново: Университетско издателство, 1985.

Франс 1909: France, A. *Le Génie latin*. Paris: Calmann-Lévy édition, 1909.

Цейтлин 1975: Цейтлин, Р. Сложние слова на вель-, велии-, велик- в языке староболгарских памятников. – В: *Древнерусский язык. Лексикология и словообразование*. Москва: Наука, 1975, с. 184 – 190.

Цейтлин 1986: Цейтлин, Р. *Лексика древнеболгарских рукописей X – XI вв.* София: Изд. на БАН, 1986.

Източници

Богоров 1848: Богоров, Ив. *Първичка българска словница*. Цариград, 1848. <www.primo.nalis.bg>

Марков 1875: Марков, Н. *Лексикологическа граматика за изучаване на френския език*

и стил. Пловдив: Печатница на Хр. Г. Данов, 1875.

Момчилов 1847: Момчилов, Ив. *Писменница на славянския язык*. Бѣлградъ, 1847. <www.primo.nalis.bg>

РБ: Богоров, Ив. *Българско-френски речник*. Виена, 1871. <www.primo.nalis.bg>

РБЕ: *Речник на българския език*. Под ред. на Кр. Чолакова. Т. 1. А – Б. София: БАН, 1977. <<http://ibl.bas.bg/rbe/>>

РНМ: Марков, Н. *Българско-френски речник*. Пловдив: Печатница на Хр. Г. Данов, 1898 <<https://archive.org/details/DictionnaireBulgare-français>>

СтБР: *Старобългарски речник*. Т. 1. А – Н. Т. 2. О – Я. София: Валентин Траянов, 1999 – 2009.

Стефанова и др. 1973: Стефанова, Л., Радев, А., Дорчев, Г., Колев, Н. *Българско-френски речник*. Второ издание. София: Наука и изкуство, 1973.

ЦслР: Бончев, А. *Речник на църковнославянския език*. Т. 1. А – О. Т. 2. П – Я. София: НБ „Св. Св. Кирил и Методий“, 2002 – 2012.

TLF: *Le trésor de la langue française informatisé*. <www.atilf.atilf.fr>

НАДЕЖДА КОСТОВА
Институт за български език – БАН, София

ЗА БЪЛГАРСКО-ФРЕНСКИЯ РЕЧНИК НА НЕСТОР МАРКОВ ОТ 1912 г.

Abstract: The article presents the second Bulgarian-French dictionary (1912) compiled by Nestor Markov. Observations were made on lexicographical solutions applied in the dictionary. A comparison was made with the first Bulgarian-French dictionary (1898) compiled by Nestor Markov. The study finds that the lexicographical system of second Bulgarian-French dictionary for which insists the publisher leads to deformation of dictionary. Words with the same start are united mechanically in one dictionary entry. Dictionary entries with many examples and phraseology are shortened. Grammatical notes to Bulgarian words and etymological notes are lost. There are no synonyms and antonyms in the second dictionary.

Лексикографската работа на Нестор Марков продължава цял живот. Тъй като след Освобождението се появяват два малки френско-български речника – в София на Атанас Вълков „Французко-български речник“ (1889 г., 152 с.)¹ и в Търново на Георги Писанов „Малък френско-български речник“ (1892 г., 336 с.), Нестор Марков подготвя и издава в Пловдив, в издателството на Христо Данов „Пълен френско-български речник“ (1894 г., 1107 с.). След това съставя „Българско-френски речник“, издаден също в Пловдив от Хр. Данов (1898 г., 835 с.) – „нуждата от един българско-френски речник ме накара да се заломя“, казва в предговора авторът. Това е първият българско-френски речник след Освобождението.

Изработването на двуезични речници е трудна задача, която е усложнена още повече от липсата на български речник и установен правопис. Георги Писанов споделя в предговора на „Малък френско-български речник“, че „би било по-добре да чакаме излизането на един български речник, без който съставянето на речник на чужд език е крайно трудно, ако не невъзможно“, пише също, че съставя и българско-френски речник – „върху който вече отдавна работим и който ще закъснее малко, тъй като събирането и групирането на всичките български думи, при отсъствие на всякакво пособие, е трудно и изисква дълга работа“. Всъщност Писанов не издава българско-френски речник, през 1898 г. той прави второ издание на своя „Малък френско-български речник“, който е допълнен и вече е с около 30 000 думи.

¹ За речниците на други автори вж. Павлова 2010.

Нестор Марков ясно съзнава трудната си задача и затова пише в предговора на българско-френския си речник от 1898 г. следното: „Надявам се, обаче, че строгата и справедлива критика, като има предвид: че това е първа такава работа, че нямах възможността да се ползувам от достатъчно пълни помагала по българска лексикография, че нямаме още строго установено правописание, ще бъде снизходителна.“ Авторът посочва, че това е първият българско-френски речник.

Както повечето лексикографи в края на XIX и началото на XX век (освен Георги Писанов, Харитон Геннадиев издава три френско-български речника, Моско Москов има френско-български и българско-френски речници), и Нестор Марков допълва своите речници и подготвя вторите им издания. През 1906 г. в София излиза второто илюстрирано издание на неговия „Пълен френско-български речник“ в две книжни тела (I част 1216 с., II част от 1217 до 2171 с. + 64 с. приложения). Самият Нестор Марков в предговора на речника казва, че това издание е „съвършено преработено и допълнено [...] съобразно изискванията на модерната лексикография, както с внасяне на нови думи, тъй също и с една много по-обширна фразеология и с много разнообразни примери, без които един речник е сух скелет“.

Ако първият българско-френски речник на Нестор Марков е рождба на нуждата, вторият е продиктуван от успеха на първия и не случайно речникът (в предисловието) започва с дума успех: „Успехът, който имà нашия българско-френски речник (първо издание от 1898 г. на г. Хр. Данов в Пловдив), ме насърдчи да влезна в съгласие с фирмата Otto Holtze's Nachfolger в Лайпциг, за съставяне на един българско-френски речник, второ издание, обогатен с много думи, които липсват в първото издание, с термини технически, индустриални, комерсиални, военни и пр. модерни, толкова, колкото могат да се приемат в обема на един джебен речник, благодарение на съкратителната система, която се възприе за българските думи, според желанието на издателя на речника“. От това изключително информативно въвеждащо изречение разбираме, че Нестор Марков ни представя своя втори българско-френски речник, който въпреки малкия зададен обем – джебен речник, е допълнен с нови думи, като специално се обръща внимание на термините. Всъщност заглавието на речника е „Българско-френски и френско-български джебен речник. В два тома“. В предисловието не се споменава френско-българската част.

В статия си „Лексикографският принос на Нестор Марков“ Веса Кювлиева пише: „През 1915 г. е отпечатан вторият том“ (Кювлиева 1983: 345). Сабина Павлова цитира тази статия, като погрешно отбелязва следното: „Неговият принос за българската двуезична лексикография и по-специално българско-френският му речник в два тома (1912 – 1915 г.) е анализиран от В. Кювлиева.“ (Павлова 2010: 60). Речникът не е българско-френски в два тома, а българско-френски и френско-български в два тома; освен това Кювлиева посочва издаването на „Българско-френски и

френско-български джебен речник“ през 1912 и 1915 г. и в края на статията накратко представя българско-френския речник от 1912 г., но анализира първия българско-френски речник на Нестор Марков от 1898 г., като го определя като среден по обем, понеже съдържа 43 000 думи – в бележка под линия четем: „Цифрата е посочена ръкописно от самия автор в един екземпляр, който се пази в библиотеката на Института за български език при БАН“. Речникът е запазен и до днес, ръкописната бележка от автора вероятно е направена при подаряване на речника: „Българско-френски речник, съдържащ 43 000 хиляди думи с обширна фразеология. С почитания Марков“ (написана е цифрата 43 000 и е добавена и думата *хиляди*). Сабина Павлова също е ползвала този речник и е посочила тази цифра. Още през 1983 г. Веса Кювлиева казва, че речникът е „станал вече библиографска рядкост“. Друг екземпляр от речника на Нестор Марков от 1898 г. се намира в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София, а един екземпляр от речника на Нестор Марков от 1912 г. има в библиотеката на БАН в Централно управление (с печат на Софийската търговско-индустриална камара, предишния собственик на речника).

Целта на настоящата статия е да представи „Българско-френски и френско-български джебен речник. В два тома. Първа част. Българско-френска“ (1912 г., 551 с.), издаден в Лайпциг от Ото Холце. Неизбежно е сравнението с първия българско-френски речник на Нестор Марков от 1898 г. Ще бъде направена съпоставка и с два други речника от това време.

Българско-френският речник на Нестор Марков от 1912 г. е определен в заглавието като джебен, въпреки че размерите му са малко по-големи от тези на речника от 1898 г. (с по 1 см в ширина и дължина). Броят на страниците също подвежда – речникът от 1912 г. е с по-малко страници (551 с.) от речника от 1898 г. (835 с.). За речника от 1898 г. знаем от бележката на автора, че съдържа 43 000 думи, т.е. заглавки или речникови статии. За речника от 1912 г. подобна информация е нерелевантна заради „съкратителната система“. Самият автор заявява в предисловието, че речникът е „обогатен с много думи, които липсват в първото издание“.

Въпросът за новите думи и термини в речника явно е изключително важен за автора, затова пише: „Освен ботаническата, зоологическата, химическата и медицинската номенклатури, речникът съдържа нови думи и съществени изрази, които дължат произхождението си на успеха и развитието на международните отношения“. Като лексикограф Нестор Марков оценява развитието на българския език и навлизащата в началото на XX век международна лексика, като я включва в своя речник, за да стане той още по-полезен за ползвателите.

Грижата за езика се проявява и в правописните неволи, за които споменава Марков в предговора на първия си речник. В речника от 1912 г. се усеща вече спокойствие: „За българските думи ние възприехме въобще за основа правописанието, което е събрано в новите официални предпи-

сания“, т.е. авторът следва Дриновско-Иванчевския правопис от 1899 г.

За разлика от речника от 1898 г. в речника от 1912 г. Нестор Марков поставя ударения на всички български думи, понеже „задават при изговарянието им голямо затруднение на чужденците“, както пояснява в предисловието. Заглавните думи са с главни букви и в двата речника.

Изключването на „скверните и груби думи“ е продиктувано от грижа за младите ползватели на речника – според Марков „речникът е назначен изобщо не само за ползване на публиката, нъ и за училищата и младежите“. Всъщност в речника откриваме и думи като *курва*, *гъз*, *дирник*, *псувня*.

Друго важно решение, уговорено в предговора, е включването на азбучно място в речника на собствени имена на държави, градове, реки, планини и др. (за разлика от френско-българските речници, където топоними и собствени имена са представени като енциклопедично приложение в края на речника). В речника от 1906 г., с отделна номерация на страниците, е включен „Речник на собствените имена: История, География, Митология“, който се откроява, понеже е на розова хартия. Ето няколко примера от него:

България, стара турска провинция, освободена от Русия, биде призната в Берлинския договор (1878) за васално княжество на Турция, с по-стеснени граници от ония на Сан-Стефанска България (4 028 000 Ж).

Сливница, близо до София, дето българите разбили и прогонили сърбите.

Байкал, най-дълбокото езеро, на юг у Сибир.

В речника от 1912 г. топонимите са представени доста изчерпателно в отделни статии или заедно с жителски, национални и др. названия, като се следват два модела – топонимът като заглавка или като част от речниковата статия:

Англия, ~глийски, ~гличанин

Австриец, ~трийка, ~трийски, ~трия, ~тро-Унгария

Парижанин, ~жанка, ~жъ

Интересно е решението за включването на *французин* и *френец*:

Франция, ~цузин, ~цузойка, ~цуски, говоря ~

Френец v французин, ~нски, ~нско грозде (bot.)

Авторът препраща към по-употребимата и препоръчвана форма: Френец v французин. Ясното определяне на перспективата на двете думи е съчетано с филологическото желание да се покаже откъде се появява прилагателното име *френски* – то принадлежи към друг ред. Днес се е загубила връзката на прилагателното име *френски* с остарялата дума *френец*.

Друго интересно решение е представянето на жителските и националните названия от м. и ж. р. едно след друго, а не поотделно, съответно и френските еквиваленти един след друг. Вероятно целта е да се покажат словообразователните модели в двата езика, а прагматичната

причина е свързана с едновременното усвояване на тези названия при учебния процес. Този модел се следва и при названията на лица според занимание или занаят, напр. *авджия*, *авджийка*.

Термините са представени по два начина: в отделни статии (Боа, Бръмбар, Бъжлек, Божа-кравица, Архимедово-витло), или в речникови статии с други думи:

Великденски, ~денче (bot.) *veronique f*, *gremilim*, (zool.) *bête à bon Dieu*
Бабин, ~на-душица (bot.), ~ни-зъби (bot.)

Байно, ~нова-булчица (zool.)

Бобак, ~бовиден (bot.), ~бови растения (bot.), ~бъръ (zool.), ~бъ, (pl. бобове) *faseole f*, *haricot m*, черъ ~ в бакла.

Боза, ~зайници (zool.)

Венера, ~чески (med.)

Най-важното решение за речника не е взето от автора. По настояване на издателя Нестор Марков използва т.нар. „съкратителната система“, която се състои в изпускане на части от думата и заместването им със знаци (описани в приложение след предговора): в заглавната дума с две черти (||) е отделена тази част, която ще се изпусне (понякога една или няколко букви, а не корен или основа), вместо изпуснатата част от заглавната дума се използва тилда (~), за цялата заглавна дума или предишната дума в речниковата статия – две тилди (~~), малка тилда – за изпускане на част от предишната дума. За сравнение, в речника от 1898 г. Марков също изпуска заглавната дума или част от нея в примерите, като използва голямо (–) или малко тире (-).

Система за заместване на заглавната дума и части от нея и днес се използва в речниците. Това, което отличава „съкратителната система“, приложена в речника на Нестор Марков от 1912 г., е следването на азбучния ред при желание за пестене на място, при което чисто механично се обединяват в една речникова статия думи с еднакво начало. В резултат на „съкратителната система“ в една речникова статия са включени *яре*, *яребица*, *ярем*, *яренце*, *ярешки*. Тук не може да се говори за азбучно-гнездови принцип на подреждане на думите в речника, понеже при него в една речникова статия се поместват думи от едно словообразователно гнездо. В речника на Нестор Марков има и речникови статии, в които са обединени думи от едно словообразователно гнездо, като заглавката е връх на гнездото:

Яй||це, ровко ~~, червено ~~, мътя ~ца, ~цевиден, ~ценосен, ~чар, ~чарка, ~чен, ~ желтък, ~чице, ~чник, ~чница, *omlette f*.

По-често обаче като заглавка се използва производна дума, която азбучно е преди основната (най-вече заради краесловния голям ер при съществителните имена от м. р.):

Анге||лосан, ~лосвам се, ~ски, ~лъ.

Адво||катин, ~катъ, ~катски, ~катство, ~катствувам, ~катствувание, ~катура v адвокатство, ~катщина.

Ж||глест, ~гловат, ~гловиден, ~глов, ~гломер, ~глообразен v жгловиден, ~глен, ~гълник, ~гълъ, ~ на къща, ~гълът на трижълник, долап в ~.

Но понякога надделява езиковото чувство на автора над издателския интерес, напр. при *брат*:

Бра||тъ, (pl. ~тя, ~тие, ~тия), еднокръвен ~, едноутробен ~, заварен ~, близнаци ~тя, Моравски ~, ~танец, ~тец, ~тимение, ~тимя, ~ се, ~товица, ~товчед v браточед, ~тогубец.

В някои речникови статии се вижда словообразователна връзка между думите, която може да се извлече само чрез диахронен анализ:

Черве||й, ~ндалест, ~никав, ~нина, ~нобрад, ~нокож, ~нокос, ~ноперка, ~ношийка, ~нушка, ~нъ, ~ лук.

В речникови статии със заглавки глаголи попадат различни глаголи, както и думи от други части на речта:

Ре||ва, ~вание, ~вен (bot.), ~вешком, ~вла, ~вливост, ~вне ми се, ~внивец, ~вост, ~внител, ~вностно, ~ст, ~внувам, ~волвер, ~вот, ~въ.

Спа, ~дам, ~звам, ~лен, ~лня, ~нак, ~начен, ~ранги, ~рвам, ~ртанец, ~рушвам се.

Можем да обобщим, че, запазвайки облика на заглавките, като добавя ударения на българските думи, Нестор Марков се съобразява с изискването на издателя да обедини думите с еднакво начало в една речникова статия, за да спести място. Всъщност авторът обединява речникови статии от речника от 1898 г., като прави някои съществени промени, които ще проследим при сравняване на фиг. 1 и фиг. 2.

Първата съществена промяна в речника от 1912 г. е изпускането на граматичните бележки за различните части на речта, напр. *sf* (същ. име ж. р.), *adj* (прил. име), *va* (глагол в активен залог – или както сам авторът посочва в съкращенията от 1898 г. „действителен глагол“).

Втората промяна е изпускането на примерите, което означава, че от речниковата статия от 1898 г. остават само преводните еквиваленти, напр. сравни глагола *забавям* от фиг. 1 и фиг. 2. Това изискване е наложено от издателя на Нестор Марков. В речника от 1906 г. авторът отбелязва, че речник без примери е сух скелет.

Изчезват подробно разработените речникови статии, с много примери и техния превод, както и с фразеология, напр. за глаголите *държа*, *гледам*, за съществителните имена *време*, *глас*. В много съкратен вид са включени речниковите статии за предлози, съюзи и наречия, напр. речниковата статия за предлога *за* от почти 2 страници е останала по-малко от четвърт страница, но пък в речника от 1912 г. Нестор Марков включва и речниковата статия за представката *за-*, с която се образуват глаголи като *заговарям*, *заигравам* (други речникови статии за представки няма).

Забава, sf. retard m amusement m, récréation f.

Забавачница, sf. école maternelle.

Забавачъ, -чка, s. amuseur, -euse.

Забавение, sn. retard, m, retardement m.

Забавителенъ, adj. amusant, plaisant.

Забавлявамъ, va, amuser, divertir, distraire. -се, vpr. s'amuser, se divertir; se distraire.

Забавляване, sn. amusement, passe-temps m, récréation f.

Забавникъ, sm. qui arrive tard, qui est en retard, retardataire.

Забавямъ, va. retarder, entraver.

-се, vpr. tarder, être en retard. —

едно исплащане, retarder un paiement. Той се забави да се върне, il tarda à venir. Не забавяйте

тази работа, ne différez pas cette affaire. Лошият път ме забави,

le mauvais chemin a retardé mon retour. — ходът на работата, entraver la marche de l'affaire. Той се забавилъ, il est en retard. Работата се забави, l'affaire a traîné en longueur. Part. p. забавенъ. Syn.

Закъснявамъ.

Забавяние, v. Забавение.

Забаждамъ, va. v. Забождамъ.

Заба'ва, retard m; ~ва'чница, école maternelle; ~ва'чъ, ~ва'ча, amuseur m, -euse f; ~ване, retard, retardement m; ~венъ, retardé; ~ви'теленъ, amusant, plaisant, récréatif; -лна сила, force retardatrice; ~вле'ние, amusement m, récréation f, passe-temps, divertissement m, distraction f; ~вля'вамъ, amuser, divertir, distraire, récréer; ~-се, s'amuser, se divertir, se distraire; ~ание v. ~вление; ~вникъ, retardataire (soldat); ~вямъ, retarder, entraver; ~-се, tarder, être en retard; ~вяние, retard, retardement m; retardation f; ~ждамъ v. забождамъ.

Фиг. 1. „Българско-френски речник“ на Нестор Марков от 1898 г.

Фиг. 2. „Българско-френски речник“ на Нестор Марков от 1912 г.

Към прилагателното забавителен в речника от 1912 г. е включено терминологичното съчетание забавителна сила, което показва стремежа на автора да бъде изчерпателен по отношение на термините.

Някои примери все пак са посочени в речника от 1912 г., напр. при яйце са оставени 3 примера: ровко ~, червено ~, мътя ~ца; за сравнение в речника от 1898 г. примерите са много повече: кокоше, гълбово —, мрави яйца, ровко, препечено —, прясно, старо —, червено —, безплодно —, пържа яйца; при ъгъл има също 3 примера: ~ на къща, ~гълът на триъгълник, долап в ~, а в речника от 1898 г. -ла на една къща, на -ла на улицата, -ла на един триъгълник, прав, остър, тъп —, издаден —, вдаден —.

В речника от 1912 г. са включени думи, които липсват в речника от 1898 г. На фиг. 2 виждаме две такива думи: забавен, забавление. Може да се посочат много подобни примери: яйценосен, яйчар, яйчарка, яйчница; ъглест, ъгловат, ъгловиден, ъглов, ъглообразен.

Трета съществена промяна е отпадането на синоними и антоними, които се посочват редовно в речника от 1898 г., напр.:

Ад Syn. Пъкъл. Ctr. Рай.

Кратък Syn. Къс. Ctr. Дълъг.

Младост Str. Старост.
Глупак Str. Хитрец.
Назаднувам Str. Напреднувам.
Кордела Syn. Лента.

Четвърта промяна е ограничаването на бележката v („виж“), в резултат на което се загубват важни препратки от речника от 1898 г., напр.:

Агентин v Агент.
Кошуля v Риза.
Утешение v Утеха.
Чузд v Чужд.
Надире v Назад.
Надслов v Заглавие.
Квитанция v Расписка.
Фамилия v Челяд.
Фасул v Боб.
Картофи v Барабой.
Надзирач, -чка v Надзирател, -лка.
Тръснувам v Тръскам.
Кипнувам v Кипя.
Минавам, минавание v Минувам, минавание.
Обиквам, обиквание v Обикнувам, обикнувание.

В речника от 1912 г. бележката „виж“ също се използва, но в много по-малко случаи:

Алтар v олтар.
Чуждина v чужбина.
Црън v черен.
Църква v черква.
Заловявам v залавям.
Капвам v ~нувам.
Вече v веке.
Бързъ v бръзъ.

Бележката „виж“ е важна, тъй като служи за „препращане към по-употребимия вариант, който авторът очевидно препоръчва“ (Кювчиева 1983: 348). Чрез нея се определя както правописът (*олтар*, *чужбина*, *чужд*), така и историческата перспектива пред думата (остарели думи са *агентин*, *надслов*, *надире*). Турцизмите също се изключват чрез тази бележка (*касапин*, *ашлама*). Препоръчват се съществителни имена с наставка *-тел* вместо с наставка *-ач* (*надзирател*), не се препоръчват имена с наставка *-ец* (*глупец*, *безверец*). При глаголите се препоръчват тези с наставка *-нувам* (*капнувам*, *кипнувам*, *минувам*, *обикнувам*), но има и изключения (*тръскам*). Препоръката за използване на глаголите с наставка *-нувам* (освен с препратка, тези глаголи са посочени и като вариантни заглавки *забяг(ну)вам*, *млък(ну)вам*),

както и включването на отглаголни съществителни с наставка *-ние*, а не с наставка *-не*, са лични предпочитания на автора. А също и глаголите със суфикс *-ствувам*: *лицеприятствувам*, *духоборствувам*, *благодарявам*, *благодетелствувам*, *молитствувам*, *любопитствувам*, *коварствувам*, *лукавствувам*, *апостолствувам*, *адвокатствувам*.

Виждаме и други решения, които не са минали проверката на времето (препоръчват се *бръз*, *веке*, *челяд*, *драг*, *лошав*). Някои препоръки на автора днес са неактуални, защото *боб* и *фасул*, *църква* и *черква*, *утешение* и *утеха* са синоними, а някои от посочените синоними днес вече са се отдалечили семантично или са сменили стиловата си принадлежност: *баща* и *отец*, *квитанция* и *разписка*; *газета*, *цера*, *арслан* са остарели думи, *барабой*, *мамалига* са диалектни думи.

Прави впечатление наличието на имена със суфикс *-ин*: *агентин*, *адвокатин*, *солдатин*, *сарафин*, *книжарин*, *кръчмарин* и др. Тези имена са използвани като заглавки в речника от 1912 г. поради „съкратителната система“, след тях азбучно са подредени и имена без тази наставка (*агентъ*, *адвокатъ*). Тъй като липсва препратка към по-употребимата дума, можем да заключим, че в началото на XX в. имената със суфикс *-ин* и съответните имена без суфикс са се използвали равностойно. Но чрез бележката „виж“ в речника от 1898 г. Нестор Марков много точно определя историческата перспектива пред думите и препоръчва имената без суфикс (днес имената със суфикс *-ин* са остарели и имат негативна окраска).

Турските думи се ограничават по два начина в речниците на Нестор Марков: чрез препращане към синоним и чрез бележката „виж“:

Кюп Syn. Делва.

Авджия Syn. Ловец.

Арслан Syn. Лъв.

Бас Syn. Облог.

Душманин, душман Syn. Враг.

Бюрек Syn. Млин, баница.

Баджак v Бедро.

Тъсма v Ивица.

Но има и много турцизми без българско съответствие, напр.:

Аферим, *bravo*, *bravissimo*, *très-bien*; *applaudissement*, *approbation*.

Веса Кювлиева отбелязва тенденцията към изтласкване на турцизмите у Нестор Марков. Поради „родолюбивото чистене на езика от многобройните турцизми“ (Кювлиева 1983: 347) в речника от 1898 г. липсват *кеф*, *късмет*, *късметлия*, *мерак*, *мераклия*, *сокак*, но думите *кюфте*, *сарма* са включени. В речника от 1912 г. срещаме *кеф*, *късмет*, *кюфте*, *кяр*; речникова статия: *Рахатлия*, ~тлък, ~тувам, ~тъ, ~тясвам, както и *келепирджия* и *келепир*, *кахър*, *кахърен*, *кахъря се*, които липсват в речника от 1898 г. Бележка за произхода на думата, която се използва само в речника от 1898 г., е поставена при всички

турцизми с малки изключения, липсва напр. при *джезве*, *бакър*.

Диалектната лексика е представена ограничено според Веса Кювлиева. Диалектните думи се препращат към книжовни думи (Кошуля v Риза. Кавун v Пъпеш. Карпуз v Диня. Тетка v Леля.) или обратно (Картофи v Барабой. Качамак v Мамулига. Каруца v Талига.). Някои думи са представени като синоними² (Желва Syn. Костенурка. Мамули Syn. Кукуруз, гугуци, папури, гълъби, царевица. Мамулига Syn. Качамак.), което показва, че в книжовния език все още не се е наложила едната от думите. При местоименията са включени всички варианти без препратки – *той* и *он*, *аз* и *я*.

В речника от 1912 г. остарели думи като *нога*, *люде* са включени наравно с *крак*, *хора*, но в речника от 1898 г. има препратки (Нога v Крак. Люде v Хора.), които показват историческата перспектива на думите, ясно осъзнавана от автора. Като равностойни обаче са включени *аптека* и *спицерия*, *вилища* и *бонела*.

Нестор Марков се старее да изчерпи вариантите на думите, особено при наречия и местоимения:

Тогава, тогаз, тогази, тогива, тогиз.

Никога, някогаш, някоги.

Остарели значения³ при някои думи виждаме в речника от 1898 г.:

Конец, sm. fil m, filament m; fin f, terme m. Копринен –, Fig. Вися на –, Syn. Край.

Лято, горещо, дъжделиво –, миналото –, идущето –, бабино, кукувиче –, в – от сътворение мира, в – от Рождество Христово. Syn. Година. Ctr. Зима.

Омоними в една речникова статия срещаме в речника от 1912 г. – *бой* със значение ‘сбиване’ и *бой* със значение ‘ръст’:

Бой, (pl. боеве), combat m, bataille; mêlée, guerre; bastonnade, rossée, raclée f; taille, stature; hauteur, longueur f; юмручен ~, pugilat m; ръчен ~, mêlée; без ~, sans coup ferir; висок ~, grande taille; ще ядеш ~, tu seras rossé.

В речника от 1912 г. са включени и акцентни дублети в две речникови статии:

Зимà, hiver, froid m, ~ е.

Зйма, hiver m; ~мам, ~~ давам, ~мание, ~~ давание, ~нина, ~морко, ~морливец, ~мувам, ~мъс.

Френските думи в речниците на Нестор Марков са малко: *бюро*, *палто*, *коняк*, *купе*, *апетит*, *каламбур*, *балюстрада*, *газета*, *депеша*, но

² В съвременната лексикографска практика диалектна и книжовна дума не се синонимизират.

³ Днес връзката между значенията на *лято* и *конец* се е загубила и думите се определят като омоними.

липсват *омлет, гара, сос, пюре, бомбе* и др. Бележка за произхода на думите в повечето случаи липсва в речника от 1898 г.

Френски думи, които днес се използват в българския език, откриваме като преводни еквиваленти, напр. яйчница, *omlette*; пелте, *gelée*; кресло, *fauteuil*; капа, *bonnet*; сполай, ~лай ти, *merci*.

Както пише Веса Кювлиева, Нестор Марков „не се поддава и на увлечението да създава и включва в речника нови думи, подобно на д-р Иван Богоров в Българско-френския речник (1871)“ (Кювлиева 1983: 347). Тя посочва като негово словотворчество *гладило, печенка*; в речника от 1898 г. са включени речниковите статии: Ютия v Гладило. Кебаб v Печенка, но няма речникови статии за *гладило* и *печенка*, в речника от 1912 г. *ютия* и *кебап* не са представени с препратки, но пък е включена друга дума, която липсва в речника от 1898 г. – *яйчница, omlette*, за която може да се смята, че е авторско образуване.

В речниците на Нестор Марков е включена безеквивалентна лексика (с описателни дефиниции), като в речника от 1912 г. не всички думи са заглавки: *аба, антерия, боза, сливовица* (при Сливизи), *париуца, рая, сачак, кюлче, кюспе, кюфте, лазарица, лазарка, лазарувам* (при Лазарет), *коледар* (и *коледарка* – изключително любопитно, понеже коледарите са само момчета, мъже), *бъдник* (при Бъден), *бъклица* (при Бъкел), *цървул*. С френски еквиваленти са представени *баница, беневреци, цървулан, айрян*. Има и смесено предстваяне, напр. за Бег, Бей са посочени и преводни еквиваленти *seigneur, shef, prince*; но също и описателна дефиниция в речника от 1898 г.

Освен граматичните бележки към българските думи, както и бележките за произхода на думите, за синоними и антоними в речника от 1912 г. липсват бележки за „неупотребителна дума“ и „малко употребителна дума“, но се използват бележките „разговорна дума“ – Бъкел (*fam*), Цункам (*fam*), Папо (*fam*), рядко се среща бележката „простонародна дума“ – лапни-шаран (*pop*), умалителните съществителни са представени и чрез бележка – бозайниче (*dim*), буренце (*dim*), и чрез описателен френски еквивалент – капелка, *petit chapeau*; рокличка, *petit robe*; юначе, *jeane homme*. Бележката за преносно значение (*fig*) виждаме на много места, напр. при *чадо, селянин, твърдост*. Най-многобройни са, разбира се, терминологичните бележки.

За сравнение ще се позовем на „Българско-немски речник“ от 1913 г., издаден също в Лайпциг от Ото Холце. Автор на речника е проф. д-р Густав Вайганд от Лайпцигския университет, дописен член на Българското книжовно дружество от 1902 г., автор на граматика на българския език, написана на немски (1907 г.), и на немско-български речник от 1918 г. Професорът работи в сътрудничество с д-р Александър Дорич, както е отбелязано на титулната страница на „Българско-немския речник“ от 1913 г. В предисловието към своя българско-френския речник от 1912 г. Нестор Марков изказва благодарност към Ал. Дорич, редактор на речника: „Най-

сетне считам за мой дълг да изкажа своята най-дълбока признателност на експерта г. д-р Александър Дорич, който положи всичките си старания по работата на речника толкова изправен и полезен, колкото е възможно“.

И така, двата речника са подготвени с помощта на Ал. Дорич и са издадени по едно и също време в Лайпциг от Ото Холце. Но приликите свършват до тук. „Съкратителната система“, за която Нестор Марков казва, че му е наложена от издателя, липсва в речника на проф. Вайганд. Там виждаме приложен азбучно-гнездовия принцип – в една речникова статия са обединени думи от едно словообразователно гнездо, напр. *предпъзвам*, *~зътелен*, *~злив*, *~вост*; *плъча*, *~чевен*, *~чешката*, *~чка*, *~чко*, *~члю*, *~члив*, *~чъ*; *агне*, *~нешки*, *~нйло*, *~ня се*. И в този речник са поставени ударения на българските думи; заглавките обаче са с малки букви, освен при личните имена, имена на празници и др., напр. *Австрия*, *~иец*, *~янка*, *~ийка*, *~ийски*; *Андрей*, *Богоявление*. Интересно решение в този речник е отделянето на представките с малко тире в заглавките, напр. *въ-о-душевявам*, *пред-по-лагам*, *пред-раз-по-лагам*, а така също и сложните думи, напр. *бого-противник*, *бого-служение*. Речниковите статии за представките са отделени с две непрекъснати черти от единия до другия край на колоната (речникът е разделен на две колони, както обикновено). Глаголи с наставка *-нувам* са дадени като варианти на заглавката, напр. *от-бяг[ну]вам*, *от-вик[ну]вам*; думите с наставка *-ин* също: *бекяр[ин]ъ*, *бербер[ин]ъ*, думата *адвокат* няма вариант с наставка. Друго важно решение в речника е включването на граматични бележки, които показват словоизменението на думата: при глаголите са посочени граматични бележки за мин. св. вр. (1 л., ед. ч.) и за мин. св. деят. прич. (м. р.), напр. *плъча* (*-ка̀хъ*, *-ка̀лъ*); при прилагателните имена има граматична бележка за ср. р., напр. *без-раз-личен*, *-чно*. Значенията на думите в българско-немския речник от 1913 г. се отделят с цифри, за разлика от българско-френския речник на Нестор Марков от 1912 г., където се използва знак точка и запетая (;). Последователно са отбелязани турските думи, но няма бележка за произхода на други думи. Използват се бележки за диалектни (*dial.*), черковни (*kirchl.*), народни (*pop.*), простонародни (*vulg.*) думи, както и терминологични бележки.

Още едно сравнение може да се направи – с българско-френския речник на Ж. П. Попов, който имам възможността да ползвам в една частна библиотека. Заглавието му е следното „Нов речник, съдържащ всички употребителни думи с тяхното произношение. Втора част. Българо-френска“. Мери Лакова представя в една своя статия френско-българския речник на К. Н. Горанов и Ж. П. Попов (Лакова 2011), който изглежда е първата част. Речниците нямат година на издаване, само място и издателство Paris: Librairie Garnier. Според М. Лакова речникът на Горанов и Попов е издаден в Париж през 20-те г. на XX в.

В българско-френския речник на Ж. П. Попов заглавките са с мал-

ки букви и без ударения, следван е азбучният принцип. Заглавките са транскрибирани с латински букви, за разлика от речниците на Марков и Вайганд. Глаголите с наставки *-нувам* са дадени като втора заглавка с получер шрифт, напр. клеквам, клекнувам; съответно в една речникова статия са отглаголните съществителни на *-не*: клекване, клекнуване. В речника на проф. Вайганд речникови статии за отглаголни съществителни не са включени, а при Нестор Марков отглаголните съществителни са с наставка *-ние*. При прилагателните имена има граматични бележки за ж. и ср. р., напр. класен, -сна, -сно.

В речниците на Ж. П. Попов и на Вайганд има граматични бележки за частите на речта, както и в първия българско-френски речник на Нестор Марков от 1898 г., но в речника от 1912 г. те са изключени. Направените сравнения потвърждават извода на Веса Кювлиева за речника на Нестор Марков от 1912 г. „Очевидно е, че речниковата прецизност е била жертвана заради търговските интереси на издателя“ (Кювлиева 1983: 350). Орязани са чудесно разработените статии с много примери и фразеология, механично са обединени думи с еднакво начало в една речникова статия. Можем само да съжаляваме за изискването на издателя, с което Нестор Марков е трябвало да се съгласи.

Литература

Кювлиева 1983: Кювлиева, В. Лексикографският принос на Нестор Марков. – *Български език*, 1983, № 4, с. 345 – 350.

Лакова 2011: Лакова, М. Френско-българският речник от К. Н. Горанов и Ж. П. Попов. – *Български език*, 2011, № 2, с. 63 – 67.

Павлова 2010: Павлова, С. *Българската двуезична лексикография от Освобождението до края на XX в.* София: Емас, 2010.

ЕЗИКОВЕДСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

МАКСИМ СТАМЕНОВ

Институт за български език – БАН, София

КАК ДА ТЪЛКУВАМЕ КУЛТУРНАТА СПЕЦИФИКА НА ДУМИТЕ:

ХАМ СРЕЩУ ГЪОНСУРАТ, ТЕПЕГЪОЗ И ПЕРДЕ

Abstract: One of the words in Russian that is quite popular in everyday usage, as well as being productive derivationally, is the noun **хам** from which are derived **хамить**, **хамство** and **хамоватый**. It possesses a specificity of its own that is supposed to be explained in an appropriate way. If this is the case, we have to face the problem how to translate it into Bulgarian with appropriate words and expressions. To our own surprise we find that except the Bulgarian **простака** that comes close to certain uses of the Russian word, the best fit turn out to be three Turkish loans in Bulgarian – **тепегъоз**, **гъонсурат** and **перде**. The comparisons between them thus require a procedure of mutual recognition in the context not of two, but three different cultures – Russian, Bulgarian and Turkish. Under the circumstances it becomes a challenge to explain to learners of Bulgarian as native and/or Russian as foreign language what is special about these words. The outcomes of such a contrastive semantic analysis, if enacted in an appropriate way, can offer insights not only in the domain of comparative language-and-culture studies, but also in much more general terms dealing with the relationships between language, individual and society.

1. Кой е хам?

Една от думите в руски, която се ползва със значителна популярност в разговорния език и е твърде продуктивна в словообразователно отношение, е съществителното **хам** с основни производни **хамить**, **хамство**, **хамски**, **хамиться**, **хамовщина** и **хамоватый**. Тя се смята за културноспецифична за руския език и за руската култура, т.е. трудно е, ако въобще е възможно, да ѝ се намери напълно адекватно преводно лексикално съответствие в друг език.

В най-общ смисъл бихме квалифицирали значението на **хамство** като „образец на безогледно нагло, безочливо и/или грубо поведение на битова основа“, а на **хам** като човек, който е склонен да се изявява по този начин. Но посоченото представлява значение, което е културно неутрално,

докато начините на проява на **хамство** са били, са и ще бъдат детерминирани от съответната култура, така че всяко описание и анализ на този тип поведение би трябвало да се състои не само от обобщен в семантично отношение инвариант, но и от описание на начините на неговата проява в културноспецифични обстоятелства. В това и се заключава съществената трудност както за анализ, така и за обяснение на съответното лексикално значение при преподаване на роден или чужд език.

Посочената специфика проличава още в първо приближение, ако пристъпим към обсъждане на начините на идентификация на значенията на **хам** в руски тълковни речници:

хамъ м., [евр. ветхозавѣтное, отъ имени одного изъ Ноевыхъ сыновей, хамка ж.], хаму́(ы)га, хамово-колѣно, отродье, хамовщина, бранное прозвище лакеевъ, холоповъ или слугъ; крѣпостной. [Кто ѣсть съ ножа и послѣ обѣда пьетъ кофе съ молокомъ – тотъ хамъ. Щедринъ]. Изъ хама не будетъ пана (Дал 1866).

хам, -а, м. *презр. бран.* Грубый, наглый человек (Ожегов 1984).

хам 1. *устар.* Презрительное название крепостного крестьянина, а также человека, принадлежавшего к низшим сословиям общества. – Еще прадед мой – царство ему небесное! – был мценским мещанином. Невысокое звание, но все ж таки не хам. Эртель, Гарденины. 2. *разг.* Грубый, наглый человек. [Репетилов:] Секретари его все хамы, все продажны. Людишки, пишущая тварь. Все вышли в знать. Грибоедов, Горе от ума (Евгениева 2008).

хам, -а, м. 1. *разг.* Бессовестный, наглый человек. 2. В России до 1917 г.: презрительное название крестьянина или простолюдина. Хамка, -и; ж. Хамов, -а, -о. Бранно. Хамово отродье. Хамово племя. По имени Хама, сына Ноя, проклятого, согласно библейскому рассказу, отцом за непочтительность (Энциклопедический словарь <http://dic.academic.ru/dic.nsf/es/61938/Хам/>).

хамить *прост.* Вести себя грубо, нагло, по-хамски (Ожегов 1984).

От представените тълкувания се вижда, че произходът на тази дума се свързва с презрителната ѝ употреба от страна на дворяните спрямо крепостните селяни и въобще към хората от по-ниските съсловия на руското класическо общество. От това първо значение се извежда второто, което се отнася до груб, нагъл, безсъвестен човек.

Според В. В. Виноградов генеалогията на значението на **хам** изглежда по следния начин:

хам. ...в начале 40-х годов употребление слова *хам* еще не было вполне устойчивым. Грот, прочитав это слово в письме к нему П. А. Плетнева, спрашивает своего корреспондента: „Вы употребили слово *хам*; что оно значит?“ (Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетневым. 1896, т. 1, с. 226). Плетнев отвечает: „Слово *хам* есть техническое

и съответствува в моето употребление на словото *poishlyy* или, както се казва в светата, *un homme tout fait ordinaire*“ (там же, с. 231). К крепостному слуге: „Не дотрагивайся до меня, *хам*! — сказал мнимопьяный и поспешно встал на ноги“ (Рассказ Порф. Байского „Юродивый“ // Сев. цветы, 1827, с. 164) (Виноградов 1994).

През 40-те години на XIX век П. А. Плетньов употребява **хам** като синоним на пошлый, която е друга руска културноспецифична дума. Както по всичко изглежда, значението на **хам** се формира по начина, който познаваме и до днес, по това време.

Подходящо е така установените значения, валидни за книжовния и разговорния руски, да се съпоставят със значенията, които тази дума е придобила в руската контра- и антикултура (за тълкуването на тези две понятия вж. Стаменов 2012):

хам 1. Лакей. 2. *арест. презр.* Заключение, совершающий кражи продуктов питания у сокамерников. 3. *мол. шутил.* Мужской половой орган (Мокиенко, Никитина 2000).

От една страна имаме определено съвпадение, доколкото става въпрос за първото значение „лакей“, но оттам нататък другите две значения търпят твърде любопитни метаморфози. Второто значение е остро осъдително, а третото уж на шега, както е маркирано, преосмисля по профаниран начин патоса на мъжкото сексуално поведение.

2. Тълкуване на хам в руско-българските речници

В руско-българските речници обясненията на значенията на **хам** и неговите производни са в следните насоки:

хам Хам, простак, долен човек (презрително).

хаметь Ставам хам, задебелявам.

хамить Постъпвам като хам, по хамски.

хамка Простачка, долна, груба, нахална, подла жена (Чукалов 1951).

хамский *разг. презр.* Просташки, нахален, груб, безсрамен; хамское поведение просташко държане.

хамство *разг. презр.* Просташина, наглост, безсрамност (Влахов, Людсканов, Тагамлицкая 1960).

хам 1. *остар.* Селяндур, човек от долните класи; слуга (в езика на дворяните). 2. *прен.* Простак, груб, нагъл, нахален, невъзпитан човек.

хаметь Започвам да се държа като простак, грубиян; опростявам, опростачвам се (Влахов, Тагамлицка 1986).

Като подходящи лексикални съответствия на **хам** изпъкват такива като *простак*, *грубиян*, *селяндур*, *нахалник* и под. От съпоставката с тълкуванията в руски обаче ясно проличава, че нито едно от тях не предава напълно адекватно онова съчетание от семантични компоненти, което е характерно за интересувашата ни дума в езика на оригинала.

3. Най-близко съответствие на хам на български в разговорната реч

Най-близко по значение до **хам** на разговорен български като че ли е **простака**:

простака *разг., пренебр.* 1. Необразован, невеж, невъзпитан, груб човек. 2. Човек, който е глупав, несъобразителен, лековерен, наивен; глупак, тъпак, наивник. 3. Човек, който е вулгарен, циничен, безнравствен, безсрамен; мръсник. 4. *руг. и пренебр.* За изразяване на грубо, неприязнено отношение към някого (лице от мъжки пол) (РБЕ 1977-).

Простака обаче за разлика от **хам** се свързва у нас с оглед на фолклорна етимология на първо място с „прост човек“ и оттам идва асоциацията с грубост, цинизъм, безнравственост и под. **Хам**, за разлика от **простака**, се свързва на първо място с нисък произход и оттам с букет от качества, които не са били присъщи не само на дворяните, но и на еснафското съсловие (в класическа Русия). Споделеното между двете думи е възможността те да бъдат използвани оценъчно като остро обидни квалификации.

4. Съответствия на османотурска основа

Ако възприемем **хам** в ролята на отрицателен суперлатив в рамките на руската култура, що се отнася до еталон на невъзпитано и арогантно поведение в обществото, твърде показателно е да се отбележи, че подобна функция в българския език и в българската култура са изпълнявали и изпълняват по различни линии три турски заемки – **тепегъоз**, **гъонсура**т и **перде**. Всяка от тях носи със себе си своето „наследство“ по османска линия, а така също притежава особености с оглед на преосмислянето си на българска почва (доколкото все още е в употреба, защото **тепегъоз** може да се смята днес за остаряваща пред очите ни, тъй като все още я разпознават само най-възрастните поколения носители на езика).

В съвременния турски **тепегъоз** освен със значението, с което е бил зает в българския език, фигурира и като „тесночел“, което поне до известна степен може да изглежда парадоксално, доколкото не можем въз основа на собствените си езиково мотивирани представи да свържем „тесночелостта“ с „нахалство, безочие и безсрамие“. На български в замяна тази дума има само еднозначно отрицателното значение:

тепегъоз *прил. неизм.* Безочлив, с дебели очи, който нема срама (Героу 1975).

тепегъозлук Безочливост (Героу 1975).

тепегъоз *прост.* Безочлив, безсрамен (БТР 1994).

тепегъозлък *прост.* Безочливост, безсрамие (БТР 1994).

тепегъоз *разг.* Нахален, безочлив, безсрамен (Буров 2000).

тепегъоз *разг.* Безочлив, безсрамен (Милев 2000).

тепегъоз *разг.* Нахален, безочлив, безсрамен (Кръстева 2003).

тепегъоз *неизм. прил., разг.* Безочлив, безсрамен, нахален (ГХС 2002).

тепегъозлък *разг.* Безочливост, безсрамие (ГХС 2002).

Както проличава най-ясно от производната дума **тепегъозлък**, **тепегъоз** се използва като лична характеристика на човек, докато **хам**, както си спомняме, е на базата на принадлежност към най-некултурната, грубата и примитивната прослойка в обществото.

Гъонсурат е формиран на българска основа композит на базата на две турски думи – **гъон** и **сурат**. Нейните тълкувания в речници на българския език, където тя е налице, са следните:

гъонсурат *разг.* Нахален, дебелокож човек, който не изпитва чувство за неудобство, притеснение или вина, в каквато и ситуация да се намира. *Обясних Ви, че Лиляна е моя съпруга... Вие пак звъните и я търсите по телефона... На такъв тепегъоз и гъонсурат отдавна не бях попадал.* (Й. Попов, ПЧ, 5) (РБЕ 1977-).

гъонсурат Глупав, прост човек, който не се вълнува, не се чувства виновен за неприятностите, които е създал, или за лошите си постъпки (ок. 1935) (Армянов 2001).

гъонсурат *неодобр., обидно* Безчувствен, безразличен към всеки или всичко (Кръстева 2003).

непукист Човек, който не се вълнува от нищо, нищо не го интересува (Армянов 2001).

Смятам, че предложената в РБЕ (1977-) дефиниция не е изцяло адекватна на актуалното значение и употреби на тази дума (както проличава и от съпоставката с жаргонното *непукист*). По мое мнение нейното съдържание и това на основната нейна словообразователна производна са следните:

гъонсурат Човек, който е способен да проявява безпределна наглост, безсрамие, безочие, пълно неглижиране на другите за сметка на своите интереси и цели и под.

гъонсуратлък Проява на безпределна наглост, безсрамие и безочие.

Именно с оглед на този си семантичен облик **гъонсурат** се оказва най-силният отрицателен суперлатив в съвременния български език, що се отнася до образец на безпределно нагло, безсрамно и безочливо поведение или до негов носител. В този смисъл то представлява корелат на **хам**, но отново с уговорките за културна специфика и с оглед на руската, и с оглед на османотурската култура.

В разговорния език и в жаргона съществува още и думата **перде**, която може да бъде отнесена до човек в преносен смисъл:

перде *прен. разг.* Човек, който е безочлив, престанал е да се съобра-

зява с другите и пренебрегва общоприетите норми (РБЕ 1977-).

перде Човек, когото нищо не го тревожи, не го вълнува, не го интересува (Армянов 2001).

Разминаването в тълкуванията в двата цитирани речника изглежда очевидно, но може да се дължи на регистриране от страна на Армянов на жаргонно значение отпреди 40 и повече години, което вече не е актуално. Що се отнася до културната специфика на заемаването и тълкуването на **перде** в неговия метафоричен смисъл, тя най-добре проличава в съдбата на фразеологичното съчетание, на базата на което то очевидно е възникнало:

паднало ми е (скъсало ми се е) пердето от очите; пукнало ми се е пердето (на очите). *диал.* Не се срамувам, не се стеснявам от постъпките си, станал съм безсрамен, нахален, безочлив. – *Тотке, гледай си работата и не се залавяй с човек, на когото е паднало пердето от очите!* К. Петканов, ЗЛЗ 244.

пускам / пусна (турям / туря) си перде на очите. *разг.* Ставам безочлив, преставам да се съобразявам с какво и да било. *Тури си едно перде на очите [...] на псувай наляво и надясно.* А. Константинов, БГ 134 (РБЕ 1977-).

Паднало ми е пердето от очите е заето директно от турски, т.е. е калкирано, както това проличава от тълкуванията на производни на *perde* в съвременния турски.

perdesi yırtık Безсрамен, безочлив, нагъл (букв. „на когото пердето му е разкъсано“, така че може да се види същинският облик на дадения човек).

perdesiz 1. *букв.* Без пердета/завеса; 2. *прен.* Безсрамен, безочлив, нагъл (Добрев 2009).

На българска почва обаче този израз намира реализация преди всичко в облика на **паднало ми е пердето на очите**, а тълкуването се преобръща по огледален начин – пердето вместо да прикрива субекта на действието, закрива обекта му и поради тази причина деятелят преставва да отбира на кого какво може да причини със своите действия с всички произтичащи от това последствия.

5. Заключение за споделеното и културната специфика в проявите на ниска/низка култура

В резултат на направения анализ се вижда, че някои аспекти на значенията на разгледаните думи се оказват споделени. Това проличава на базата на обобщен семантичен инвариант, а така също като се стъпва на директно заемане на подходящи думи и изрази. В първия случай за общ семантичен знаменател служи значението „безочлив, безчестен, безсрамен, нагъл, нахален, дебелоок, безогледен, безскрупулен човек“.

Във втория случай налице е възможността директно да се заемат от друг език и култура такива думи като **тепегъоз** или **перде** от турски в български. Но дори и при това положение не можем да подминем културноспецифичното, което проличава при съпоставка както между руски и български (**хам** срещу **простак**), така и спрямо османски турски, където след заемането например на **перде** неговият семантичен потенциал се преиначава по твърде показателен начин. В други случаи възможностите за съчетаване на турски думи се използват не така, както това е в езика донор, какъвто е случаят с **гъонсурат**. Всички тези особености на езиково- и културноспецифично осмисляне и преосмисляне на значенията на думите трябва по някакъв начин да намерят своето място при преподаването не само на руски или турски като чужди езици, но и на българския като роден. За целта най-ефективната стратегия би била експлицитно да бъде обяснено в какви отношения нашенското **простак** не е *tertium comparationis* на **хам**, **тепегъоз**, **гъонсурат** и **перде**.

Литература

Виноградов 1994: Виноградов, В. В. *История слов*. Москва: Толк, 1994. <http://wordhist.narod.ru/poshljij.html>.

Стаменов 2012: Стаменов, М. И. Образът на носителя на антикултурата по данни от българския език. – В: *Български език*, 2012, LIX, № 3, с. 76 – 98.

Източници

Армянов 2001: Армянов, Г. *Речник на българския жаргон*. София: Фигура, 2001.

БТР 1994: Андрейчин, Л. и др. 1994. *Български тълковен речник*. 4-то изд, допълнено от Димитър Попов. София: Наука и изкуство, 1994.

Буров 2000: Буров, Ст. и др. (съст.). *Тълковен речник на българския език*. Велико Търново: Gaberoff, 2000.

Влахов, Людсканов, Тагамлицкая 1960: Влахов, С., Людсканов, А. Тагамлицкая, Г. А. *Руско-български речник*. Под общата ред. на И. Леков. Т. I – II. София: Наука и изкуство, 1960.

Влахов, Тагамлица 1986: Влахов, С., Тагамлица, А. (ред.). *Руско-български речник*. Т. 1 – 2. София: Наука и изкуство.

Геров 1975: Геров, Н. *Речник на българския език*. Фототипно издание. Т. I – VI. София: Български писател, 1975 (1895 – 1908).

ГХС 2002: Grannes, A, Hauge, K. R., Süleymanoğlu, H. *A Dictionary of Turkisms in Bulgarian*. Oslo: Novus Press, 2002.

Дал 1866: Даль, В. И. *Толковый словарь живого великорусского языка*. Т. 1 – 4. Санкт Петербург – Москва: Типография М. О. Вольфа, 1863 – 1866.

Добрев 2009: Добрев, И. (съст.) *Академичен турско-български речник*. София: Рива, 2009.

Евгениева 1984: Евгениева, А. П. (ред.) *Словарь русского языка*. В 4-х т. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Русский язык, 1981 – 1984.

Кръстева 2003: Кръстева, В. *Тълковен речник на турцизмите в българския език*. София: Скорпио, 2003.

Милев 2000: Милев, А. и др. *Речник на чуждите думи в българския език*. 5-о изд., допълнено и основно прераб. от чл.-кор. Е. Пернишка. София: Наука и изкуство, 2000.

Мокиенко, Никитина 2000: Мокиенко, В. М., Никитина, Т. Г. *Большой словарь русского жаргона*. Санкт-Петербург: Норинт, 2000

Ожегов 1984: Ожегов, С. И. *Словарь русского языка*. Москва: Русский язык, 1984.

РБЕ 1977-: *Речник на българския език*. Отг. редактори К. Чолакова и др. Т. 1 – 15. София: Издателство на БАН, 1977-.

Чукалов 1951: Чукалов, С. *Русско-българский словарь*. София: Изд. на БКП, 1951.

ГЕОРГИ МИТРИНОВ

Институт за български език – БАН, София

АНТРОПОНИМИЧНИ И СФРАГИСТИЧНИ ДАННИ ОТ 1878 ГОДИНА ЗА БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ В ХАСКОВО И МУСТАФА ПАША (ДН. СВИЛЕНГРАД)

Abstract: The article studies anthroponomical data of the towns of Haskovo and Moustafa Pasha (today – Svilengrad), dated 1878. The lists include the names of notables and the Bulgarian intellectuals in the two towns. The valuable data shows the language orientation of the Bulgarian population there at the time when some people manifest Greek way of life during the Bulgarian Revival. The article observes sphragistic material from the town of Moustafa Pasha (today – Svilengrad) and its presence demonstrates the local notables' and intellectuals' progressiveness.

Времето на учителстването на Нестор Марков в Хасковско е твърде интересно. През 1856 – 1859 г. той е учител в родното си село Иробас (Криво поле), през 1862 – 1865 г. учителства в Харманли, а през 1866 – 1867 г. – в Хаскьой (дн. Хасково). 60-те и 70-те години на XIX в. се характеризират с голям подем в обществените работи на българите в Османската империя. Тогава с общи усилия се създава Българската екзархия. Периодът е свързан и с противоборството на двете групи българи християни: екзархисти и патриаршисти. Вторите, увлечени основно по икономически причини към гърцизма, присъстват във всички големи български градове през Възраждането. Това особено важи за българските селища в южните краища на българското езиково землище. Интерес представлява районът по долното течение на р. Марица, който включва градовете Хасково и Мустафа паша (дн. Свиленград). В Хасково българщината има силни позиции. Първата тамошна църква „Св. Богородица“ българите построяват през 1837 г. За начало на новобългарското образование в града се сочи 1846 г. През 1858 г. там е създадено народно читалище „Заря“ от местни възрожденски дейатели. През 1870 г. към читалището се създава неделно училище. Но е факт и наличието на гъркоманство. Ярък негов представител е хаджи Ставри Примо (Заимов 1986: 399 – 400). По донос, съставен с негово участие, че учителят Нестор Марков учи децата на бунтовнически песни и изнася сказки за българската история в местното училище, а също, че произнася слова в църквата, последният е арестуван на 10.08.1867 г. и затворен в гр. Пловдив. Но благодарение на застъпниче-

ството на пловдивските първенци бе освободен (Димов, Вълчинов 2006: 185 – 186). В един опис на старите гръцки книги в България са описани 6 книги, свързани с гр. Хасково (Стоянов 1978: 420).

Силни позиции има българщината и в Мустафа паша (дн. Свиленград). През 1834 г. там е построена от местните българи църквата „Св. Троица“. През 1847 – 1848 г. към църквата е открито светско училище, а през 1870 г. е създадено читалище „Звезда“. Но и тук има гъркоманство, макар и слабо, дори през 70-те години на XIX в. (ТБВП 2015: 645 – 646; Разбойников 1990: 104). През 1873 г. в града идва одринският гръцки владика Дионисий, който освещава гръцка църква (Разбойников 1990: 134, 137).

В настоящото научно съобщение са разгледани антропонимични материали от Хасково и Мустафа паша (дн. Свиленград), включени в благодарствено обръщение на представители на българската общественост от различни краища на българското етническо землище до цар Александър I Освободител, във връзка с освобождението на България от османско владичество (ЩДА КМФ 09). В началното обръщение на документа с датировка от 04.04.1878 г. се казва: *Ваше Императорско Величество! / Велико-то събитие ся свърши. / България въскръсна!* В края на текста е отбелязано: *До Вяка благодарний блъгарский народъ*. Отдолу са изписани имената на членовете на Св. Синод на българската православна църква и на други български общественици. В поздравителния адрес са включени имена на общественици от различни български градове и села: София и окръжие (Самоков, Джумая) с много села; гр. Пирот с окръжието; Казанлък, Хаскьой и др. Одринска губерния е представена с имената на първенците на гр. Димотика и окръжието, както и на гр. Мустафа паша.

На листа с антропонимия от Хасково най-отгоре е изписано *Пловдивска губерния. / Жители на г. Хаскiой*. В лявата му страна са изброени имената на членовете на новосъздадени различни административни организации, както и на свещениците в града. Под заглавие *Административный Съвятъ* са изписани имената: *Запряновъ; Г. Ив. Минчевъ; Т. Г. Петровъ; М. М. Поповъ*. Членовете на *Съдебный Съвятъ* са: *П. Петровъ; Г. Г. Чавдаревъ; священникъ Милу*. Членове на *Градский Съвятъ* са: *М. Ив. Минчев; Г. Савовъ; А. Вазеновъ; Петаръ Пигевъ; Н. А. Балабановъ; М. К. Балабановъ*.

Следват два печата на държавните институции в града. Първият е с кръгла форма и с надпис, разположен по овала: УПРАВИТЕЛНЫЙ СЪВѢТЪ. Ограден е от двете страни с линии. В средата е разположен хоризонтален надпис: ХАСКЮЙ. Отгоре и отдолу е заграден с широки хоризонтални бели линии, в които има плетеница. Пространствата от линиите до овала са запълнени с украса. Другият печат е с овална форма, като удължението на овала е в хоризонтална плоскост. По овала, ограден с външна и вътрешна линия, е разположен надпис: ПЕЧАТЪ С(Ъ)ДЕБНА[ГО] С[Ъ]ВѢТА 1878 (на места текстът не се разчита). В средата е разположен хоризонтален надпис ХАСКЮЙ,

ограничен отдолу и отгоре с къси хоризонтални линии, разположени над и под буквено съчетание СК.

Под печатите са отбелязани имената на представителите на църквата: *Намястникъ Митрополитски Архимандритъ Хрисантъ; П. Димитрий Мавревъ; П. Станчо Ивановъ; Свещенникъ Стоянъ*. Интересно е, че в списъка с административните дейатели от Хасково не е включено името на Нестор Марков. Според някои изследователи през периода октомври 1878 – 24.05.1879 г., по време на Временното руско управление Нестор Марков е привлечен като секретар на окръжния управител на Хасково. По-късно е назначен от генерал-губернатора на Източна Румелия и Одринския санджак генерал П. Столипин за префект на окръга (Димов, Вълчинов 2006: 60, 92). Но в други изследвания се посочва, че той е назначен за секретар на Окръжния съвет на града през месец май, 1878 г. Тогава са назначени и окръжен управител, кмет на града и негов секретар (История 1995: 224). Така по време на изготвяне на благодарствения адрес, в началото на месец април, Нестор Марков не е участвал в управлението на града и окръга, което е и основната причина името му да не присъства в списъка.

В дясната страна на листа са отбелязани 31 имена на представители на обществеността на гр. Хасково. Всички антропоними са изписани с кирилска графика. Повечето са оформени според българската традиция и включват лично име и презиме (бащино име), като второто е образувано с наставки *-ов, -ев*: *Георги Ивановъ, Ангел Колевъ, Ванчо Жековъ, Иванчо Аврамовъ, Василь Вълковъ, Василь Ламбревъ* и др. Прави впечатление употребата на двукомпонентна система от лично име + презиме при оформление на антропонимите, което е характерно за българите през Възраждането (Ковачев 1987: 154). Освен това такова изписване е възприето за официално в Османската империя, което несъмнено е повлияло на употребата му от българите. Срещат се и антропоними, включващи лично име + лично име: *Никола Каню, Тодю Аврамъ*, което също е характерно за българската антропонимична система през Възраждането, а и в по-ранни епохи (Илчев 2012: 35; Ковачев 1987: 154). В единичен случай е изписано само лично име с титла отпред (*Х[аджи]. Костадинъ*), която включва данни за социалното и общественото положение на притежателя му. В списъка се откриват лични имена, характерни за Хасково и Хасковско: *Тодю, Каню, Тану*. Срещат се побългарени варианти на лични имена от чужд произход, главно свързани с християнската религия: *Михалъ* – от Михаил; *Григоръ* – от Григорий. Отбелязани са умалителни варианти на мъжки лични имена: (*Ванчо, Иванчо* – от Иван, *Дялче* – от Неделчо, *Кънчо* – от Къньо, *Янко* – от Яньо) и на презимена (*Захари Славчувъ, Коста Стойчовъ, Димитар Марчевъ, Х. Тану Вулчевъ*).

При някои имена се открива характерната за местните говори, като част от рупските или югоизточните български говори, редукция *о > у* (Стойков 1993: 97): *Тодю; Захари Славчувъ; Никола Каню; Х. Тану Вул-*

чевъ. Лично име Георги се изписва и в народно-разговорен вариант *Герги*: *Георги Ивановъ*; *Герги Димовъ*, *Х. Герги Колевъ*. Различия се откриват и при изписване на лично име *Захари* и на варианта му *Захарий*.

Интерес представлява документът, оформен от името на българското население на гр. Мустафа паша (дн. Свиленград) и на околните села. В началото му се отбелязва: *Тукъ доля излагаме имената на Българската община и на по-первѣтя Българскы села въ М. Пашианско и Чирменско окръжие. М. Паша 1878 Март 31.*

Следва надпис *Българска духовна община* и под него е поставен отпечатък от печата на общината. По овала на печата с кръгла форма се чете кирилски надпис: † БЪЛГ. [ЦЪ]РК. ОБЩИНА ВЪ М[УСТАФ]Ж-ПАШИЖ. От вътрешния край надписът е ограничен с двойна линия по овала. В средата е оформен хоризонтално разположен надпис на османотурски.

Отдолу в колона са изброени имена на първенци, а срещу тях под надпис *Общы мястны мухтарскы печати* са отбелязани пет селски печата с османотурска графика. Имената на селските първенци не са изписани под съответните печати, така че не става ясно кои представители от кое село са: *попъ Атанасъ / преседателъ / Тодар Яневъ / Димиръ Тодовъ / Х. Иля / х. Гиоргій Ангеліивъ / Костандинъ Иліев / Варсам Грозевъ / Актаръ Шидеровъ / Колю Сидярюфъ / Петаръ Райчювъ. / Колю Тодоровъ / Стефо Яневъ / Димитро Георгівъ.*

Подобно на списъка от Хасково, и тук е използвана характерната за българската антропонимична система през Възраждането двукомпонентна система на изписване на антропонимите, съставени от лично име + презиме (в случая бащино име). Всички имена са изписани с кирилска графика, според тогавашния български правопис. Непоследователно е поставян буквен знак *ъ* в краесловие, след буквен знак за съгласна. В презиме *Янев* буквен знак *е* наподобява преправена гръцка графема *ε* със затворена горна полуокръжност. Звук *и* се отбелязва с графем *і, ї*. Изписва се и ятова гласна (*ѣ*). Засвидетелствани са характерните за местните рупски говори редукции на гласни *о > у* (*Колю, Райчювъ*) и *е > и* (*Димиръ, Ангеліивъ*). Както отбелязват изследователите на тракийските говори, редукция *е > и* е по-слабо застъпена в рупските говори (Стойков 1993: 97), особено в южните тракийските говори (Бояджиев 1991: 46). Но пък е засвидетелствана в говори на села от Свиленградско (БДА 1964).

По-надолу под заглавие *Имената на первитя жители въ Г. М. Паши* са изброени имена на първенци, а в лявата страна са отбелязани отпечатъци на 11 лични печата. По форма те са кръгли; овални с удължение във вертикална плоскост и квадратни със скосени ъгли, което ги превръща в осмоъгълници. В единичен случай формата на печата наподобява четириъгълник, чиито линии между ъглите са с вдлъбнатини навътре в средата. Единствено горната хоризонтална линия е с остър връх нагоре в средата. Като цяло контурите наподобяват форма на медальон.

В най-горното поле на три от печатите е оформен кръст, като символ на християнската принадлежност на собственика на печата. На три от печатите е отбелязано слънце, като в два случая отстрани са добавени и лъчи, с което се оформя изгряващо слънце. Изгряващо слънце е често срещан символ в българските възрожденски лични печати (Михайлова-Мръвкарлова 2006: 108). На един печат слънцето е разположено в средното поле, като надписите са в другите две полета.

Някои от печатите са оформени с кирилска графика, като в единичен случай е налице употреба на курсивен шрифт ѢЗ. Но при оформлението на повечето печати, главно с инициали, се открива употреба на гръцки графеми Θ, Ζ, Σ. Графеми Δ и Λ са оформени по гръцки образец, с островърх горен край. Налице е употреба изключително на графема Ι, а не на кирилска графема И.

На някои печати са изписани две развити имена, лично и презиме: КОРТИ / ГОРΓΑΝ, ПЕТКО(8) / КОРΤΙ, ΜΕΤΟ(8) / ΝΑΖΟ (в случая е отбелязана огледална буква на латинската Ζ), ΚΡΙΖΙ / ΔΜΤΡ(Ι), ΒΑΝ...Κ / ΛΙ... На места в краесловие се различават контури на графема ук (8), оформена от буквен знак о с къси продължения в двете страни на овала в горния край.

В друга част от печатите текстът включва инициали, разположени на един или на два реда. Преобладават инициали с две и повече букви, разположени на един ред: ΛΙ ΓΔ; ΣΕΦ. По-редки са надписите с инициали, разположени на два реда: ΘΔΡ / ΒΛΚ. В надписа с инициали ΣΕΦ буквен знак Σ е със закръглена горна част, оформяща лигатура στ.

Според датировката на печатите най-ранната изписана година е 1851. Повечето печати са с датировка от 70-те години на XIX в.: 1870, 1871 – 2, 1873 – 2.

Обичайно при печатите, особено при тия с овална форма, текстът е разположен в средните две полета, без да има оформени разделителни линии. В най-горното поле е разположена украсата, а в най-долното е изписана датата. Като цяло датата винаги е отбелязана в най-долното поле. Наличието на лични печати у първенците на гр. Мустафа паша (дн. гр. Свиленград) показва, че те са добре образовани за времето си, а и заможни, за да използват в работата си личен печат вместо подпис. Но е факт, че повечето печати са оформени с гръцка графика.

От дясната страна на листа, срещу печатите, са изписани имена на местните първенци, като личното име е изписано отгоре, а презимето – под него. Всички имена, с изключение на едно, са оформени с кирилска графика. Под единствения антропоним, изписан с гръцка графика, σιδερι παλαιوتي, е добавено в скоби с кирилски букви на български език (българин). Това показва, че въпреки неумението си да пише на кирилица, носителят на името е показал, че е българин.

Презимената са оформени с наставки -ов, -ев: *Димитре Гочовъ, Пет-*

ку *Колевъ*, *Димо Христевъ*, *Анастасъ Ивановъ* и др. Освен презимето, изписано с гръцка графика, и едно презиме с кирилска графика е оформено без характерните наставки: *Митю Палихронъ*.

Сред граматичните особености, отбелязани в антропонимите, се откроява редукцията на гласна *о > у*: *Колю*, *Теню*, *Стуянъ*, *Петку*, *Русю Тодуровъ*, *Димувъ*. В някои случаи тя не е отбелязвана последователно: *Стуянъ Харитовъ*, *Стуянъ Дяловъ*. Налице са и лични имена без засвидетелствана редукция: *Митко Стояновъ*, *Димо Христевъ*.

Откриват се следи от фонетична замяна на съскава съгласна *с* с шушкава *ш*, характерна за тракийските говори в Беломорието: *дъшки*, *миш-лиме*, *шига*, *шливи* и др. (Бояджиев 1991: 57): *Вашилъ*; *Шидеровъ*.

И тук са отбелязани побългарени съкратени форми на характерни за българската антропонимична система имена от чужд произход, главно свързани с християнската религия: *Колю* – от Никола; *Димо*, *Митю* – от Димитър. Засвидетелствана е употребата на типичното за региона съкратено мъжко лично име *Теню* – от Стоян. Лично име *Ангели* е оформено по небългарски образец (*Ангели Костовъ*). Налице е разнообразие при графичното оформление на отделни презимена: *Атанасъ Ангелиевъ*, *Георги Ангеливъ*. Откриват се варианти на презимена, образувани с окончания *-ов*, *-ев*: *Христов* – *Христев*.

Изводи

Разгледаната антропонимия на българското население от Хасково и Мустафа паша (дн. Свиленград) показва писмената култура на българите от двата града през втората половина на 70-те години на XIX в. В местните български училища се преподава на български език, а в църквите се изнасят служби на български език. Но все пак и в тия български градове има гъркоманство, макар и слабо проявено.

Прави впечатление, че за изписаните презимена на българите от двата града не е характерна като цяло употребата на турска наставка *-оглу*, която се открива в българската антропонимична система през Възраждането (Илчев 2012: 35; Ковачев 1987: 155). В облика на имената се откриват особености на местните български говори като: редукция *о > у*, фонетична замяна *с > ш*. Широка е употребата на имена от домашен, български произход и на побългарени варианти на имена от чужд произход, свързани главно с християнската религия. А в единични случаи, когато името е оформено с гръцка графика, притежателят му показва българската си принадлежност, като прави добавка, че е българин. Несъмнено утвърждаването на обучението по роден български език в местните училища е дело на българското учителство, ярък представител на което е роденият в с. Криво поле, Хасковско, учител и възрожденски деятел Нестор Марков.

Приложения

1. Списък на първенците на гр. Хасково:

Георги Ивановъ, Дялче Кузмовъ, Герги Димовъ, Р. Петковъ, Ангел Колевъ, Х. Герги Колевъ, Кънч(о) Симановъ, Захари Славчувъ, Димитръ Х. Митевъ, Никола Каню, Захарий Ганевъ, Спиродонъ Ганчевъ, Иванъ Станковъ, Янко Георгиевъ, Ата[на]съ Х. Мариновъ, Коста Стойчовъ, Ванчо Жековъ, Димитар Марчевъ, Х. Костадинъ, Х. Тану Вулчевъ, Тодю Аврамъ, Иванчо Аврамовъ, Тодю Василевъ, Гиргоръ Ивановъ, Василь Ламбревъ, Х. Михалъ Х. Димитъ, Василь Вълковъ, Петръ Еневъ, Т. Ангелиевъ, Георги Христовъ (?), Василь Митевъ.

2. Списък на първенците на гр. Мустафа паша (дн. Свиленград):

р. 1. Петаръ Фотевъ; Димитръ Апостолевъ; Димо Христовъ; Колю Георгиевъ; Теню Атанасовъ; Анастасъ Ивановъ.

р. 2. сідері / павалоти (българин); Димитре Гочовъ; Димитре Гачовъ; Митю Палихронъ; Стуянъ Харитовъ;

р. 3. Русю Тодуровъ; Вашиль Димувъ; Стуянъ Дяловъ; Иванъ Георгиевъ; Трандафъ Грозевъ.

р. 4. Василь Шидеровъ; Ангели Костовъ.

р. 5. Петъръ Стоевъ; Атанасъ Ангелиевъ

р. 6. Добря (?) Ганевъ; Георги Христовъ

р. 7. Михайлъ Христовъ; Петку Колевъ

р. 8. Георги Ангеливъ; Митко Стояновъ

Литература

БДА 1964: *Български диалектен атлас. Т. 1, Югоизточна България. Ч. 1. Карти. Ч. 2. Статии, коментари, показатели (к. № 23, 24, 33).* София: Изд. на БАН, 1964.

Бояджиев 1991: Бояджиев, Т. *Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991.

Димов, Вълчинов 2006: Димов, Н., Т. Вълчинов. *Нестор Марков: от Криво поле до Париж.* Хасково: Графопринт, 2006.

Займов 1986: Займов, Ст. *Миналото. Очерки и спомени из дейността на българските тайни революционни комитети от 1869 – 1877 година.* София: Изд. на БЗНС, 1986.

Илчев 2012: Илчев, Ст. *Речник на личните и фамилните имена у българите.* София: Изток – Запад, 2012.

История 1995: *История на град Хасково от древността до 1912 г.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1995.

Ковачев 1987: Ковачев, Н. *Българска ономастика.* София: Наука и изкуство, 1987.

Михайлова-Мръвкарлова 2006: Михайлова-Мръвкарлова, М. *Увод в османската сфрагистика.* София: Авангард Прима, 2006.

Разбойников 1990: Разбойников, Ан., Сп. Разбойников. *Миналото на Свиленград. История на града до 1913 година.* София: Изд. на ОФ, 1990.

Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. Под редакцията на М. Сл. Младенов. София: Изд. на БАН, 1993.

Стоянов 1978: Стоянов, М. *Стари гръцки книги в България*. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“, 1978.

ТБВП 2015: *Тракийските българи във възрожденския периодичен печат. Документален сборник*. Ч. 2, 1871 – 1877. София: Диджитал Принт Експрес, 2015.

ЦДА КМФ 09: Централен държавен архив, София, Колекция микрофилми 09, необработен фонд, документ от Сергей Миронов.

ВАНИНА СУМРОВА
Институт за български език – БАН, София

КАКВО СЕ КРИЕ В И ЗАД РАКЛАТА?

Abstract: This article presents the entry for *rakla* in the fifteenth volume of the academic *Dictionary of the Bulgarian Language*. The complex semantic structure of this headword is analysed and its multiple meanings are explained. This serves as a background for indicating lexicographic peculiarities connected with this entry, as well as general principles for compiling an explanatory dictionary.

Темата на настоящата статия беше провокирана от работата ми върху заглавката **ракла** в многотомния *Речник на българския език*, т. 15, която изненадва с богатата си семантична структура, т. е. с множеството си денотативни значения, респ. с обхвата на назованите реалии.

В еднотомните речници¹, в тритомния академичен *Речник на съвременния български книжовен език* (т. 3, С., 1959), както и в Найдено-Геролия речник (т. 5, 1904) думата *ракла* е с четири значения, но нейната семантична структура е различна само в последния речник. В т. 15 на *Речника на българския език* (по-нататък в текста – РБЕ) значенията са седем, като някои от тях имат и свои разновидности, наречени в концепцията на речника нюанси. По-големият брой значения в РБЕ, както при много от заглавките, потвърждава това, че академичният многотомен речник представя лексиката и нейната семантика възможно най-изчерпателно и детайлно (което е подчертавано в редица изследвания).

Много от значенията на разглежданото съществително посочват, че на времето назованите с него денотати са били част от бита, поради което то е било ясно за всички. Днес не е така: младото поколение, естествено, свързва името само със съвременното значение, а представителите на по-старите поколения биха посочили и някои от значенията, които днес са актуални само на диалектно равнище. Така или иначе само речник като РБЕ фиксира всичко, което се крие в и зад *раклата*. Какво е то?

Основното, първо, значение е ‘сандък за дрехи, завивки и под.’. Илюстрират го примери като *Ефросина отвори една голяма дъбова ракла, ско-*

¹ *Български тълковен речник*, Четвърто издание, преработено и допълнено от Д. Попов (София, 1994), *Съвременен тълковен речник на българския език с приложения*, Трето издание, авторски колектив, отговорен редактор Ст. Буров (Велико Търново, 1999 – 2000), *Български тълковен речник* от В. Радева (София, 2012).

вана с железни скоби и нашарена с пъстри бои. Измъкна оттам дълъг плат, та затвори раклата. Ст. Загорчинов; *Всичко скъпо, което имали свободните планинци, закопали в земята. Напразно башибозуците тършували в старите одаи из раклите за тежките кярове. Имането било скрито.* З. Сребров.

Съществуването на подобни сандъци, в които са се слагали други неща, обуславя отделянето на нюанс към основното значение, определен като диалектен поради това, че днес назованата с него реалия не се среща в нашия бит. Примери, подкрепящи употребата на разглежданото съществително в този нюанс, са *Настаниха ме да живея в лятната кухня, до хамбара. Аз спях върху раклата, в която държаха царевичното брашно и триците.* К. Калчев; *Раклата с хляба гътната, хлябовете натъркаляни.* Ц. Церковски.

С основното значение са свързани още два съвременни нюанса. Единият е ‘такъв сандък, свързан, прикрепен към късата част на легло, диван и под., обикн. за завивки’: *Почти няма мебели – с изключение на леглото с раклата в спалнята.* в. „Стандарт“, 2006, бр. 4857; *Будилникът на ъгловата ракла / да звънне пак по тъмно е готов.* Бл. Димитрова, а другият – ‘празно място, отделение на легло, диван и под. между тяхната долна част и долната част на мястото за спане, сядане, използвано за съхраняване на завивки или други неща’. В тази разновидност на значението си, т. е. в последния нюанс, съществителното ракла присъства в рекламните брошури за мебели. В РБЕ нюансът е илюстриран с авторски пример: *Почти всички легла, дивани и даже табуретки, предлагани в търговската мрежа днес, са с ракли.* Авторските примери в многотомния академичен речник са показателни в две отношения. Първо, че въпреки богатия архив на Секцията за българска лексикология и лексикография на Института за български език, където се изработва Речникът, понякога липсва илюстративен пример или пък се открива неподходящ пример. Възможно е също така съществуващ пример да остане незабелязан от автора на речниковата статия поради наличието на твърде много срещания на съответната лексема в използвания при съставянето на Речника електронен архив. Второто нещо, което показват авторските примери, е значението, от една страна, на езиковата интуиция, а от друга – на общата култура, че дори и на жизнения опит на автора и на редактора на речника.²

И така, виждаме, че раклата – като отделна мебел, вид сандък – е предимно за дрехи и завивки, но понякога, главно в миналото и в селския бит – и за други предмети, неща.

Ако обаче същите тези предмети (дрехи, завивки, домашни потреби, храна и под.) са поставени във вграден шкаф, налице е друг денотат,

²Това важи и за създателя, колектива и редактора на който и да било друг речник.

отново свързан със стария бит, поради което значението е диалектно. Негов синоним е омонимът *долан*¹ от РБЕ. Примери за това значение са следните: *До самата врата имаше ракла с дървена решетка*. Ив. Вазов; *Станка отвори старата посивяла и изтъркана ракла, зазидана в стената, измъкна черга и възглавница*. Г. Караславов; *Между пещта и северната стена, дето е раклата, в която слагаме хляба, има едно малко кътче*. Т. Влайков; *Отвори [Рафина] една ракла в стената*. Бл. Димитрова.

Практиката в РБЕ е съвременните значения, включително терминологичните, да бъдат тълкувани преди диалектните или остарелите. При разглежданата речникова статия обаче се вижда „нарушение“ на тази инструкция поради голямата близост между първо и второ значение. Същата е причината за „отклонението“ при поставянето на нюансите при първо значение, където диалектният нюанс „не по инструкция“ предхожда останалите съвременни нюанси, които са „по-далечни“ семантично от диалектния.

Третото значение е терминологично и е свързано с дървопреработвателната сфера, като в това значение съществителното обикновено се употребява в множествената си форма: ‘блок бичен дървен материал, обикн. дъски, подложен на естествено, атмосферно сушене в склад за съхранение на дървесина, подреден върху подпори на редове, с разстояние между материала в редовете’. Негов синоним е съществителното *фигура*. Това значение се открива в примери като *Дните на моето детство минаха из дворовете на дърводелското училище. Най-често се устройвахме в раклите дървен материал, наредени в задния двор*. Н. Тихолов; *На двора само няколко работници разместваха още готовите дъски и ги редяха на ракли*. Кр. Велков; *През есенния, зимния и пролетния сезон иглолистните и широколистните подпори от дъб, акация и ясен се нареждат на ракли от по две подпори в един ред, за да могат достатъчно добре да се проветряват през тези влажни сезони*. (пример от учебник за техникум).

Четвърто значение, също терминологично, но отнасящо се за военната сфера, назовава ‘кола, с която се превозват, прекарват снаряди’: *Зад оградата оттатък е артилерийска казарма. На едно място е изоставен лафет, на друго място е разпрегната ракла*. Г. Караславов; *По шосето се виждаха войници, препускаха ракли и кола*. Й. Йовков. Самият сандък за снаряди също се е наричал по този начин, с разглежданото име, което обуславя нюанс към това значение: *Най-отзад трополяха грамадни, покрити с платница коли, които влачеха тежки ракли със снаряди и куришуми*. П. Мирчев; *Един снаряд удари така тежко в подножието на височинката, че железните ракли тихо звъннаха*. П. Вежинов.

В семантичната структура на разглежданото име следват две диалектни значения. Едното назовава ‘свод на мост’, а негов синоним е съществител-

ното окно: *Жандармеристите се опитаха да слязат в реката. Един жандармерист успя да се свре под крайната каменна ракла. Такива каменни ракли имаше няколко. Г. Караславов; За по-малките и средни мостове има готови дървени ракли. Ако върху моста попадне бомба, бригадирите монтират новата ракла, оправят релсите и влаковете продължават своя път. Г. Караславов; Водите преливат, но мостът не мърда. На разсъмване се забелязало, че водите се дърпат, водата се скрила под раклите.* (пример от сборника *Българско народно творчество*). Към това значение се отделя нюансът ‘зид с отвори, през който минава водата за воденица’, който се илюстрира с примера от Ц. Гинчев *Чапкърн Хюсеин се завръщаше откъм яза, дето беше ходил да нагледа раклата и ставилата.*

Денотат на следващото, шесто значение е ‘отделение, част от хамбар’. Името в това значение също има синоними: *гъоз*¹ и *окно*. Илюстративният пример е *В раклите на хамбара има неизядено жито още от миналата година.* А. Гуляшки.

Последното, седмо значение днес е остаряло, поради което тълкуването е със съвременната лексема ‘ковчег (в 1 знач.)’, като се посочва и синонимът ѝ, също принадлежащ към остарялата лексика, *кивот*: *Този вид писмо [образното] са дълбали по стените на палати и по раклите на умрелите.* сп. „Читалище“, 1875; *Среднощ затвориха тялото в три, една в друга ракли, от кои първата, в която са положило тялото, била златна.* сп. „Училище“, 1871. Разновидността на денотата дава основание за отделянето на нюанс към значението, назоваващ ‘специално изработен ковчег, обикн. богато украсен, за мощите на светия’: *Аз се покланям на нетленните му [на св. Иван Рилски] мощи, покоящи се в скъпоценна ракла при олтаря.* Ив. Вазов; *Един турчин се подиграл със св. мощи [на преп. Сергей Къпински] и веднага полудял. После, доведен от близките му до раклата, получил изцеление. Братята монаси пренесли раклата със светите чудотворни мощи в село Къпиново.* сп. „Амвон“, 2009; *В Александровска лавра в сребърна ракла почиват мощите святаго Александра Невского.* (пример от учебник, преведен от Ив. Богоров). Съществителното в този нюанс се употребява и днес, което показва, че не е остаряло. Това лексикографски не е отразено, защото е изключително рядко срещан случай и, както и други подобни, не е указан в концепцията на РБЕ. Според нея лексикографска бележка се поставя при маркирано (стилистично, стилово или по друг начин) значение или нюанс, като при съпадаща стилистика на значението и нюанса, бележката е само при значението, но не и при нюанса. Ако обаче има маркирано значение, но немаркиран нюанс, не става ясно, че нюансът е немаркиран, тъй като при немаркираност не се поставя лексикографска бележка. Този случай отново показва, че дори една подробна речникова концепция никога не е изчерпателна и винаги има случаи, които да са „извън“ нея и заради които тя трябва да се допълва.

През последните години започна да се употребява устойчивото съчетание **изваждам / извадя нещо от раклата**. Ето два от примерите, взети от интернет: *Наскоро политикът извади от раклата изтърканите теми за пенсии от 500 лева и заплати по 1000 (22.02.2014 г.)*³; – *Аз се бях зарекла само да ви усмихвам, но нещо се натъжих, и ето, извадих от раклата стара и тъжна история (03.01.2013 г.)*. Засега съчетанието е с метафорична, образна, а не фразеологична употреба, регистрирана и в следните примери: *Работохолик по природа, той е много смешен и органичен Хаджи Генчо, сякаш някой го е извадил от раклата на миналото, в оперетата „Българи от старо време“, постановка на Музикалния театър. в. „Земя“, 2013, бр. 181; За предстоящите коледни и новогодишни празници „Пирин“ ще извади от раклата на своя репертоар неостаряващите изпълнения от 70-те и 80-те години, както и нови произведения от различни фолклорни области в страната. в. „Животът днес“, 2013, бр. 47; Мръсните ризи, извадени от раклата на МВР, бяха и сами по себе си достатъчно скандални – но още по-скандална бе реакцията спрямо тяхното изваждане. „Литературен вестник“, 2008, бр. 15; Тарантино изважда от раклата на спомените*⁴ *невероятни парчета и ги прави хитове (22.10.2011 г.)*. Образността/метафоричността в словосъчетанието се поражда от „намиращия се“ в „раклата“ обект, а не е резултат от фразеологизация на цялото словосъчетание. Това е причината, поради която то не намери място в РБЕ.

Интересен е произходът на думата. Кой би предположил, че тя е с латински корен? Етимологията ѝ не е безспорна. Шестият том на академичния *Български етимологичен речник* (С., 2002) приема за вярно становището на Ст. Младенов и на П. Скок – че думата произхожда от лат. *argula* ‘сандък; тоалетна кутия’, което е умалително от *арга* ‘сандък, погребален ковчег’, като допълва, че не е изключено гръцко (новогръцко) посредничество (ѳрка̀ла, заето от лат. *argula*). Интересен факт е, че думата е заета и в румънски, но не от латински, а от български със значение ‘сандъче за мощи’, посочва същият речник.

Разглежданата лексема е старинна заемка. Среща се още в старобългарски с форма *рѣка*, а значенията са две, посочва вторият том на академичния *Старобългарски речник* (С., 2009) – ‘надгробен паметник, гробница’ и ‘ковчег’. Става ясно, че думата е претърпяла голям семантичен развой, при който отпада първото, а се запазва второто значение, като се появяват множество други значения⁵.

³ Тази, както и другите дати по-долу, посочват създаването на съответната страница в интернет.

⁴ Възможно е съчетанието *раклата на спомените* да е калка от английското *chest of memories*.

⁵ На диалектно равнище лексемата притежава и още денотативни значения, отразени в посочения етимологичен речник.

Какво поражда многозначността на лексемата *ракла*? Това, че за вторичната номинация значение има (наред с другите фактори) и „характерът на означаваното понятие, близостта му до всекидневния „свят“ на човека, честотата (фреквентността) на използването му“ (Пернишка 2013: 524). Разглежданата лексема, активно употребявана в миналото заради връзката ѝ със стария бит, постепенно разширява значенията си и дори надхвърля сферата, откъдето произлиза, като преминава и в терминологичната система на езика ни. Така концептът за вместилище, имащ твърде широки рамки, се конкретизира в отделни тесни понятия.

Многозначността на разглежданата лексема е от смесен тип. Значенията, посочващи денотата като вместилище, предмет за съхранение на нещо (дрехи, завивки, храна, боеприпаси, че дори и тленни или нетленни човешки останки), както и терминологичните значения, са резултат от радиална полисемия и представляват номинативни метафори на базата на сходство между денотатите по форма и функция. Метонимични пък са значенията, назоваващи част от помещение, а също и значението ‘свод на мост’.

Стана ясно, че в *раклата* може да стоят различни неща. Както и, че зад думата *ракла* (както и зад всяка друга заглавна единица) също „стоят“ различни неща, които лексикографът трябва да улови и да експлицира.

Всекидневният свят на човека се променя във времето. Но езикът, лексиката го съхранява. Речникът пък го отразява. По този начин неприсъствието в бита на съвременника ни (поне градския) на голяма част от денотатите на лексемата *ракла*, както и понятията, които тя назовава, превръщат речниковата статия за тази дума в своеобразен етнографски или исторически „музей“.

Литература

Пернишка 2013: Пернишка, Е. Семантични особености на българската лексика (семасиология). – В: Крумова-Цветкова, Л., Д. Благоева, С. Колковска, Е. Пернишка, М. Божилова. *Българска лексикология и фразеология. Т. 1. Българска лексикология*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013, с. 516 – 551.

РБЕ: *Речник на българския език*. Т. 1 – 15. София, Изд. на БАН, 1979 – 2015.

АТАНАСКА АТАНАСОВА

Институт за български език – БАН, София

МЕТОДИ И ПОДХОДИ ЗА АВТОМАТИЧНО ИЗВЛИЧАНЕ НА ЛЕКСИКАЛНИ НЕОЛОГИЗМИ¹

Abstract: The article deals with the application of corpus approaches for extracting new words. It focuses on methods and approaches for automatic detection and automatic extraction of candidates for new words. The observations show that there are 4 methods for implementation of this task.

1. Въведение

Възникването и развитието на корпусите и корпусната лингвистика (60-те години на XX век) поставят началото на нов етап от развитието на лексикографията (80-те години на XX век), в резултат на което лексикографските решения се обективизират, лексикографската дейност се оптимизира и се създават по-качествени лексикографски ресурси. Приложението на корпусите и корпусния подход с оглед на съвременното и възможно най-пълното и прецизно отразяване на най-динамичния пласт в лексиката – новите и най-новите лексикални единици в езика, е изключително полезно, макар че с редки изключения то се свежда най-вече до автоматично идентифициране и извличане на списъци с кандидати за лексикални неологизми (нови и най-нови думи). Именно поради тази причина целта на настоящата работа е да представи приложението на корпусите и корпусния подход при автоматичното идентифициране и извличане на лексикални неологизми, като конкретно вниманието е насочено към различните методи и подходи, използвани при осъществяването на тази задача.

2. Основни корпусни подходи

В лингвистиката, в това число и в лексикографията, се говори за два основни корпусни подхода – корпусно базиран (corpus-based) и корпусно изведен (corpus-driven) подход, разграничение, направено от един от основателите на корпусната лексикография – Дж. Синклер, и доразвито от В. Уи (Уи 1998: 51 – 52).

¹ Изследването е осъществено в рамките на проект *Корпусно базирани подходи в българската неогрфия (теоретични и научноприложни аспекти)*, финансиран по „Програма за подпомагане на младите учени в БАН“, Договор № ДФНП – 115/11.05.2016 г.

Според това разграничение при корпусно базирания подход корпусите се използват за потвърждаване, проверка и подобряване на съществуващи вече хипотези и теоретични постановки, т.е. за верифициране на информацията и за разширяване и подобряване на лингвистичното описание. При този подход изследванията се осъществяват „от горе надолу“ (top-down, Уи 1998: 52), т.е. от теорията към конкретните корпусни данни.

За разлика от него при корпусно изведения подход корпусите и корпусните данни са първоизточник за възникването на нови идеи и хипотези, въз основа на които се формулират нови теоретични постановки. Тук подходът е „от долу нагоре“ (bottom-up, Уи 1998: 52), т.е. от конкретните корпусни данни към теорията.

С оглед на лексикографията може да се каже, че днес използването на корпусни подходи е норма, а не изключение. По-широко приложение в лексикографската практика, в това число и в неографията, намира корпусно базираният подход, благодарение на който част от дейностите по изработването на даден речник се оптимизират (например автоматично извличане на списък от лексикални единици с цел създаване на словник, бързо и лесно проследяване на граматичните и синтагматичните особености на лексикалните единици, намиране на подходящи примери за илюстрация на значенията на тълкуваните единици и др.).

3. Приложение на корпусния подход в неографията

Когато се говори за приложението на корпусния подход в неографията, с редки изключения (вж. напр. Благоева, Колковска 2011, Колковска и др. 2012, Реноуф 2012) се обръща внимание най-вече на методите и подходите, използвани за автоматичното идентифициране и извличане на кандидати за нови и най-нови лексикални единици. Според съществуващите изследвания по въпроса методите са четири, а именно: 1) съпоставка с изключващи списъци; 2) използване на шаблони; 3) съпоставка с диахронни корпуси; 4) хибриден метод.

3.1. Съпоставка с изключващи списъци

При този метод за откриване на лексикални неологизми се използват списъци от лексеми, автоматично извлечени от корпус (често специално създаден) с текстове от по-нов период, които се съпоставят със списъци от лексеми и/или форми, извлечени от корпус, който съдържа текстове от фиксиран период, предшестваш изследвания период. Освен с този списък от лексеми и/или форми списъкът с кандидати за нови и най-нови лексикални единици се съпоставя и с допълнителни изключващи списъци, направени на базата на съществуващи вече лексикографски ресурси, референтни корпуси и други източници, с цел елиминиране на нерелевантните канди-

дати за лексикални неологизми. Този метод често се съчетава с използване на допълнителни филтри (невъзможни N-грами от символи за даден език, съпоставяне със списъци със собствени имена, абривиатури и под., честотност и др.) за изключване на несъществуващи лексеми или форми.

Използването на изключващи списъци с цел автоматично идентифициране и извличане на кандидати за лексикални неологизми е приложено от различни изследователи с оглед на различни езици – О’Донован, О’Нийл за английски език (О’Донован, О’Нийл 2008), Благоева, Колковска и др. за български език (Благоева 2008, Благоева 2009, Колковска и др. 2012), Янсен за испански език (Янсен 2012). Въпреки това обаче подходите, приложени от различните изследователи, са различни.

При създаването на поредното издание на *The Chambers Dictionary* Р. О’Донован и М. О’Нийл използват специално създаден за целта референтен корпус (модел на „нормалния“ език (О’Донован, О’Нийл 2008: 572). Този корпус е POS тагиран и лематизиран и включва текстове от определени списания, вестници и уебсайтове, излезли за период от 12 месеца. От него автоматично е извлечен честотен списък на лексикалните единици, срещани в корпуса. След създаването на този корпус ежемесечно се създават нови (тестови) корпуси с текстове от източниците, използвани при създаването на референтния корпус, и се обработват данните в тях – определя се принадлежността на всяка дума към определена част на речта и ѝ се приписват съответните етикети; съотнасят се различните словоформи към конкретна лема. Като резултат се създават автоматично извлечени честотни списъци, които се съпоставят със списъка, извлечен от референтния корпус. По този начин се получава автоматично извлечен списък с кандидати за лексикални неологизми, който допълнително се филтрира чрез съпоставка със списък, съдържащ заглавните думи, включени в предходните издания на *The Chambers Dictionary*.

Подобен подход е приложен и по отношение на български език от Е. Пернишка, Д. Благоева и С. Колковска (Благоева 2008, Благоева 2009, Колковска и др. 2012) при изработването на *Речника на новите думи в българския език* (РНДБЕ 2010). От субкорпуса с текстове след 1990 г. на *Българския национален корпус* (<http://search.dcl.bas.bg/>), който също е POS тагиран и в по-голямата си част лематизиран, автоматично е извлечен азбучно-честотен списък с кандидати за лексикални неологизми. Този списък автоматично е съпоставен с изключващи азбучно-честотни списъци, извлечени от специално създадения за лексикографски цели *Електронен лексикографски корпус*, част от който към момента е интегрална част от *Българския национален корпус*. Освен с тях списъкът с кандидати за лексикални неологизми е съпоставен и с други изключващи списъци, базирани на съществуващи лексикографски ресурси, в резултат на което е изготвен редуциран списък с кандидати за лексикални неологизми.

За разлика от О’Донован и О’Нийл обаче, които сравняват само спи-

същи с леми, Колковска и др. работят и с азбучно-честотни списъци със словоформи, което предполага наличие на повече неподходящи кандидати за лексикални неологизми, включени в крайния редуциран списък.

Различен от представените до тук подход за автоматичното извличане на лексикални неологизми чрез съпоставка с изключващи списъци е приложен от М. Янсен (Янсен 2012) за испански език. Той работи с тренировъчен корпус като референтен корпус, като използва специално създаден за целта POS тагер (*NeoTag*), който е обогатен с допълнителни етикети, с помощта на които автоматично се идентифицират и извличат кандидатите за неологизми.

3.2. Използване на шаблони

При този метод за откриване на лексикални неологизми се използват предварително зададени шаблони (лексикални средства и/или пунктуационни маркери), които сигнализират за появата на нова лексикална единица в близкото им обкръжение. Лексикалните средства включват фрази като *известен като*, *наречен/наричан (още)*, *познат като* и др., в обкръжението на които често се появяват нови лексикални единици. Към пунктуационните маркери спадат кавичките, в които много често се ограждат новите лексикални единици. Този метод е приложен от П. Паризек (Паризек 2008) по отношение на английския език, като е използван специално създаден за целта корпус с научни текстове от списание *Nature*. Корпусът съдържа 45 милиона думи.

С оглед на целта на настоящото изследване внимание заслужава фактът, че използването на шаблони за разлика от съпоставката с изключващи списъци позволява като кандидати за неологизми да се идентифицират не само отделни думи, а и цели фрази и съставни единици.

Полученият чрез приложението на този метод от Паризек списък с кандидати за лексикални неологизми на последващ етап е POS тагиран и верифициран чрез използване на изключващи списъци.

3.3. Съпоставка с диахронни корпуси

При третия метод се използват диахронни корпуси (текстове от определен фиксиран период, предходен спрямо по-нов период), на базата на които с помощта на статистически анализ и/или машинно обучение се откриват и оценяват кандидатите за лексикални неологизми. Този метод е приложен от Стенеторп при откриване на лексикални неологизми в шведски език (Стенеторп 2010), както и от Реноуф не само за идентифициране на кандидати за нови лексикални единици, но и за регистриране на нови съставни единици, както и за откриване на семантични неологизми в английски език (Реноуф 2012).

Независимо че използват един и същ метод, подходите, приложе-

ни от различните изследователи, отново са различни.

За целите на автоматичното идентифициране и извличане на лексикални неологизми в шведски език П. Стенеторп разработва и създава специална система – *Novel System for Extracting Neologisms*, която използва машинно обучение и се различава от съществуващите системи по броя етикети, които се приписват към конкретната дума, като брой срещания (в брой документи и в корпуса), първа и последна поява на думата в корпуса, „възраст“ (Стенеторп 2010: 25). Това от своя страна дава възможност за по-доброто оценяване на кандидатите за неологизми.

Системата не използва филтри за елиминиране на неподходящите кандидати. Според Стенеторп използването на филтри може да отстрани както неподходящи кандидати за нови лексикални единици, така и същински неологизми. Тя разчита на оценка, тъй като според създателя ѝ вероятността неанотираните думи и думите с ниска оценка да са неологизми, е много голяма (Стенеторп 2010: 24).

За автоматичното идентифициране и извличане на неологизми (не само лексикални, но и семантични) А. Реноуф използва резултатите, получени от осъществяването на няколко предходни проекта – *AVIATOR* (Analysis of Verbal Interaction and Automated Text Retrieval, 1990 – 1993); *APRIL* (Analysis and Prediction of Innovation in the Lexicon, 1997 – 2000); *The WebCorp* (Web as Corpus, 2000 – 2003) and *WebCorpLSE* (WebCorp Linguist's Search Engine, 2003 – 2007). Също така за разлика от подхода на Стенеторп при подхода на Реноуф за разпознаването на кандидатите за нови лексикални единици се прилагат различни филтри: 1. идентифициране на неологизмите в текстове от 1989 нататък чрез сравняване с изключващи списъци, извлечени от корпус с текстове от периода 1984 – 1988 г.; 2. идентифициране на кандидатите за нови съставни единици от кандидатите за неологизми, което води до редуциране на списъка с кандидати за лексикални неологизми; 3. идентифициране на кандидатите за семантични неологизми, с което списъкът с кандидати за лексикални неологизми допълнително се редуцира; 4. проследяване на контекстуалното поведение на кандидатите за нови и на съществуващите вече лексикални единици (Реноуф 2012: 6).

3.4. Хибриден метод

При хибридният метод се съчетават два или повече от предходните методи. Такъв метод е използван от Фалк и др. за френския език (Фалк и др. 2014), от Стоянова и др. за българския език (Стоянова и др. 2016), както и от Лиу за тайванския език (Лиу 2013).

Подходът за автоматично идентифициране и извличане на лексикални неологизми, използван от Фалк и др., включва следните стъпки: 1. съпоставка с изключващи списъци; 2. филтриране на получените резултати (чрез отстраняване на собствени имена, имена на организации

и пр.; чрез изключване на думи, които съдържат правописни грешки и др.); 3. ръчно класифициране на кандидатите за лексикални неологизми като: а) plausible words (Фалк и др. 2016: 4339), чиито форми са изписани правилно, но които не присъстват в изключващите списъци, и б) неологизми; 4. обучение на специално създадената за целта система – *Logoscope*; 5. приписване на атрибути (стойности): а) формални; б) морфо-лексикални; в) тематични; 6. оценяване на двата типа кандидати за лексикални неологизми (Фалк и др. 2014: 4339 – 4340).

Стъпките за автоматично идентифициране и извличане на лексикални неологизми, приложени от Стоянова и др., са: 1. идентифициране на кандидати за неологизми и съпоставяне с изключващи списъци; 2. групиране на кандидатите (съотнасяне на словоформите към основната форма); 3. филтриране и оценяване на кандидатите (според тяхната честотност и според броя документи, в които се срещат).

За автоматично идентифициране и извличане на лексикални неологизми Лиу (Лиу 2013) използва следния алгоритъм: 1. трансформиране на всички тоукъни в биграми; 2. съпоставка с изключващи списъци; 3. филтриране на получени резултати чрез прилагане на специално създадени лингвистични правила (Лиу 2013: 253).

Както става ясно, методът, приложен от различните изследователи, отново е един и същ, но подходите отново са различни.

4. Заключение

Направените наблюдения върху методите и подходите за автоматично идентифициране и извличане на лексикални неологизми показват, че към момента съществуват четири основни метода за идентифициране и извличане на кандидати за нови лексикални единици, но подходите, чрез които става това, са значително повече.

Съществуващите изследвания по въпроса дават основание да се твърди, че независимо от факта, че дейностите по идентифицирането и извличането на кандидати за нови лексикални единици, които са изключително трудоемки и времеемки задачи, са автоматизирани, компютрите все още не могат да заместят лексикографите при изготвянето на списъци с нови лексикални единици. Изследванията показват още, че с оглед на поставената задача по-предпочитан и използван остава корпусно базираният подход.

Литература

Благоева 2008: Благоева, Д. Съвременни подходи в българската неография (проблеми и перспективи). – *Български език*, 2008, № 1, с. 5 – 14.

Благоева 2009: Blagoeva, D. Electronic Corpora and Bulgarian New-Word Lexicography. – *Études Cognitives*. Vol. 9. Warszawa: SOW, 2009, p. 143 – 150.

- Благоева, Колковска 2011:** Благоева, Д., Колковска, С. Корпусният подход в българската лексикография – практика и перспективи. – В: *Съвременни методи и подходи в лексикографската практика*. София: Авангард Прима, 2011, с. 7 – 45.
- Колковска и др. 2012:** Kolkovska, S., D. Blagoeva, A. Atanasova. The application of corpus-based approach in the Bulgarian new-word lexicography. – In: *Proceedings of the 15th EURALEX International Congress*. Oslo, 2012, p. 991 – 996.
- О’Донован, О’Нийл 2008:** O’Donovan, R., M. O’Neil. A Systematic Approach to the Selection of Neologisms for Inclusion in a Large Monolingual Dictionary. – In: *Proceedings of the 13th Euralex International Congress*. Barcelona, 2008, p. 571 – 579.
- Лиу 2013:** Liu, Tsun-Jui. Observing Features of PTT Neologisms: A Corpus-driven Study with N-gram Model. – In: *Proceedings of the Twenty-Fifth Conference on Computational Linguistics and Speech Processing (ROCLING)*, 2013, p. 250 – 259.
- Паризек 2008:** Paryzek, P. Comparison of Selected Methods for the Retrieval of Neologisms. – *Investigationes Linguisticae*, 2008, 16, p. 163 – 181.
- РНДБЕ 2010:** Пернишка, Е., Д. Благоева, С. Колковска. *Речник на новите думи в българския език (от края на XX и първото десетилетие на XXI в.)*. София: Наука и изкуство, 2010.
- Реноуф 2012:** Renouf, A. *Defining neology to meet the needs of the translator: a corpus-based perspective*. <http://rdues.bcu.ac.uk/Defining_neology_to_meet_the_needs_of_the_translator.pdf> (дата на достъп 10.11.2016).
- Стенеторп 2010:** Stenetorp, P. *Automated Extraction of Swedish Neologisms Using a Temporally Annotated Corpus*. Master of Science in Engineering (MSc Eng) Thesis. Royal Institute of Technology (KTH). Stockholm, 2010.
- Стоянова и др. 2016:** Стоянова, Ив., Св. Лесева, Св. Коева. Автоматично разпознаване на неологизми в българския език. – В: *Лексикографията в началото на XXI век. Доклади от Седмата международна конференция по лексикография и лексикология (София, 15 – 16 октомври 2015 г.)*. София: Изд. на БАН „Проф. М. Дринов“, 2016, с. 679 – 686.
- Уи 1998:** Ooi, V. *Computer corpus lexicography*. Edinburgh University Press, 1998.
- Фалк и др. 2014:** Falk, I., D. Bernhard, C. Gérard. From Non-Word to New Word: Automatically Identifying Neologisms in French Newspapers. – In: *Proceedings from LREC*, 2014, p. 4337 – 4344.
- Янсен 2012:** Janssen, M. NeoTag: a POS Tagger for Grammatical Neologism Detection. – In: *Proceedings from LREC*, 2012, p. 2118 – 2124.

ДИМИТЪР КОЛЕВ

Институт за български език – БАН, София

ЛЕКСИКОГРАФСКА ПАРАМЕТРИЗАЦИЯ В ДВУЕЗИЧНАТА ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Abstract: The article offers a suggestion for forming a corpus of lexicographic parameters, based on previously published bilingual dictionaries. The suggested list of parameters suits the purposes of our work – forming a corpus of lexicographic characteristics, which will define the planned bilingual dictionary of neologisms in the area of sports in Bulgarian and Czech language.

1. Увод

Всеки един речник, бил той тълковен, синонимен, диалектен, фразеологичен и пр., се изготвя по определена методика. Важен предварителен етап при планирането и съставянето на речника е да бъдат уточнени неговите характеристики, които имплицират лексикографската концепция. Както отбелязва С. В. Гриньов-Гриневич, формулирането на определени лексикографски характеристики (наричани още лексикографски параметри) дава възможност да бъдат унифицирани композиционните средства, което би улеснило ползвателя в прехода от един към друг речник, както и автора в процеса на подготовка и повишаването на качеството на издавания речник (Гриньов-Гриневич 2009: 218, цит. по Благоева 2016а). Според автора лексикографската параметризация не само улеснява проектирането на речниците, но и може да служи като основа за класификацията, описанието и оценката на различните типове речници (пак там).

Планираме да бъде осъществен проект за българско-чешки двуезичен речник на новите думи от тематичната област спорт. Такъв тип речник би бил от голяма полза, тъй като значителна част от новата лексика от тази сфера не е позната за по-широк кръг както от носителите на езика източник, така и от носителите на езика цел. Задачата на настоящото изследване е да бъдат разгледани някои проблеми на параметризацията в двуезичната лексикография с оглед на проектирането и съставянето на такъв речник.

2. Същност на лексикографските параметри

На първо място следва да изясним съдържанието на термина лексикографски параметър. В лингвистиката са представени различни становища по този въпрос.

Идеята за обособяването на различни лексикографски характеристики (невинаги означавани с термина параметри) се застъпва от множество автори като Ре Дебов, Л. Згуста, Дж. и С. Дюбоа, А. Ре, В. Н. Сергеев, В. М. Перерва, Б. Ю. Городецки, Ю. Н. Караулов, А. Я. Шайкевич, Я. Л. Донской, А. С. Герд, Е. Л. Капулер и др. (вж. по-подробно Гриньов-Гриневич 2009, Попова 2016а и цитираната там литература).

Според руския езиковед Ю. Н. Караулов лексикографският параметър представлява квант информация за езиковата структура, който в някои случаи би могъл да представлява самостоятелен интерес за ползвателя на речника, но по правило влиза в съчетание с други квантове (параметри) и намира специфичен израз в речниците. С други думи – това е специфично речниково представяне на структурните особености на езика (Караулов 1981: 44). Според В. В. Дубичински лексикографският параметър е начинът, принципът на речниково описание на езиковата единица (или специфично речниково представяне на структурните черти на езика) (Дубичински 2008: 387). Тук приемаме позицията на Д. Благоева, че „в съвременната лексикография понятието лексикографски параметър има по-широк смисъл и обема не само квантовете представена в речника информация за езиковата структура, за които говори Ю. Н. Караулов, но и определени същностни характеристики на речника като специфичен лингвистичен продукт (например тип на речника, обем на словника и пр.), както и допълнителни данни, идентифициращи конкретното речниково произведение (например автори, година на издаване, брой страници, приложения към словника и пр.)“ (Благоева 2016а).

3. Типове параметри

След като беше уточнена дефиницията на термина лексикографски параметър, следва да насочим вниманието си към различните типове лексикографски параметри, обособявани от отделните автори. Типологизирането на параметрите обикновено се извършва в зависимост от различните жанрове речници – тълковни, двуезични, терминологични, неологични, фразеологични, етимологични и др.

Б. Ю. Городецки посочва два типа параметри: вътрешни (например единици на описанието, основни свойства на метаезика, обем, структура, видове речникова информация) и външни (например предназначение на речника, кръг от потребителите, начини на използване, информационна област) (Городецки 1983: 11, цит. Благоева 2016а). С. В. Гриньов-Гриневич е на мнение, че типологичната класификация (за целите на терминографията) трябва да включва следните характеристики: параметри, свързани с авторските цели (предметна ориентация на речника, сфера на приложение, читателски адрес, дескрипционна ориентация, функция, обем, принципи за подбор на лексиката и др.), параметри

на макрокомпозицията (принцип за представяне на лексиката, състав на основните части на речника, представяне на терминологичните съчетания и многозначната лексика), параметри на микрокомпозицията (регистрационни, формални, етимологични, атрибутивни, интерпретационни, асоциативни, прагматични, илюстративни, микроструктурни) (Гриньов-Гриневиц 2009, цит. по Благоева 2016а).

М. Попова, основавайки се на типологията на С. В. Гриньов-Гриневиц и на други учени, разграничава три типа лексикографски параметри (също за целите на терминографията): параметри на макроструктурата, параметри на микроструктурата, параметри едновременно и на макроструктурата, и на микроструктурата.

А. Липовска обособява следните три типа лексикографски параметри с приложение в двуезичната лексикография: собствено лингвистични (правопис, принадлежност към част на речта, род и число на съществителното име и др.), екстралингвистични (енциклопедична информация, небуквена информация и др.) и служебни (допълнителни бележки и др.) (Липовска 2009: 46).

Освен различия спрямо типовете лексикографски параметри има сериозни отлики и при мненията относно броя на параметрите. Ю. Н. Караулов формулира 67 параметъра (напр. склонение на прилагателните имена, семантично поле, спрежение на глагола и др.) (Караулов 1981: 77). Според А. Липовска съществуват 60 параметъра, които могат да бъдат приложени за описание на съществуващите българско-руски и руско-български двуезични речници, например вид на глагола, словообразователна характеристика, свободна и несвободна съчетаемост на думата и т.н.) (Липовска 2009: 45 – 46). М. Попова предлага 26 терминографски параметъра (като етимологични данни, тематичен обхват, сведения за източниците и др.) (Попова 2016а: 213 – 214; Попова 2016б).

4. Лексикографска параметризация на двуезичните речници с изходен език български

Единственото проведено досега изследване, което разглежда лексикографската параметризация при двуезичните речници с изходен език български, е осъществено от А. Липовска. Обект на това изследване са руско-българските и българско-руските двуезични речници. Авторката описва в детайли всички същностни характеристики, които се вземат под внимание при изготвянето на речниците. Посочените от нея параметри са от съществено значение за работата върху двуезични речници. Значителна част от формулираните от А. Липовска параметри са приложими и за нашите цели – проектирането на двуезичен (българско-чешки) речник на неологизмите от областта на спорта, други обаче са нерелевантни и може да бъдат елиминирани. Спецификите

на планирания речник налагат, от друга страна, необходимостта някои от обособените в изследването на цитираната авторка лексикографски характеристики да бъдат модифицирани.

Предлагаме следните модификации и съкращения в предложения от А. Липовска набор от параметри:

1) Към обобщения параметър семантизация е уместно да се въведе подпараметър¹ дефиниция. Важно е да се отбележи, че този параметър обикновено липсва в двуезичните речници. Както вече бе уточнено, проектираният двуезичен речник ще включва нови и в повечето случаи непознати или недостатъчно познати (както за българския, така и за чешкия потребител) лексикални единици или словосъчетания. Това налага по-подробното изясняване на значението на единиците от словника на речника² и мотивира обособяването на предложения подпараметър. Нашето виждане намира подкрепа в становището на О. А. Никитина, която посочва, че семантизирането чрез еквивалентни думи в двуезичните речници на неологизмите не е достатъчно, а е необходима експлицитна информация за значението, защото част от включената лексика няма еквивалент в езика цел (Никитина 2015: 92).

2) За целите на нашата работа върху планирания двуезичен речник на неологизмите от областта на спорта са нерелевантни следните параметри:

а) транспозиция на значението (в разглежданата от нас тематична област случаи на транспозиция на значението не се наблюдават);

б) терминологична диференциация (лексикалният материал, който ще бъде представен в речника, е от една и съща тематична област – спорт, и прилагането на функционално-стилистичен квалификатор *Спорт.* е излишно);

в) териториална диференциация (лексикалният материал е хомогенен и не е териториално диференциран);

г) ономаσιологична информация (речникът няма да включва собствени имена).

5. Заключение

Основната цел на лексикографската параметризация е да се обособи корпус от спецификации, който да бъде от помощ на съставителите на речници. Чрез задаването на ясни и конкретни характеристики, които трябва да се вземат предвид при съставянето на даден речник, се улеснява значително работата на лексикографите и се предотвратяват евентуални пропуски. Лексикографската параметризация е важна и за

¹ Терминът подпараметър е употребен от М. Попова (2016а; 2016б).

² За различните подходи и начини за семантизиране на неологизмите в двуезичните неологични речници с изходен славянски език вж. Благоева 2016б.

лексикографската теория (металексикографията), тъй като стои в основата на типологизирането и класифицирането на речниците.

Благодарност

Изследването е проведено с финансовата подкрепа на „Програмата за подпомагане на младите учени в БАН“, проект ДФНП-114/11.05.2016 на тема *Неологизационни явления в българската и чешката лексика и тяхното лексикографско описание (неологизми от областта на спорта)*.

Литература

Благоева 2016а: Благоева, Д. Проблеми на славянската тълковна неография. – В: *Славянская лексикология и лексикография*. Москва (под печат).

Благоева 2016б: Благоева, Д. Семантизация на неологизмите в съвременната славянска двуезична неография – подходи и решения. – In: *Moderná lexikografie počátkem 21. století*. Praha, 2016 (под печат).

Городецки 1983: Городецкий, Б. Ю. Проблемы и методы современной лексикографии. – В: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XIV. Москва: Прогресс, 1983, с. 5 – 22.

Гриньов-Гриневиц 2009: Гринева-Гриневиц, С. В. *Введение в терминоведение*. Москва: Книжный дом „Либроком“, 2009.

Дубичински 2008: Дубичинский, В. В. *Лексикография русского языка*. Москва: Флинта, Наука, 2008.

Караулов 1981: Караулов, Ю. Н. *Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка*. Москва: Наука, 1981.

Липовска 2009: Липовска, А. *Русско-болгарская лексикография: Традиции и тенденции*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2009.

Никитина 2015: Никитина, О. А. Антропоцентрическая двуязычная неография: в поисках лексикографической эквивалентности. – *Научный диалог*, 2015, № 6 (42), с. 88 – 106.

Попова 2016а: Попова, М. Терминографски параметри. – В: *За словото – нови търсения и подходи. Юбилеен сборник в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Е. Пернишка*. София: Изд. на БАН „Проф. М. Дринов“, с. 213 – 221.

Попова 2016б: Попова, М. За някои видове терминографски параметри. – В: *Лексикографията в началото на XXI в. Сборник с доклади от Седмата международна научна конференция по лексикография и лексикология*. София: Изд. на БАН, 2016, с. 70 – 78.

Нестор Марков
и неговият принос в лексикографията
и образованието
Доклади от Юбилейната научна сесия
по случай 180 години от рождението на Нестор Марков

Българска
Първо издание

Диана Благоева, съставител и редактор, 2016

Предпечатна подготовка Ваньо Недков

ISBN 978-619-194-027-1

ИК •СТИЛУЕТ• vnedkov@abv.bg